

ВІСНИК

**Східноукраїнського
національного
університету
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№4 (86)

2005

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Вісник
Східноукраїнського
національного
університету
імені Володимира Даля
№4 (86)
2005

ЛУГАНСЬК – 2005

УДК 329(73)

Абакумова В.І.**СТАНОВЛЕННЯ ДВОПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ В США***Розкриваються основні етапи становлення двопартійної системи у Сполучених Штатах Америки*

Суспільство – це живий, організм що постійно розвивається і його політична надбудова, володіюча великою інерцією, з часом неминуче починає відставати від нових тенденцій в еволюції соціально-економічних, морально-етичних відносин. Тому приблизно раз у 50-70 років практично в кожній державі виникає потреба в зміні політичної системи. Україна як держава вкрай молода уперше зіштовхується з такою проблемою. В інших країнах ці процеси вже не раз мали місце. Природно, форми адаптації політичних інститутів до нових умов досить різноманітні. Вони взаємозалежні з національними особливостями, історичною традицією, глибиною протиріч, що нагромадилися, співвідношенням політичних сил, становищем у сфері економіці. Сліпе копіювання чужого досвіду тут неможливо. Однак знайомство з ними корисно.

Найбільш багатим подібним досвідом володіють Англія і, особливо Сполучені Штати Америки, у яких виник і два століття розвивався, удосконалювався політичний механізм, що дозволяє країні відносно безболісно і порівняно швидко (у середньому за 10-20 років) здійснювати досить ефективні перетворення політичної системи. Зрозуміло, що форми і методи рішення цих непростих проблем вироблялися поступово, у ході історичного розвитку країни. Партії активно брали участь у всіх заходах, зв'язаних із зародженням американської державності. На тлі української багатопартійності знайомство з американським досвідом допоможе замислитися над тими величезними поза своїм масштабом і значеністю процесами, що сьогодні розгортаються в нашій країні.

Різні періоди історії США доби становлення двопартійної системи, що є цікавим при висвітленні означеної проблеми, розглядаються в працях Р.Ф.Іванова, М.Н.Захарової, А.В.Єфімова, М.М.Болховитінова, Б.М.Шпатова та працях загального характеру [1]. Аспекти політичної історії висвітлено в збірниках "Американские президенты", "Американский ежегодник", "Вопросы методологии и истории исторической науки" [2], в праці "Политические партии США в новое время" [3]. Спеціально присвячена цьому питанню праця М.М.Маникіна [4].

Спираючись на доробки попередників і не претендуючи на наукову новизну, у даній статті вирішується завдання висвітлення в історико-хронологічному плані вузлових моментів американської історії, що обумовили становлення двопартійної системи.

Передумови виникнення двопартійної системи склалися в результаті першої американської революції (1775-1783). До числа найважливіших передумов варто віднести скинення англійського колоніального панування і перетворення 13 окремих колоній у єдину державу. Вступ у силу

3

федеральної конституції значно прискорило процес об'єднання американської нації. Сполучені Штати стали єдиною централізованою державою, а утворений в 1789 р. федеральний уряд – інструментом проведення загальнонаціональної політики. Створилися сприятливі умови для подолання економічної роз'єднаності країни, формування національного ринку, зародження загальноамериканської культури. Найгостріші класові зіткнення періоду війни за незалежність привели до того, що до моменту прийняття Конституції в 1787 р. у США залишився ґрунт для чисто буржуазних партій. Поразка американських лоялістів знищила всіляку можливість для появи аристократичної організації конституційно-монархічного напрямку. Розгром повстання Д. Шейса і повстання пенсільванських фермерів підірвали шанси створення ліворадикального угруповання. Іншими словами, у США до 90-х років XVIII ст. не залишилося сил, зацікавлених у будь-якому іншому, ніж буржуазний, шляху розвитку. Це і стало причиною виникнення перших партій – федералістів і джефферсонівських республіканців.

Наприкінці XVIII - початку XIX в. США були сільськогосподарською країною: аграрне населення там становило не менше 90 % чисельності всіх жителів. У таких умовах федералістській партії, що захищала в першу чергу фінансово-торговельні інтереси, важко було розраховувати на широку соціальну базу. Міністр фінансів А.Гамільтон висунув розгорнуту програму економічного розвитку країни, до якої входили такі пункти, як створення системи державного кредиту, установа національного банку і ряд інших вимог. Міністр фінансів не надавав великого значення завоюванню економічної незалежності. Це і зрозуміло: якщо американські купці будуть мати необмежені ринки збуту для сільськогосподарської продукції США у містах Північного Сходу ніколи не утвориться надлишку робочих рук, необхідних для розвитку великих мануфактур. Політичне поведіння Гамільтона визначали інтереси фінансово-мануфактурної буржуазії. Скинувши з рахунків проблеми сільськогосподарського розвитку, міністр фінансів автоматично становив проти себе велику частину конгресменів-аграріїв. На чолі опозиції заходам Гамільтона став Медисон. Програма Медисона складалася з трьох пунктів: перше – виділення засобів із загального національного доходу для кредитування зовнішньої торгівлі; друге – сприяння будівництву торговельного флоту; третє – упорядкування торговельних відносин з Великобританією. Ціль цих пропозицій – домогтися від Англії торгово-економічного розвитку Сполучених Штатів. Успіхи американської зовнішньої торгівлі для Медисона були необхідною умовою безперешкодного розвитку сільського господарства. Така постановка питання відповідала як інтересам американських аграріїв-плантаторів і фермерів, так і устремлінням купців, що мали справу з зовнішніми ринками.

Обговорення на другій сесії другого конгресу (1792 р.) питання про збільшення розмірів армії і податків ще більше розширювало коло протиріч між прихильниками адміністрації й опозицією, що формувалася. Так, розмежування прихильників і супротивників, проведених Гамільтоном реформ, дало поштовх формуванню перших американських політичних партій. По іменах їх лідерів партію федералістів стали називати

«гамільтонівською», а демократично-республіканську – «джефферсонівською». У країні почала складатися двопартійна система.

У 1800 р. політична влада в США вперше перейшла з рук однієї партії – федералістської – у руки іншої – джефферсонівських республіканців. Президентом став глава партії Томас Джефферсон.

Пропаганда джефферсонців указала на непопулярні в масах підсумки перебування федералістів у владі: британський вплив, постійна армія, прямі податки, державний борг, дорогий флот, непомірно високе жалування для членів конгресу, аристократичний дух. Головна причина тріумфу джефферсонців полягала в тім, що вони сформулювали і запропонували нації альтернативу економічному і політичному курсові федералістів, який скомпрометував себе. Джефферсон і його оточення протиставили інші, більш демократичні шляхи розвитку США, від яких протягом 12 років перебування у влади федералісти наполегливо відмовлялися.

У 1803 р. з ініціативи Т. Джефферсона Сполучені Штати Америки придбали величезну територію французької Луїзіани. Ця покупка надовго притупила гостроту аграрного питання і значно зменшила зацікавленість фермерів у радикальних змінах. Ставало очевидним, що ця політика не тільки не ущемляє інтереси торгово-фінансової буржуазії, але і приносили їй чималу вигоду. Зміцнивши свою соціальну базу, джефферсонівські республіканці почали розмивати ряди прихильників своїх опонентів. Цей процес прискорили підсумки англо-американської війни 1812 р. Війна, що дала серйозний поштовх розвитку американської промисловості, зміцнила довіру буржуазії до партії, що знаходилася у влади.

Розширення соціальної бази джефферсонівських республіканців суперечливо вплинуло і на них, і на всю двопартійну систему. В ці роки вперше наочно проявилася одна з закономірностей двопартійної системи: зниження гостроти партійного суперництва і різке падіння шансів на успіх однієї з партій негативно позначаються на стані всієї партійної системи. А швидке розширення соціальної бази створило передумови для наступного переродження партії.

Основні принципи діяльності двопартійної системи народилися в ці роки. Події 1816 р. підвели ризик над періодом зародження партій і першої двопартійної системи. Після закінчення англо-американської війни в Сполучених Штатах спостерігалось істотне перегрупування політичних сил. Ніколи впливова федералістська партія практично не перестала існувати. На виборах 1816 р. кандидатура представника республіканців Дж. Монро не зустріла серйозного опору, а на наступних президентських виборах (1820 р.) у Дж. Монро вже не було суперників, і він зібрав 231 голос проти одного. Вибори 1816 р. знаменували собою не тільки кінець першого, але і початок другого великого періоду в історії розвитку двопартійної системи.

Відмирання усього, що залишилося від двопартійної системи «джефферсонівські республіканці – федералісти», і безперервне створення нових політичних коаліцій склали специфіку дуже своєрідного періоду в історії США, іменованого «ерою доброї згоди». Незвичайність його полягає в тім, що єдиний раз за всю 200-літню історію країни на політичній сцені оперувала лише одна партія (національні республіканці).

Насправді назва періоду «ера доброї згоди» не відповідає його внутрішньому змістові. Відбувалася напружена внутрішня боротьба, але в рамках однієї партії. Це було обумовлено соціально-економічним розвитком країни в ті роки. Потрібно відзначити три процеси, що істотно змінили вигляд країни: промисловий переворот, бавовняний бум і інтенсивна колонізація Заходу. «Якийсь час вони розвивалися синхронно, взаємообумовлюючи і доповнюючи один одного. Тут-то і криються корені «ери доброї згоди», коли правлячим колам удавалося сполучити інтереси різних своїх фракцій у рамках однієї партії» [5, 171]. Різке ускладнення життя в США, викликане розвитком капіталізму вшир і всередину, неминуче розірвало сформовані зв'язки між основними регіонами країни. Економічна криза 1819 р., Міссурійський компроміс свідчили про те, що конфлікт став усе більше витісняти видимість згоди. У таких умовах існування різномірних соціальних елементів у рамках однієї партії ставав неможливим.

У рамках правлячої республіканської партії, що представляла собою блок плантаторів-рабовласників Півдня з частиною буржуазії Півночі та спиралася на підтримку фермерів Заходу, з'явилися симптоми розпаду. Суперечливі інтереси окремих регіонів і класів переростали рамки старої республіканської партії. Вона перестала бути виразником інтересів правлячого капіталу. Після виборів 1824 р. почалися «нові розмежування і поляризація класових сил» [6, 147], що привели до виникнення демократичної партії (вона поклала основу сучасної).

Епоха президентства батьків-засновників змінилася епохою партійної демократії. В американській історії наступив новий етап, що веде до формування нової двопартійної системи. Цю епоху назвали «джексонівською демократією», по імені нового президента нової епохи – Ендрю Джексона.

Характер партії демократів складний. Це визначалося неоднорідністю її соціальної бази. Вона мала прихильників практично у всіх шарах американського суспільства. Демократи представляли і нові шари міської і сільської буржуазії, і промисловий пролетаріат, що зароджувався. У її керівництві були представлені і традиційні кола: плантатори і капіталісти Північного сходу. Однак хребтом партії був блок плантаторів Півдня і фермерів Заходу. Президент Джексон зумів згуртувати більшість виборців, виступивши як борець за демократію і виразник волі народу. Він спирався на досить широку коаліцію. Пояснення цьому явищу можна знайти в наступному.

Концентрація капіталу була присутня в східних штатах, що ущемляло інтереси як фермерів, так і плантаторів. І ті й інші були незадоволені діяльністю національного банку, що обмежував спекуляцію і випуск нових банкнот. Енергійна боротьба Джексона з непопулярним Національним банком багато в чому скріпила цей союз. У зв'язку з бурхливим розвитком капіталістичних відносин, промисловим переворотом, освоєнням західних земель і т.д. у країні підсилювався протест проти всіляких привілеїв і обмежень підприємницької діяльності. Нові шари буржуазії і політика рівних можливостей, що проводиться урядом Джексона, відповідали їх вимогам. Дезінтеграція фінансової системи відповідали інтересам приватних банків, число яких стало швидше рости; безлічі дрібних і середніх фермерів, які нуждалися в кредиті.

Другий фактор, що зблизив різні соціальні групи, полягав у тім, що і тим, і іншим потрібні були нові землі. Експансія на Захід дозволяла поки що знаходити загальну мову. І ще один момент. Доти, поки жителі півдня не стали претендувати на безроздільну гегемонію в масштабах усєї країни, союз фермерів і плантаторів зберігався. Безроздільне правління демократів тривало до 1841 р., коли до влади прийшов президент Вільям Гаррісон від нової партії вігів, що стала спадкоємицею національних республіканців.

Це політичне угруповання, опозиційне урядові Е. Джексона, завило про себе, коли стала ініціатором продовження повноважень банку США. У ході гострої політичної боротьби із середині 30-х років відбувається остаточне становлення так названої другої двопартійної системи. Основу її складали дві великі національні партії – віги і демократи. І президенти від обох партій змінювали один одного аж до 1860 р. На відміну від першої системи (федералісти і республіканці) друга система виникла не в стінах конгресу, а поза ним.

Оскільки питання про рабство в 30-і роки ще не стало центральною проблемою політичної боротьби, обидві партії мали можливість його ігнорувати. У кінцевому рахунку, доповнюючи один одного, ці партії своєю діяльністю у величезній мері сприяли розвиткові капіталізму в США. Ця коаліція, однак, могла існувати лише доти, поки центральною проблемою політичної боротьби не стало питання про рабство.

Різко загострилося протиріччя між прихильниками рабства і його супротивників у першій половині 50-х років XIX в., що привело до розвалу другої двопартійної системи (віги-демократи). Протягом тривалого часу (30-40 роки XIX ст.) ця політична система стримувала протиріччя з питання про рабство. Як віги, так і демократи були загальнонаціональними партіями, що користувалися впливом і підтримкою Півночі і Півдня. Поява третіх партій (фрісойлери, нативісти, Партія волі) свідчило про кризу, що почалася, і розвал «другої двопартійної системи». Однак частина цих партій була не здатна дати варіанти рішення, оптимальні проблеми рабства. Слабкість інших полягала в тім, що вони усувалися від іншого ряду соціально-економічних проблем. Лише республіканська партія, що утворилася в 1854 р. (і існуюча донині), змогла запропонувати країні досить визначену відповідь на весь ряд проблем, що хвилювали американців. З 1854 р. почалося становлення наступної двопартійної системи (демократи-республіканці).

“Головним центром притягання сил, незадоволених засиллям рабовласницької олігархії, стала нова, республіканська партія, що представляла собою широку коаліцію демократичних сил країни під керівництвом промислової буржуазії Півночі» [7, 386]. Вона об'єднала значну частину фермерства і робітників, що були раніше прихильниками демократів. До нової партії влилися представники дрібнобуржуазних шарів і буржуазії. Створення партії відбувалося в обстановці кризи і розколу старих партій. До її складу увійшли віги, нативісти, фрісойлери, демократи, аболіціоністи.

На виборах до Конгресу у 1855 р. республіканці здобули значну перемогу: у палаті представників вони мали 108 місць, демократи – 83,

нативісти – 43, склад палати відобразив ріст впливу як республіканців, так і нативістів. Боротьба, що розгорнулася в нижній палаті, з питання про обрання спікера продовжувалася два місяці і свідчила про поглиблення політичної кризи. Лише після 133 турів голосування був обраний прихильник антирабовласницьких поглядів Н. Бэнкс.

Сама логіка подій у країні в середині 50-х років вела до краху другої партійної системи і її корінної перебудови на вже новій секційній основі. І справа була не тільки в тім, що партія вігів потерпіла повний крах, що республіканська партія була за перевагою партією Півночі, у якій об'єдналися супротивники рабства серед промислової буржуазії, фермерів і робітників, але й у тім, що правляча демократична партія, яка раніше мала загальнонаціональний вплив, стала виражати головним чином інтереси Півдня.

Понад 20 років (з 1834 по 1854 р.) між конгресменами-демократами, які представляли північні і південні штати, існувала відносна рівність. У 1853 – 1855 р. у конгресі 33-го скликання число північних демократів (91) навіть перевищувало число південних (67). У середині 50-х років відбулося різке падіння впливу демократів, у результаті чого число північних демократів упало до 25, а на Півдні – до 63.

Головну причину краху партії вігів, дезорганізації демократів, і, нарешті, виникнення республіканської партії досвідчений державний діяч У. Сьюард вбачав у конфлікті «двох цілком антагоністичних систем» – «системи вільної праці з рівним і загальним виборчим правом, волею слова, думки, дій і системи рабства з нерівноправними виборами, забезпечуваними довільними, деспотичними і тиранічними законами» [7, 388].

Перемогу на президентських виборах 1856 р. одержали демократи. Їх перемога, однак, не була повною. За кандидата республіканців Джона Фремонта висловилися 11 вільних штатів. Вибори 1856 р. показали, що в особі республіканської партії промислова буржуазія придбала могутню зброю в боротьбі за владу в державі. Виступаючи в Спрингфілде 16 червня 1858 р., А. Лінкольн – кандидат від республіканської партії на виборах у сенат – вимовив знамениті слова про те, що «будинок, розділений надвоє, не може устояти, що уряд США не може залишатися наполовину рабовласницьким, наполовину вільним. Тому неминуча реорганізація всього Союзу або на основі рабства, або на основі вільної праці» [7, 390].

Поглиблення протиріч у країні було зумовлено світовою економічною кризою 1857 р. Різко скоротився обсяг промислового виробництва, закривалися фабрики, заводи, шахти. Криза торкнулася і сільською господарства. Криза загострила класову боротьбу в країні. Важливим елементом назрівання невідворотного конфлікту була боротьба самих негрів-рабів проти експлуатації.

Республіканська партія і її кандидат А. Лінкольн на виборах президента 1860 р. стали центром притягання сил, опозиційних рабовласникам. Республіканська партія поєднувала впливові прогресивні сили. Перемога їх представника на виборах була неминуча. У 1860 р. президентом США став республіканець А. Лінкольн.

Республіканське правління продовжувалося з 1861 по 1885 р., коли в Білому домі знову з'явився президент-демократ, і цілком відновилася третя двопартійна система.

Незважаючи на деякі розходження, що існували між двома партіями, республіканців і демократів поєднувала одна мета – зберегти панування буржуазії. Знаходячись в опозиції, одна з партій, критикуючи уряд, наживала собі політичний капітал, переманюючи на свою сторону незадоволених. Така тактика багато в чому пояснювала всі невдачі, зв'язані зі спробами створення радикальної, третьої партії.

Була і ще одна особливість американського суспільства, що свідомо прирікає появу третьої партії на незатребуваність. «Розходження інтересів між різними угрупованнями навіть усередині одного класу настільки велике, що в кожній із двох великих партій представлені в залежності від місцевості зовсім різні групи й інтереси, і майже кожен окремий прошарок іміщого класу має представників у кожній з обох партій» [6, 191].

Республіканське правління змінювалося демократичним регулярно. Майже завжди на виборах була присутня кандидатура від третьої партії. Однак число відданих за них голосів, займало завжди третє місце після республіканців і демократів.

Зміст політичної історії останньої чверті сторіччя визначився уже волею повновладного хазяїна країни – великого промислового капіталу, що підкорив своїм інтересам обидві головні партії. Збіг класових цілей двох партій означало твердження самої найконсервативнішої в історії США двопартійної системи.

Отже, на різних етапах історії різні партії задавали тон політичного життя. Але можна сказати одне – значення їх діяльності в становленні держави величезне. Безумовно те, що в політичних дебатах виросла сильна і впливова держава – США.

Розглянутий механізм становлення двопартійної системи в США викликає інтерес в подальших дослідженнях знайти можливі закономірності у відбуванні політичного процесу в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Иванов Р.Ф. Борьба негров за землю и свободу на Юге США (1865-1877). – М., 1958; Захарова М.Н. Народное движение США против рабства: 1831-1860. – М., 1965; Ефимов А.В. США. Пути развития капитализма: Доимпериалистический период. – М., 1969; Болховитинов Н.Н. США: Проблемы истории и современной историографии. – М., 1980; Шпатов Б.М. Промышленный переворот в США: В 2ч. – М., 1991; История США. Т. 1. 1607-1877 г.– М., 1983; История США. Т. 2 1877- 1917. - М., 1983.
2. Американские президенты; 41 исторический портрет от Дж. Вашингтона до Б. Клинтона. – Ростов-на-Дону, 1997; Согрин В.В. Идеология федералистской

- партии США (конец XVIII – XIX вв.) // Американский ежегодник, 1981. – М., 1981. – С. 65; Дементьев Н.П., Манькин А.С., Сивачев И.В. и др. К вопросу о периодизации истории двухпартийной системы США// Вопросы методологии и истории исторической науки. Вып. 2. – М., 1978.
3. Политические партии США в новое время. – М., 1981.
  4. Манькин М.М. История двухпартийной системы США (1789-1980). – М., 1981.
  5. Дементьев Н.П., Манькин А.С., Сивачев И.В. и др. К вопросу о периодизации истории двухпартийной системы США // Вопросы методологии и истории исторической науки. Вып. 2. / Под. Ред. Кукушкина. – М., Изд-во Московского ун-та, 1978. – 207 с.
  6. Политические партии США в новое время / Под ред. Н.В. Сивачева. – М., Изд-во Московского ун-та, 1981. – 264 с.
  7. История США. Т. 1. 1607-1877 г./Отв. Ред. Н.Н. Болховитинов. – М.: Наука, 1983. - 687 с.

УДК 61(477.61) “19”

Барабаш Ю. В.

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ МЕДИЧНИХ
УСТАНОВ НА ЛУГАНЩИНІ У 20-Х РР. ХХ СТ.**

У статті розглядаються питання, пов'язані з формуванням мережі медичних установ на Луганщині у 20-х рр. ХХ ст. Звернено увагу на діяльність керівних органів у сфері охорони здоров'я. Розглянуто процес відкриття лікарень, амбулаторій, поліклінік, які надавали відповідні послуги населенню.

Для сьогодення характерні складні і досить болісні процеси, що відбуваються у сфері охорони здоров'я на Луганщині. Це характеризується незадовільним станом медичного обслуговування: застарілістю медичних приладів та апаратури, потребою в ремонті споруд медичних установ. Вищевказане зводиться до однієї грандіозної проблеми – фінансування медичних закладів. Також збільшується кількість платних медичних послуг при низькому рівні соціального життя.

В історії країни були періоди, коли при низькому соціальному забезпеченні медичні установи країни, попри всі труднощі, надавали медичне обслуговування населенню. Особливо це прослідковується у післяреволюційні часи, коли країна, стомлена від подій 1917 року, на початку 20-х рр. зазнала труднощів, пов'язаних з економічними процесами. Тому актуальним, цікавим, важливим і повчальним є дослідження історії формування закладів охорони здоров'я на Луганщині у 20-х рр. ХХ ст.

На жаль, наукова розробка даної проблематики характеризується незадовільним станом, головною причиною чого є недостатня джерельна база. Дійсно, можна погодитися з сучасним автором: «про кого сьогодні пишуть газети, ведуть радіо- та телепередачі, видають книги? Про кого завгодно, але тільки не про людей в білих халатах...» [1, 5]. Серед видань радянського часу був нарис «Луганск. Исторический очерк», в якому

10

згадується про кількість медичних установ на Луганщині у середині 20-х рр. ХХ ст. [2]. Значну роль відіграє репринтне видання засідання окружного лікарсько-санітарного з'їзду, в якому представлені статистичні дані про кількість установ охорони здоров'я у 20-х рр. ХХ ст. [3]. За останнє десятиріччя друком вийшла обмежена кількість краєзнавчих видань. Серед них цікава для нашого дослідження книга Богачова В.І. та ін. «Здравоохранение города Луганска (социально-экономические вопросы)» [1]. В ній автори звертаються до історії відкриття певних медичних закладів, які за часом виникнення стосуються саме періоду 20-х рр. минулого століття. Викликає інтерес історичний нарис Є.Н. Болдирєва, А.І. Докашенка та І.С. Кратенка, який стосується розвитку санітарно-епідеміологічної служби на Луганщині в зазначений період [4]. Існує ряд краєзнавчих статей, в яких висвітлюються деякі аспекти із історії формування медичних закладів, зокрема стаття «Вехи истории» Пилипенко В.І. [5].

Для висвітлення даної проблеми, враховуючи стан джерельної бази, логічним вбачається звернення до архівних документів Державного архіву Луганської області, які представлені у фондах: Р – 580 Луганське повітове санітарне управління Донецького губерньського санітарного управління (1920-1923 рр.); Р – 589 Інспектура охорони здоров'я виконавчого комітету Луганської окружної Ради робітничо-селянських та червоноармійських депутатів (1923-1930 рр.). Одним із різновидів архівних джерел є газета «Луганська правда» за 20-ті рр. ХХ ст., де можна зустріти інформацію з досліджуваної теми [6].

Отже, дослідження стану наукової розробки теми дозволяє визначити мету статті, яка заключається в охарактеризуванні та висвітленні деяких аспектів з історії становлення медичних установ на Луганщині у 20-х рр. ХХ ст. Згідно з метою визначимо завдання:

1. Дослідити процес утворення керівних органів у сфері охорони здоров'я.
2. Дати географічні, хронологічні та статистичні відомості з еволюції медичної справи на Луганщині.

Тож перейдемо до конкретно-історичного розгляду вищезгаданого питання. Процес становлення медичних закладів на Луганщині треба розглядати з точки зору тих умов, які склалися в зазначений період. Адже, країна щойно пережила тяжкі роки розрухи, інтервенції, громадянської війни, голоду. Ці обставини значно вплинули на стан охорони здоров'я краю. До того ж відбувалися постійні зміни в адміністративно-територіальному поділі, що теж мало значення при формуванні мережі медичних установ, яка, у свою чергу, також постійно змінювалась.

Керуючим органом у сфері охорони здоров'я в зазначений період були: Луганське повітове санітарне управління Донецького губерньського санітарного управління, яке було виділене у вересні 1920 року. У його веденні знаходились усі медичні заклади. У грудні у зв'язку зі змінами адміністративно-територіального поділу та заснуванням Луганського повіту, районне санітарне управління почало називатися санітарним управлінням. У жовтні 1922 року Луганське повітове санітарне управління було перетворене у підвідділ охорони здоров'я Луганського повітового

СТАТТІ

виконкому, а з листопада цього року він почав називатися Повітовим відділом охорони здоров'я [7, 1].

З 1923 р. і до 1930 р. діяла Інспектура охорони здоров'я виконавчого комітету Луганської окружної ради робітничо-селянських та червоно-ноармійських депутатів. З квітня 1924 року керівництво медичними закладами остаточно перейшло до знов організованого Відділу робочої медицини. Це було зазначено на 6-му Окружному лікарсько-санітарному з'їзді Луганської інспектури охорони здоров'я, що відбувся 29 листопада – 2 грудня 1924 р. [8, 16].

Наказом по санітарній частині Донецької губернії №106, §8 від 23 вересня 1920 року відмічені такі медичні заклади, що передавалися у віданні Луганського районного санітарного управління [9, 6,11,12]:

м. Луганськ

№	Назва	Адреса
1	Перша радянська лікарня	Каяний Брід
2	Друга радянська лікарня	Натальївський провулок
3	Третя радянська лікарня	Англійська вулиця
4	Четверта радянська лікарня	Канавна вулиця
5	П'ята радянська лікарня	Патронна вулиця
6	Радянська робоча лікарня	При заводі колишнього Гартмана
7	центральна амбулаторія	Поштова вулиця
8	тюремна лікарня	при тюремному будинку
9	гарнізонна амбулаторія	Катеринославська вулиця
10	Лазарет	Демократична вулиця
11	Луганський інпропункт	Вокзальна вулиця

Зубамбулаторії у м. Луганську

12	Зубамбулаторія №1	при лікарні Гартмана
13	Зубамбулаторія №2	при об'єднаній лікарні
14	Зубамбулаторія №3	при Першій радянській лікарні
15	Зубамбулаторія №4	Успенська вулиця
16	Зубамбулаторія №5	Пушкінська вулиця
17	Зубамбулаторія №6	Базарна площа
18	Шкільна №7	Казанська вулиця
19	Зубамбулаторія № 8	Патронна вулиця
20	Зубамбулаторія №9	Катеринославська вулиця
21	Зубамбулаторія №10	Нагорна вулиця
22	Зубамбулаторія №11	Казанська вулиця
23	Зубамбулаторія №12	Демократична вулиця

У районі

1	Успенська лікарня	с. Успенка
2	Слов'яносербська амбулаторія	м. Слов'яносербськ

3	Макароярівська лікарня	с. Макарів Яр
4	Кремінська лікарня	с. Кремінне
5	Кремінсько-Донецького району амбулаторія	
6	Ореховська амбулаторія	с. Орехов
7	Черкаська амбулаторія	с. Черкаси
8	Церковна амбулаторія	С. Церковни
9	Новосветловська амбулаторія	с. Новосветловськ
10	Петропавлівська амбулаторія	с. Петропавлівськ
11	Трехшбенський притулковий покій	с. Трехізбенка
12	Старо-Айдарська амбулаторія	с. Старий Айдар
13	Первозванівський рудничний притулковий покій	с. Первозванка
14	Ольхівська заводська лікарня	с. Успенка
15	Чугуноливарна заводська лікарня	с. Успенка
16	Гундорівський фельдшерський пункт	Станція Гундорівська
17	Миколаївський притулок	с. Миколаївка
18	Сорокинська руднична лікарня	станція Верхне-Дуванна
19	Катеринославська руднична лікарня	станція Сімейкино
20	Пастеровський притулковий покій	-II-II-II-
21	Ураслово-Калказск	-II-II-II-
22	Проциково фельдшерський пункт	-II-II-II-
23	Первозванівка	-II-II-II-
24	Краснянка	-II-II-II-
25	Шварінська руднична лікарня	Шваріно
26	Ново-Олександрівська лікарня	поч. від. Катеринодвинськ
27	Луганська станція фельдшерського пункту	станція Луганська
28	с. Хорошее фельдшерський пункт	с. Хорошее

У першій половині (січень-липень) 1922 р. у Луганському окрузі функціонувало 38 медичних відділів, з яких - 24 лікарні із середньою кількістю ліжок 953. Амбулаторна діяльність проводилася у 9-ти амбулаторіях (з них 1 - шкільна). Стаціонарна допомога надавалася у 9-ти лікарнях [10, 84].

На початку 1922 р. у зв'язку з переходом до НЕПу, лік- і сануправління були зняті з держзабезпечення і їх утримання передане на місцеві кошти. Відділ охорони здоров'я, в тому числі і Ліквідділ, був змушений скорочувати лікзаклади, звужувати розмах їх роботи; скорочувалася кількість діючих ліжок та кількість обслуговуючого персоналу.

І якщо у першій половині 1922 р. у місті функціонувало 9 лікарень та 7-й Польовий запасний госпіталь з кількістю ліжок 555, то з липня залишалось 3 лікарні: 1) перша радянська лікарня з кількістю ліжок 120 (розширена тимчасово до 160 ліжок у зв'язку з епідемією), з відділеннями: хірургічним, очним та гінекологічним; 2) дитяча заразна лікарня, скорочена

до 30 ліжок і 3) дитяча терапевтична лікарня з тією ж кількістю ліжок. Всі лікарні на протязі трьох місяців 1922 р. провели роботу по прийняттю у свої стіни хворих через голод: цинготних, з набряками, жовтухою та шлунково-кишковими захворюваннями. Кількість таких хворих була настільки великою, що змушені були відкрити прийомник при Першій радянській лікарні на 50 ліжок. Для хворих на тиф була розгорнута лікарня тимчасового типу (епідзагін в Алчевську). В окрузі функціонувало 5 сільських лікарень з кількістю ліжок 63, з них заразних 45. Рудничних лікарень та заводських було 20, кількість ліжок – 1003. Також працювали 17 лікарських амбулаторій і 5 фельдшерських пунктів [9, 14, 14а].

У 1923-24 роках у Луганську працювали 3 лікарні, 7 амбулаторій, пологовий будинок, дитяча інфекційна лікарня. Відкрита малярійна станція (з січня місяця 1924 року) [11, 45]. У боротьбі із соціальними захворюваннями почала функціонувати шкірно-венерологічна поліклініка. Відкрився тубдиспансер (на початку 1923-24 років існувала лише рада соціальної допомоги, практична ж робота диспансера розпочалася із середини жовтня 1923 року) [11, 85]. Почали свою роботу 2 жіночі консультації з молочною кухнею, 2 яслів. Збудована санітарна лабораторія, міжрайепідстанція [5, 13].

Архівні документи свідчать, що у 1924-25 роках до мережі медичних закладів у Луганському окрузі входило: 5 поліклінік, 35 амбулаторій, 3 медпункти, 23 лікарні на 310 ліжок, 5 консультацій, 10 молочних кухонь, 4 яслів, 2 тубдиспансери, 5 нічних санаторіїв на 150 ліжок [8, 16].

На VII Окружному лікарсько-санітарному з'їзді (1925 р.) було зазначено, що у місті функціонувала така мережа медичних закладів: Перша радянська лікарня з амбулаторією; Перша робоча поліклініка; Друга робоча поліклініка з П'ятою радянською лікарнею; амбулаторія об'єднаної промисловості; тубдиспансер та нічний санаторій; вендиспансер; консультації (дві); дитяча поліклініка; малярійна станція [3, 34].

У 1925 році у місті був відкритий Будинок санітарного просвітництва, при якому організували музей медицини. Там функціонувала бібліотека, театр, працювала школа санітарної грамоти, проводилися курси по наданню першої допомоги [5, 13].

У 1925 р. в Луганському окрузі відкриваються 5 венпунктів (с. Петрівка, Слав'яносербськ, Верхнє-Тепле, Сорокіно, Бірюково), також 2 венкабінети в Красному Лучі та Варвопольї.

У 1926 році в окрузі функціонувало 35 амбулаторій, 3 поліклініки, 16 зуболікувальних кабінетів, 3 лабораторії, 5 венкабінетів, 1 рентгенкабінет та 1 електролікувальний кабінет, 18 лікарень з кількістю ліжок 635, 2 консультації, 8 ясель, 3 тубпункти. У місті в цей час діяли 3 амбулаторії, 2 поліклініки, 5 зуболікарень, 1 лабораторія, 1 рентгенкабінет, 1 електролікувальний кабінет, 2 лікарні з кількістю ліжок в них 235, 3 консультації, 2 ясел, 1 санаторій, 1 вендиспансер, 1 пастерівська станція, 1 малярійна станція. Крім того, збільшено кількість венкабінетів (Брянськ і Голубовськ), відкрито хірургічні відділення (Краснодон, Брянськ, Первомайськ) [12, 12].

У 1927 році в сільській частині округу існувала мережа закладів, що нараховувала 31 ліквідділ, з яких 10 лікувальних із загальною кількістю ліжок 195 [13, 12].

У Луганську наприкінці 20-х років працювали наступні медичні заклади: вендиспансер, санбаклабораторія, лікарня «ДОПРА», будинок грудної дитини, малярійна станція, Друга робоча поліклініка, пологовий будинок, Перша робоча поліклініка, тубдиспансер, нічний санаторій, дезстанція, Перша радянська лікарня, амбулаторія об'єднаної промисловості [14, 42]. Також працювала відкрита з 1 жовтня 1926 року водолікарня [15, 11]. У квітні 1927 року організована станція швидкої допомоги [1, 27].

У 1928 році була введена в експлуатацію окружна лікарня на 350 ліжок (сьогодні це Луганська обласна лікарня), будівництво якої розпочалося ще у 1924 році [6]. При лікарні була відкрита медична школа [12, 13].

Таким чином, вивчення документів Державного архіву Луганської області у поєднанні із виявленою інформацією у вищезгаданих нарисах та статтях дало можливість в певній мірі дослідити процес становлення керівних органів та, в цілому, мережі медичних установ на Луганщині у 20-х рр. ХХ ст.

Так, можемо сказати, що органи управління на протязі 20-х рр. минулого століття проводили стрімку роботу по відкриттю нових медичних закладів з метою найширшого охоплення географічних меж. Це сприяло відповідному рівню забезпечення населення медичною допомогою. Та відмічалися й негативні наслідки в роботі лікзакладів у другій половині 1922 року, що характеризується зрушенням розмаху їх роботи. Але згодом із збільшенням кількості хворих на підставі голоду керівні органи змушені були відкривати ряд медичних установ в окрузі. Взагалі, зростання кількості медичних закладів дає можливість наголошувати на тому, що, попри всі труднощі, викликані реаліями того часу, на Луганщині розпочалося стрімке будівництво та відкриття низки лікустанов, про що свідчать статистичні та хронологічні дані.

Дослідження стану медичної справи на Луганщині у 20-ті рр. ХХ ст. зумовлює в подальшому висвітлення таких аспектів:

- кадрове питання в системі охорони здоров'я;
- рівень якості медичних послуг населенню;
- медична допомога у надзвичайних ситуаціях (спалах епідемій).

ЛІТЕРАТУРА

1. Богачев В.И. и др. Здравоохранение города Луганска (социально-экономические вопросы). – Луганск: «Книжковий світ», 1999.
2. Луганск. Исторический очерк. – Донецк: Донбас, 1969.
3. Седьмой окружной врачебно-санитарный съезд (24-28 октября 1925 г.) Луганский окружной исполнительный комитет. Инспектура здравоохранения. – Луганский полиграфкомбинат, 1926.
4. Болдырев Е.Н., Докашенко А.И., Кратенко И.С. Очерки истории развития санитарно-эпидемиологической службы на Луганщине. – Харьков, 1996.
5. Пилипенко В. Вехи истории // Жизнь Луганска. – 1995. – 15 сентября.
6. Луганская правда. – 1928 – 6 ноября.
7. Державний архів Луганської області (ДАЛО). – Ф.Р- 580. – Оп. 1.
8. Там же. – Ф.Р. - 589 – Оп. 1. – Спр. 100.
9. Там же. – Ф.Р. - 580 – Оп. 1. – Спр. 2.
10. Там же. – Ф.Р - 580. – Оп. 1. – Спр. 50.

11. Там же. – Ф.Р - 589. – Оп. 1. – Спр. 7.
12. Там же. – Ф.Р - 589. – Оп. 1. Спр. 40.
13. Там же. – Ф.Р - 589. – Оп. 1. – Спр. 325.
14. Там же. – Ф.Р - 589. – Оп. 1. – Спр. 71.
15. Там же. – Ф.Р - 589. – Оп. 1. – Спр. 54.

УДК 62(477.61) “19”

Буранова Л.А.

ИЗОБРЕТАТЕЛИ И РАЦИОНАЛИЗАТОРЫ НА ЛУГАНЩИНЕ В СЕРЕДИНЕ ХХ ВЕКА

Исследуется деятельность изобретателей и рационализаторов на Луганщине середины ХХ в. Рассматриваются положительные и отрицательные стороны в проявлении новаторства. Анализируется значение открытий, их влияние на экономическое положение региона. Указываются стимулы творческой деятельности.

Деятельность изобретателей и рационализаторов является одной из движущих сил экономического и социального прогресса. Поэтому изучение опыта прошлого является полезным для современников.

Однако указанной теме не были посвящены специальные издания, которые раскрыли бы суть вопроса. Некоторые источники отражают только определенные аспекты выбранной темы. Например, в материалах краеведческой литературы [3; 4; 8] упоминаются имена рационализаторов, их открытия и полученный экономический эффект. Этого, естественно, недостаточно для раскрытия темы. Поэтому основным источником написания этой статьи являются документы Государственного архива Луганской области, так как они наиболее точно и полно отражают суть проблемы и содержат наиболее богатую информацию. Благодаря этим документам можно получить конкретные данные и увидеть цифры, которые достаточно ярко характеризуют изобретательскую деятельность на Луганщине.

Таким образом, цель статьи – показать деятельность изобретателей и рационализаторов, их вклад в развитие экономики; выяснить, что побуждало новаторов делать открытия; дать характеристику структурным подразделениям Всесоюзного общества изобретателей и рационализаторов.

Соответствующие задачи статьи:

- 1) рассмотреть нормативные акты, регламентирующие рационализаторскую деятельность;
- 2) установить периодические издания, посвященные новаторству и проследить их вклад в развитие изобретательской деятельности;
- 3) проанализировать причины, мотивы и стимулы проявления новаторства на предприятиях Луганской области;
- 4) показать негативные стороны изобретательства: затягивание рассмотрения рацпредложений, ложное авторство, несоответствие вознаграждений в промышленных сферах Луганщины;

- 5) показать количественную характеристику рационализаторской деятельности на примерах предприятий Луганской области;
- 6) выяснить организационную структуру общества изобретателей на Луганщине.

Назовем основные понятия, касающиеся этой деятельности. Так, творческий процесс, приводящий к новому решению задачи в любой области техники, культуры, здравоохранения, дающий положительный эффект, называется изобретательством. Следовательно, изобретение – это новое техническое решение задачи [1, 87]. Что касается рационализации, то это усовершенствование, улучшение, введение более целесообразной организации чего-либо, а рационализаторское предложение – это техническое решение, являющееся новым и полезным для предприятия, организации, учреждения, которому оно подано, и предусматривающее изменение конструкции изделия, технологии производства и применяемой техники [2, 511].

Переходя к изложению сути проблемы, следует сказать, что правительство неоднократно уделяло внимание развитию изобретательства. Это отражалось в официальных документах. Так, первым законодательным актом в изобретательской деятельности был декрет СНК РСФСР «Положение об изобретениях», подписанный В.И. Лениным 30 июня 1919 г. Что касается хронологического периода, указанного в статье, то постановлением от 24.04.59 Совет Министров СССР утвердил Положение об открытиях, изобретениях и рационализаторских предложениях, а также утвердил Инструкцию о вознаграждении за открытия, изобретения и рационализаторские предложения. Новое Положение и новая Инструкция вводились в действие с 1 мая 1959 г. Этим Постановлением было установлено почетное звание «Заслуженный изобретатель республики» с вручением золотого или серебряного значка [7, 5].

Органом, регламентирующим изобретательскую деятельность в Украинской ССР, был Президиум украинского республиканского совета Всесоюзного общества изобретателей и рационализаторов (ВОИР). Всесоюзным органом – Государственный комитет Совета Министров СССР по делам изобретений и открытий, в компетенцию которого и входило создание нормативных актов, соответствующих положений, информирование о зарегистрированных открытиях с целью их широкого использования.

Были созданы местные, районные, городские, областные, краевые и республиканские советы ВОИР. Помощь в оформлении изобретений работающим авторам оказывалась по месту их работы, неработающим – местными органами ВОИР.

Каждый совет Всесоюзного общества изобретателей и рационализаторов имел секции, которые отвечали за выполнение определенных работ. На секцию возлагались конкретные функции, которые способствовали улучшению изобретательства на определенном предприятии, организации или учреждении. Вот краткое положение о работе секций [6, 15]:

ОРГАНИЗАЦИЯ СЕКЦИЙ

1. Секции организуются из числа членов общества – рабочих и служащих предприятий, учреждений соответствующих отраслей промышленности области, края, республики, научно-исследовательских институтов.
2. Состав секций утверждается на заседании Президиума.
3. Для повседневного руководства секций Президиум совета утверждает председателя и его заместителя.
4. Секции создают на местах вокруг себя широкий актив из числа членов общества, через который организуют и проводят свою работу.
5. Секции работают по планам, утвержденным Президиумом совета.

СОДЕРЖАНИЕ РАБОТ СЕКЦИЙ СОВЕТА

I. ПРОИЗВОДСТВЕННО-ТЕХНИЧЕСКИЕ СЕКЦИИ

1. Проводят мероприятия, связанные с развитием массового изобретательства и рационализаторства, добиваются расширения рядов изобретателей и рационализаторов, организуют среди них обмен опытом, совместно с хозорганами проводят конкурсы и смотры в целях решения актуальных технико-производственных задач, проводят совещания и конференции по изобретательству и рационализаторству.
2. Осуществляют общественный контроль за регистрацией, прохождением, рассмотрением и внедрением изобретательских и рационализаторских предложений, ведут учет более ценных изобретений.
3. Организуют техническую консультацию для членов общества.
4. Способствуют организации творческих групп для разработки наиболее важных предложений, добиваются наиболее рационального использования труда.
5. Содействуют созданию экспериментальных баз.
6. Организуют творческие командировки и экскурсии членов общества в целях обмена опытом.

II. ИНФОРМАЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКАЯ СЕКЦИЯ

1. Осуществляет широкую пропаганду директив по вопросам изобретательства и рационализации.
2. Ведет пропаганду лучших изобретений и их авторов путем выпуска информационных бюллетеней, через местную печать.
3. Организует лекции для изобретателей, рационалистов и новаторов производства.
4. Осуществляет постоянную связь по обмену опытом с другими областями республики.

III. СЕКЦИЯ ОРГМАССОВОЙ РАБОТЫ

1. Оказывает всестороннюю помощь первичным организациям в организационно-массовой работе по вовлечению в члены общества большого числа трудящихся.
2. Совместно с другими секциями организует курсы и семинары по обучению актива, способствует увеличению его роста, привлекает к работе пенсионеров.
3. Ведет контроль за состоянием уплаты членских взносов.

IV. ПРАВОВАЯ СЕКЦИЯ

1. Оказывает правовую помощь изобретателям и рационализаторам и содействует юридическому оформлению авторского права.
2. Организует консультации по законодательству в области изобретательства и рационализации.
3. Представляет от имени совета в конфликтных комиссиях, судебных и арбитражных инстанциях.
4. Готовят материал о фактах нарушения действующего законодательства по вопросам изобретательства и рационализации.

V. ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СЕКЦИЯ

1. Осуществляет проверку правильности подсчета экономического эффекта от внедренных предложений.
2. Контролирует правильность начисления и своевременность выплаты авторского вознаграждения.

VI. ЭКСПЕРТНО-КОНСУЛЬТАЦИОННАЯ СЕКЦИЯ

1. Секция производит экспертизы и дает технические заключения в случае наличия разногласий между авторами изобретения, рационализаторского предложения.
2. Дает технические консультации и заключения изобретателям и рационализаторам при разработке ими наиболее сложных изобретательских и рационализаторских предложений.
3. Анализирует отклонения изобретений.

Кроме секций существовали Советы более узкого профиля, например Совет Новаторов. Вот как аргументируют его появление Совет народного хозяйства и областной Совет профессиональных союзов: «В целях широкого привлечения изобретателей и новаторов производства к решению задач дальнейшего технического прогресса промышленности на базе внедрения новой техники, прогрессивной технологии, комплексной механизации и автоматизации и более совершенных форм организации труда, а также активного участия их в распределении передового производственно-технического опыта постановляем – организовать при Совете народного хозяйства и областном Совете профессиональных союзов Совет новаторов» [7, 29].

Основным периодическим изданием, отражающим основные вопросы изобретательской деятельности, был журнал «Изобретатель и рационализатор». Это ежемесячный научно-популярный иллюстративный журнал, орган ВОИР. Издается в Москве с 1929 г. по сегодняшний день. В 1929-38 гг. этот журнал выходил под названием «Изобретатель», в 1938-56 гг. – «Изобретательство в СССР», с 1958г. выходит под названием «Изобретатель и рационализатор». Журнал публикует творческие решения актуальных задач технического прогресса, правовые и экономические консультации.

Из Постановления Президиума оргкомитета ВОИР от 30.09.58 г. можно узнать о назначении журнала и задачах его распространения: «В выполнении задач, стоящих перед всеми организациями общества,

большую помощь должен оказать журнал «Изобретатель и рационализатор». На страницах журнала имеется возможность обмениваться опытом по организационной и производственно-технической работе общества, показать лучших изобретателей и рационализаторов страны, пропагандировать все лучшее и передовое в деле развития технического прогресса.

Вместе с тем Президиум оргкомитета отмечает крайне слабое распространение журнала, составляющее всего 67% от установленного тиража. В связи с этим необходимо принять меры по широкой пропаганде журнала, с тем чтобы он доходил до каждого члена ВОИР, до каждого изобретателя и рационализатора. Широкое распространение журнала сделает его действительно массовым, создаст вокруг него большой актив» [6, 5].

Можно сделать вывод, что на журнал возлагались цели – сделать его неотъемлемой составляющей в деле новаторства, незаменимым помощником для изобретателей, количественным и качественным показателем рацпредложений.

Описывая состояние изобретательского дела в отдельных сферах промышленности Луганщины, нужно привести цитату из Постановления № 406 Совета Народного Хозяйства Луганского экономического административного района от 21.10.58: «Рационализаторы и изобретатели Луганщины вносят непосильный вклад в дело народнохозяйственных планов как по выпуску валовой продукции, так и по росту производительности труда.

В текущем (1958) году за 9 месяцев предприятия Совнархоза внесли свыше 22 тыс. предложений. По сравнению с соответствующим периодом прошлого года количество рационализаторов и поданных ими предложений возросло в 1,3 раза. Увеличился приток рацпредложений и технических усовершенствований в III квартале т. г. - их поступило свыше 7тыс.

Значительных успехов в деле развертывания массового движения изобретателей и рационализаторов добились химики. На предприятиях химической промышленности каждый 4-й трудящийся является рационализатором. В текущем году по управлению химической промышленности от внедрения 3928 предложений получена годовая экономия 19,8 млн рублей.

Хорошо поставлена работа с рационализаторами в машиностроительной промышленности. Здесь каждый 10-й трудящийся является рационализатором. От внедрения 2250 предложений получена экономия 179 млн рублей.

Однако несмотря на рост числа изобретателей и рационализаторов, в целом по Совнархозу на отдельных предприятиях, управлениях и комбинатах не уделяется должного внимания работе с рационализаторами и изобретателями по своевременному рассмотрению, разработке и внедрению предложений, допускаются нарушения законоположений. Не заботятся о создании и укреплении органов по изобретательству и рационализации, часто не премируют лиц.

Неудовлетворительно поставлена задача с изобретателями и рационализаторами в угольной промышленности, где количество

принятых предложений на 100 человек работающих за 9 месяцев 1958 г. составило: по комбинату «Луганьуголь» - 1,5, а по комбинату «Донбассантрацит» - всего лишь 0,4 предложения, при плановом задании 5 предложений.

Плохо ведется работа с изобретателями и рационализаторами в строительных организациях, где плановое задание по экономии выполнено: по комбинату «Луганскшахтострой» - на 60%, по комбинату «Донбассантрацитшахтострой» - на 48%, по управлению металлургхиммашстрой – на 83%.

На напилочном заводе им. Рудз по состоянию на 1 июля с. г. не внедрено 16 предложений, принятых к реализации еще в 1956-57гг.» [7,1].

Таким образом, в отдельных сферах промышленности Луганщины развитие изобретательского дела находилось на разных уровнях. И этому есть объяснение, так как каждая организация, предприятие или учреждение по- своему ставили цели и масштабы рационализаторского движения, не всегда информировали рабочих о новых открытиях, и не на всех предприятиях реально существовала изобретательская организация, а лишь номинально.

Постановлением № 69 Совета Народного Хозяйства Луганского экономического административного района от 15.03.62 приводятся следующие данные по изобретательской и рационализаторской работе: «Итоги работы предприятий и организаций Совнархоза по изобретательству и рационализации свидетельствуют о возросшей активности трудящихся и значительном росте основных показателей по сравнению с 1960 г. При плановом задании по экономии на 1961 г. 28,1 млн рублей, фактически выполнено 30,1 млн рублей. Число изобретателей и рационализаторов выросло по сравнению с 1960г. на 2046 человек, принятых предложений увеличилось на 1790, а количество внедренных – на 872.

За прошедший год значительно улучшили работу в деле развития рационализации предприятий управления химической, металлургической и машиностроительной промышленности, строительные организации Совнархоза.

Процент трудящихся, участвующих в рационализации этих управлений, за 1961 г. составил:

в химической промышленности – 38%;

в машиностроении – 24%;

в металлургии – 21%.

Вместе с тем в организации работы по рационализации и изобретательству имеются серьезные недостатки, особенно в угольной промышленности, где только 3% трудящихся участвуют в рационализации.

Отделом изобретательства и рационализации недостаточно осуществляется контроль за выполнением плана по рационализации на предприятиях Совнархоза и за своевременным расходованием госбюджетных средств по смете на изобретательство и рационализацию, в результате чего, в 1961 г. госбюджетные средства, выделенные на эти цели, не были использованы в сумме 37тыс. рублей из 110 тыс рублей» [7, 47].

Таким образом, основной причиной неудовлетворительного использования средств по рационализации являлось недобросовестное отношение некоторых начальников отделов и управлений Совнархоза к проверке расчета экономического эффекта по внедренным изобретениям и рационализаторским предложениям.

Из двух вышеприведенных постановлений видно, что угольная промышленность отставала по количеству рационализаторов. Нужно напомнить, что на заводе к учету принимаются все мельчайшие детали, например, изменение формы гайки – это уже изобретение. Но на шахтах все сложнее и масштабнее, поэтому открытий может быть меньше, но они будут гораздо ценнее. То есть важно не количество рационализаторских предложений, а их качество и получаемый при этом экономический эффект.

Освещая аспект о неправильных выплатах вознаграждений, невнимательного подсчета экономического эффекта и вообще небрежного отношения к внедрению рационализаторских предложений, можно в пример привести выдержку из архивного документа: «Производственной проверкой установлено, что на отдельных предприятиях Совнархоза несвоевременно рассматриваются рационализаторские предложения и имеют место факты неправильной выплаты вознаграждений за содействие внедренных рационализаторских предложений и изобретений.

На предприятии треста «Луганскпромводоканалстрой» вследствие отсутствия учета и контроля за своевременным внедрением рационализаторского предложения в производство установлены факты незаконных выплат вознаграждений.

Товарищ Лазебник признал и принял рационализаторским предложение от главного бухгалтера треста Попова «Об изменении проекта организации работ по строительству плотины в Малой Вергунке».

Несмотря на то, что по данному предложению план внедрения отсутствовал, а предложение как неэффективное не было внедрено, главбуху было выплачено вознаграждение в размере 311 рублей.

...Премии выплачивались руководителям и в незначительной мере - рационализаторам и новаторам. Из общей выплаченной премии в 1960-61гг. 17,5 млн рублей рабочим было выплачено только 2,1 млн, или 12%» [7, 41].

Таким образом, указанные сведения отражают положительные и отрицательные стороны в деле изобретательства, указывают причины неудовлетворительной работы. Главная причина – несправедливое отношение к рационализаторским предложениям, неправильный подсчет вознаграждений, что отбивало желание простых новаторов делать открытия. Ведь люди, которые занимали руководящие должности, юристы, бухгалтера иногда получали большее вознаграждение, чем простые рабочие. При этом рациональные предложения первых своей ценностью не превышали экономический эффект предложений рабочих. Инженеры получали премии за содействие в внедрении изобретения, хотя на самом деле не имели никакого отношения к этому.

Но это не самая характерная ситуация. Не нужно забывать, что наблюдалась тенденция к улучшению качества рациональных

предложений, увеличивалось число рационализаторов в некоторых сферах и как следствие - рост производительности труда.

Приведенная ниже таблица содержит анализ критических замечаний, высказанных делегатами 1-й областной конференции изобретателей и рационализаторов [5, 10]. Сведения таблицы позволяют отметить слабые места в изобретательской деятельности, наболевшие вопросы, нерешенные задачи в деле новаторства и предполагаемые пути выхода из сложившейся ситуации:

От какого предприятия высказано замечание	Содержание критического замечания	Намечаемые мероприятия
шахта им.Сталина, трест Боково-Антрацит	Отсутствует помощь изобретателям и рационализаторам со стороны руководителей предприятий, отсутствуют условия для творческой работы	Организовать для членов общества областной дом техники, а на предприятиях технические кабинеты, выставки, библиотеки, пункты научно-технической помощи изобретателям и рационализаторам
шахта им.Сталина	Затягивание разбора предложений их не внедряют годами	Осуществить общественный контроль за прохождением и внедрением рационализаторских предложений
Краснолучский машиностроительный завод	Отсутствие технической базы, для самостоятельной проверки рациональных предложений новаторов	Войти в ходатайство в Совет народного хозяйства о создании на предприятиях экспериментальных баз, бригад по внедрению рационализаторских предложений

Итак, подводя итоги развития изобретательского дела в середине XX в. на Луганщине, нужно отметить, что несмотря на существующие недостатки, деятельность новаторов велась активно. Например, о размахе деятельности луганских машиностроителей по созданию высокопроизводственного горного оборудования свидетельствуют такие данные: по индивидуальным заказам было построено 30 машин новых названий [4, 161].

Наряду с тепловозами, уникальным горным оборудованием заводы и фабрики произвели много другой новой продукции. Активно велись работы по строительству и введению новых мощностей металлургии. В ускорении экономического роста отдельных отраслей позитивную роль сыграли разработка и внедрение новой техники.[8, 169] Новые агрегаты, машины, устройства отличались от тех, которые выпускались раньше по

принципу действия, мощностью, производственным назначением или конструкцией. Это позволило условно высвободить 13 тыс. рабочих [3, 54].

Улучшение технико-экономических показателей способствовало расширению и укреплению производственных связей между промышленными предприятиями Луганщины. Лучше работали школы передового опыта, проводились дни новаторов, показы работ передовиков непосредственно на рабочем месте, производственно-технические и экономические конференции, рейды и общие смотры прогрессивных форм и организации труда, новой техники и технологии.

Все эти изменения вызвали активный рост технического творчества. На предприятиях Луганщины развернулось соревнование рационализаторов за создание Фонда Мира, возникали бригады творческого содружества, в которых рабочие получали консультации от инженерно-технических работников по сложным техническим вопросам.

Изучение состояния изобретательского дела и рационализации на Луганщине обуславливает в дальнейшем освещение таких аспектов проблемы:

- осветить те отрасли промышленности, в которых наиболее успешно развивалось новаторство;
- уточнить фамилии и личный вклад тех, кто внес наиболее ценные рационализаторские предложения;
- выявить влияние рационализаторских предложений на развитие промышленности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Большая Советская энциклопедия: В 30 т. / Гл. ред. А.М Прохоров. - Т.10. – М., 1972. – 592с.
  2. Большая Советская энциклопедия: В 30 т. / Гл. ред. А.М. Прохоров. - Т.21. – М., 1975.- 640с.
  3. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т., Ворошиловградская обл. – К., 1976. – 726с.
  4. Луганск. Историко-краеведческий очерк / Под ред. Н.Г. Гончаренко, Г.Я. Емченко - Донецк: Донбасс, 1969. – 206с.
  5. Луганский областной совет Всесоюзного общества изобретателей и рационализаторов. – Государственный архив Луганской области (ГАЛО). – Р-694. - Оп. 3 - Д. 8.
  6. Постановления центрального и республиканского совета ВОИР за 1959г. – (ГАЛО). – Р-694. - Оп. 3. - Д.1.
  7. Постановления, распоряжения Луганского Совнархоза, присланные для руководства. – ГАЛО. – Р-694. - Оп. 3. - Д. 2.
- УДК 351.9(477+470)

Вовк С.О.

**УКРАЇНСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО ПРО
ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРИКОРДОННОГО
СПІВРОБІТНИЦТВА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ І
УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ ХХ – ХХІ СТОЛІТЬ**

Розглядаються правові питання прикордонної співпраці між Україною і Російською Федерацією в українському національному законодавстві.

Національна українська система правового регулювання прикордонних відносин має певні юридичні особливості, які характеризуються тим, що нормативні акти приймаються в рамках внутрішньодержавного законодавства і визначають компетенцію суб'єктів національного права вступати та здійснювати транскордонні зв'язки. Тобто, безперечно те, що юридичні механізми міжнародного регулювання в кожній країні обмежені можливостями національного законодавства.

Останнє і зумовило актуальність дослідження проблем юридично-правового забезпечення прикордонного співробітництва. На сучасному етапі все більше вітчизняних науковців звертаються до вивчення проблем з цього питання. Майже всі дослідники у своїх працях доходять висновку про недостатність юридично-правових механізмів регулювання з боку держави прикордонних стосунків українських і російських регіонів (Г.Г. Динис, В. І. Дербак, І. М. Сюсько[1], А.М. Кирюхин [2]). Вітчизняні, як і російські науковці, роблять висновок, що національне право і України, і Російської Федерації не дозволяє повною мірою розвивати прикордонне співробітництво і треба звертатися за допомогою до міжнародного права. Найбільш детально міжнародне правове забезпечення транскордонного (прикордонного) співробітництва аналізують і наводять конкретні приклади автори книги "Будівництво нової Європи: прикордонне співробітництво у Центральній Європі"[3].

Прикордонне співробітництво не є частиною компетенції державного законодавства і є новим феноменом, який не був врегульований до цього часу. Більше того, усі відносини між регіональними та місцевими органами влади були можливі лише у рамках законодавства.

На жаль, в Україні не існує практики, коли чітка компетенція суб'єктів прикордонного співробітництва визначається особливим законом. Тому ми повинні проаналізувати загальні принципи та норми державного законодавства через відсутність будь-якого особливого закону.

Українське державне законодавство передбачає положення про повноваження з питань міжнародних відносин у рамках компетенції держави або її органа – Президента, Верховної Ради або Президента і Верховної Ради разом. У вищезгаданих положеннях зокрема йдеться про те, що: «Виключно законами України визначаються ...засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи...» (Стаття 92, п. 9) [4]; «Президент України ...представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України...» (Стаття 106, п. 3) [5]; «До повноважень Верховної Ради України належить

...визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики...» (Стаття 85; п. 5) [6].

Треба зауважити, що подібні ситуації є характерними для чинних законодавств у більшості європейських країн. Так, у Бельгії конституція гарантує державі компетенцію «з питань міжнародних відносин» (Стаття 68); у Австрії – Бунд має компетенцію «з питань міжнародних відносин з іншими країнами, зокрема при укладанні угод та перерозподілі кордонів...» (стаття 10 пар 2); в Італії «Парламент ратифікує міжнародні угоди політичного характеру, які потребують арбітражу, правового регулювання, територіальних змін, фінансових витрат та змін чинного законодавства...» [7].

Така ситуація виникає, коли повноваження з питань міжнародних відносин у рамках компетенції держави створює можливості для надання компетенції міжнародних відносин центральним державним органам. Але вищезгадані норми можуть бути інтерпретовані по-різному. Дані положення висвітлюють питання міжнародних відносин зокрема при укладанні міжнародних угод. А прикордонні відносини між місцевими чи регіональними органами державної влади не є компетенцією міжнародного права, тому що ні місцеві, ні регіональні органи влади не є суб'єктами міжнародного права. Невирішеним залишається питання про те, чи вищезгадані конституційні положення українського державного законодавства стосуються усіх типів міжнародних відносин, чи лише тих міжнародних відносин, які є компетенцією міжнародного права.

Н. Левра у книзі «Будівництво нової Європи. Прикордонне співробітництво у Центральній Європі» запропонував дві інтерпретації компетенції – державної компетенції та компетенції місцевих і регіональних органів влади [8]. Обмежена інтерпретація базується на конституційних положеннях, які гарантують можливість участі лише центральних державних органів у міжнародних відносинах. А з іншого боку виникає питання, чи мають все ж таки місцеві та регіональні органи влади якісь повноваження для розвитку ефективних прикордонних відносин для задоволення місцевих чи регіональних інтересів?

Так, у законі України «Про зовнішньоекономічну діяльність» визначаються суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності. В статті 3 до суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності віднесено і «...місцеві органи влади і управління в особі створених ними зовнішньоекономічних організацій, які беруть участь у зовнішньоекономічній діяльності», «...структурні одиниці суб'єктів господарської діяльності України з іноземними суб'єктами господарської діяльності...» [9]. В статті 10 згаданого закону окремо визначається, що саме належить до органів місцевого управління зовнішньоекономічною діяльністю: «...місцеві Ради народних депутатів України та їх виконавчі та розпорядчі органи; ...територіальні підрозділи (відділення) органів державного регулювання зовнішньоекономічною діяльністю України» [10]. Також у законі «Про зовнішньоекономічну діяльність» визначаються види зовнішньоекономічної діяльності, які, на нашу думку, можна віднести не тільки до національних інтересів, а й до місцевих чи регіональних інтересів: «... - наукова, науково-технічна, науково-виробнича, навчальна та інша кооперація з іноземними суб'єктами господарської діяльності; спільна підприємницька діяльність

між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та іноземними суб'єктами господарської діяльності, що включає створення спільних підприємств різних форм і видів...; організація та діяльність у галузі проведення виставок, аукціонів, торгів, конференцій, симпозіумів, семінарів та інших заходів...; товарообмінні (бартерні) операції та інша діяльність побудована на формах зустрічної торгівлі між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та іноземними суб'єктами господарської діяльності...» (стаття 4) [11].

Аналізуючи закон «Про зовнішньоекономічну діяльність», слід зазначити, що суттєвою вадою закону як і більшості законів вітчизняного законодавства є відсутність відповідного понятійного апарату, на основі якого враховувалася б специфіка прикордонних взаємин. Термін "Прикордонна торгівля" лише згадується у статті 25 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» як можливий механізм співробітництва. Між тим, механізм самої реалізації міжрегіонального прикордонного співробітництва відсутній, що гальмує реалізацію його потенціалу. Так, стаття 25 наголошує «Україна може укласти з державами, які мають спільні з Україною морські та або сухопутні кордони, двосторонні та або багатосторонні договори, що встановлюють на основі взаємності спеціальні правові режими торгівлі, товарообігу (прикордонна, прибережна торгівля та інші)» [12].

Відсутність механізму реалізації прикордонного співробітництва і понятійного апарату з даної проблематики простежується і в законі України «Про місцеве самоврядування», де у статті 35 визначаються повноваження виконавчих органів сільських, селищних і міських Рад: «...укладення і забезпечення виконання в установленому законодавством порядку договорів з іноземними партнерами на придбання та реалізацію продукції, виконання робіт і надання послуг; ...сприяння зовнішньоекономічним зв'язкам підприємств, установ та організацій, розташованих на відповідній території, незалежно від форм власності; ...сприяння у створенні на основі законодавства спільних з іноземними партнерами підприємств виробничої та соціальної інфраструктури та інших об'єктів; залучення іноземних інвестицій для створення робочих місць; ...організація та контроль прикордонної і прибережної торгівлі...» [13].

Кроком вперед можна назвати затвердження «Положення про організацію органами виконавчої влади прикордонної та прибережної торгівлі (13. 09. 1999 р.). Метою цього Положення є узагальнення та регламентація комплексу заходів щодо сприяння організації та розвитку взаємовигідної торгівлі України з державами, з якими вона межує у прикордонних регіонах. Згідно з вищезгаданими Положеннями органи виконавчої влади прикордонних регіонів забезпечують сприятливі умови для збереження та розвитку торгово-економічних відносин між прикордонними регіонами, за необхідності вживають заходи щодо усунення перепон для вільного переміщення у прикордонних регіонах, послуг, капіталів, вироблених у межах прикордонних територій та призначених для споживання на цих територіях (частина 3, стаття 6) [14].

Вперше в українському законодавстві в «Положенні про організацію органами виконавчої влади прикордонної та прибережної

торгівлі” визначаються механізми організації та регулювання прикордонного торгово-економічного співробітництва. Так, стаття 7 частини 3 наголошує: «торговельно-економічне співробітництво між прикордонними регіонами здійснюється на підставі безпосередньої домовленості, яка оформляється договорами (контрактами) між суб`єктами господарювання незалежно від їх форм власності та підпорядкованості. Розрахунки за поставки продукції між підприємствами та організаціями, розташованими в прикордонних регіонах, здійснюється на підставі контрактів за торговельними цінами, за винятком розрахунків за поставки окремих видів товарів, ціни на які визначаються нормативними документами і в порядку, який визначають Національний банк України та національний банк держави, з якою здійснюється співробітництво» [15].

Найважливішим, на нашу думку, в «Положеннях про організацію органів виконавчої влади прикордонної та прибережної торгівлі» є затвердження за органами виконавчої влади права вносити до відповідних центральних органів виконавчої влади пропозицій щодо удосконалення нормативно-правової бази, що регулює прикордонне торговельно-економічне співробітництво. Можливо, з часом державні правотворці все-таки приймуть особливе положення про право регіональних та місцевих органів влади сприяти розвитку прикордонних відносин по всіх напрямках. А поки що органи виконавчої влади можуть вносити лише свої пропозиції стосовно таких форм і видів прикордонного співробітництва, як спрощення процедур прикордонного, митного та інших видів контролю стосовно товарів, які виробляються в прикордонних регіонах та призначені для споживання на цих територіях; здійснення спільного прикордонного контролю, організації нових пунктів контролю для товарів прикордонної торгівлі; створення спільних промислово-фінансових груп із залученням підприємств і організацій прикордонних регіонів із застосуванням пільгових умов оподаткування; урегулювання питань міграції трудових ресурсів (маятникової та сезонної) з метою ефективного використання виробничого потенціалу та збільшення торгівлі послугами; створення лізингових компаній; інформаційно-маркетингової мережі для потреб конкретних регіонів.

Як уже згадувалося, в Україні основними суб`єктами, що здійснюють міжрегіональне співробітництво, є обласні державні адміністрації і управління зовнішньоекономічної діяльності, створені ними. Дещо ситуація змінилася після постанови Кабінету Міністрів України «Про упорядкування структури місцевих державних адміністрацій»[16]. Постанова передбачає створення управління зовнішніх відносин та зовнішньоекономічної діяльності (ЗЗ та ЗЕД). Таку структурну одиницю було запропоновано ввести в грудні 2000 року, але у половини областей питання міжрегіональної співпраці знаходиться у віданні управління зовнішньоекономічних зв'язків або у відділах ЗЕЗ головного управління економікою.

Зрозуміло, що запропонована Постановою КМУ структура управління ЗЗ та ЗЕД найбільш відповідає потребам організації та управління міжрегіональною і зокрема прикордонною співпрацею. Управління чи відділи ЗЕЗ не можуть повністю вести цю діяльність, оскільки міжрегіональне співробітництво і зокрема прикордонне

співробітництво охоплює різноманітні зв'язки не лише в економічній сфері, а й у політичній, екологічній, культурній, науковій, освітній тощо. Цим самим визначена роль та місце зовнішніх відносин областей в інтеграційних процесах України.

Розглядаючи нормативно-правову базу прикордонних відносин, можна чітко простежити, що в українському державному законодавстві з усіх напрямків прикордонного співробітництва регулюється здебільшого торговельно-економічна співпраця. Стосовно ж соціального і природоохоронного напрямків майже не існує механізмів регулювання.

Виникає запитання, чому існує обмеження повноважень місцевих та регіональних органів влади з питань прикордонних відносин? На це запитання може бути дві відповіді. В першому випадку особливі права з питань зовнішніх відносин мають бути у рамках компетенції держави. Це аргументується необхідністю подолати можливі негативні наслідки у результаті невиконання державою положень міжнародного права. Але даний аргумент, на думку Н. Левра, «є недоречним, тому що питання прикордонних відносин між місцевими чи регіональними органами влади не є компетенцією міжнародного права» [17]. Згідно з іншою позицією, обмеження повноважень місцевих та регіональних органів влади з питань прикордонних відносин базується на концепції про державну цілісність. Положення цієї концепції є аргументами іншого характеру, у яких наголошується на тому, що самостійні ініціативи місцевих та регіональних органів влади як на прикордонному, так і на міжнародному рівні можуть створити конфліктні ситуації, які, безумовно, приведуть державу до неможливості виступати у ролі єдиного органу з питань співробітництва із зарубіжними країнами.

Постає питання, чи дозволене прикордонне співробітництво державним законодавством? Ми наголошували на тому, що за винятком певних ситуацій, прикордонне співробітництво не є безпосередньою компетенцією державного законодавства. У державному законодавстві не існує особливого положення про право регіональних та місцевих органів влади на прикордонні відносини. Але відсутність вищезгаданого положення не впливає на можливість місцевих чи регіональних органів влади брати участь у прикордонних відносинах.

Так, у 1993 р. з ініціативи керівництва Харківської обласної державної адміністрації була створена Рада керівників прикордонних областей, до якої увійшли з української сторони: Донецька, Луганська, Сумська, Харківська, Чернігівська області, а з російської – Белгородська, Брянська, Воронежська, Курська, Ростовська області. Пізніше до Ради керівників приєдналися і прикордонні області Республіки Біларусь (останне не є предметом нашого дослідження). Треба тільки зауважити, що на сьогодні до ради входять 18 регіонів. Радою керівників прикордонних областей зроблено дуже багато. За період з 1994 р. по 1997 р. за прийнятими на зборах рішеннями були розглянуті державою пропозиції: з питань митного законодавства, охорони і оздоровлення навколишнього середовища (особливо річок прикордонних областей), участі в транснаціональній корпорації з виробництва і поставок сільському господарству відповідної техніки, створення єдиного аграрного ринку;

формування єдиного інформаційного простору; проведення взаєморозрахунків між підприємствами прикордонних областей; створення інформаційно-маркетингової мережі постачання медичного обладнання, надання медичних послуг і ліків; створення спільних підприємств. З моменту поновлення діяльності ради керівників прикордонних областей (2000-2002рр.) була виконана така робота: підготовлено текст Меморандуму про спільні дії з охорони і використання вод басейну річки Сіверський Донець (був підписаний головами адміністрацій 5 областей Російської Федерації і України на зустрічі з міністрами закордонних справ); підготовлено текст угоди між урядом Російської Федерації і Кабінетом Міністрів України з охорони і використання об'єктів басейну річки Сіверський Донець; підготовлено проект Угоди між урядом Російської Федерації і Кабінетом Міністрів України про спрощення митного і прикордонного режимів з метою забезпечення першочергових потреб населення прикордонних районів Белгородської (Російська Федерація) і Харківської (Україна) областей.

На жаль, це тільки проекти, які мають рекомендаційний характер. І, на наш погляд, пройде ще багато часу поки вони будуть підписані і почнуть діяти.

Підбиваючи підсумки аналізу українського національного законодавства і його історичного формування, відзначимо, що національна правова база регулювання прикордонного співробітництва в Україні характеризується нечіткістю законодавчого середовища, регулюючого міжрегіональне та прикордонне співробітництво, невизначеністю повноважень регіональних органів влади при формуванні міжнародних прикордонних об'єднань. Для підвищення ефективності прикордонного співробітництва необхідно вирішити головну проблему: завершення формування законодавчої бази, яка б визначала правові засади прикордонного співробітництва, бо фактично у жодному законі України, який стосується зовнішньої діяльності, немає категорійного апарату щодо міжрегіонального та прикордонного співробітництва.

Розглянуті аспекти юридично-правового регулювання доводять, що у подальшому дослідженні проблеми потрібно звернути увагу на вивчення історичних засад правового регулювання основних напрямків співпраці прикордонних регіонів України і Російської Федерації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Динис Г.Г., Дербак О.І., Сюсько І.М. Транскордонне співробітництво України // Міжнародні зв'язки України і наукові пошуки і знахідки. – 2001. – Вип.10. – С. 110 – 115.
2. Кирюхин А. Региональный формат российско- украинских отношений // Бизнесинформ. – 2000. - №9-10. – С.39 – 47.
3. Гудак В., Левра Н. Будівництво нової Європи. Прикордонне співробітництво у Центральній Європі . – Ужгород. – 1997. – 46 с.
4. Конституція України – основи реформування суспільства – Х.: Право. – 1996. – С.31.
5. Там само – С.35.
6. Там само – С.27.
7. Гудак В., Левра Н. Будівництво нової Європи. Прикордонне співробітництво у Центральній Європі . – Ужгород. – 1997. – С.75.
8. Там само – С.80.

9. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №2. – С.6.
10. Там само – С.8.
11. Там само – С. 50.
12. Там само – С.60.
13. Закон України «Про місцеве самоврядування» // Комп'ютерна правова система" Ліга: Закон".
14. Положення про організацію органами виконавчої влади прикордонної та прибережної торгівлі від 14.09. 1999. // Офіційний вісник. – 1999. - №41 – ст.2057.
15. там само.
16. Постанова КМУ Про упорядкування структури місцевих державних адміністрацій// Комп'ютерна правова система" Ліга: Закон".
17. Гудак В., Левра Н. Будівництво нової Європи. Прикордонне співробітництво у Центральній Європі . – Ужгород. – 1997. – С.101.

УДК 34 (477.7)"18/19"(091)

ГЕДЬО А.В.

ГРЕКИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я В ІСТОРИОГРАФІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Висвітлюються питання формування історіографії XIX – початку XX ст., присвяченої грекам Північного Приазов'я, а також виникнення і формування в її межах основних напрямів досліджень. Базуючись в основній своїй масі на джерелах і особистих спостереженнях, історіографія даного періоду відрізняється як чисельністю, так і проблематикою досліджень. Понад усе у полі зору дослідників виявилися питання політичного і господарського розвитку приазовських греків, а також їх духовного життя і етнічної своєрідності.

Вивчення історії мариупольських греків, переселених наприкінці XVIII ст. з Кримського ханства в Азовську губернію, триває вже понад 200 років. За цей час з'явилися різні види досліджень, які безпосередньо чи побічно торкаються зазначеної проблеми. Однак незважаючи на значні наукові досягнення, у дослідженні проблеми чимало лакун, а в окремих випадках у монографіях і статтях мають місце відступи від істини, замовчування важливих фактів чи вибіркоче висвітлення подій, суб'єктивні оцінки діяльності російського уряду щодо переселення греків до Північного Приазов'я, влаштування їх на нових місцях в Азовській губернії та соціально-економічного розвитку грецької громади Північного Приазов'я. У зв'язку з цим значний інтерес представляє процес формування історіографічної традиції досліджень з історії мариупольських греків.

Предметом дослідження є історіографічна спадщина досліджень з історії приазовських греків XIX- початку XX ст. в її діалектичному розвитку. Об'єктом дослідження виступає християнське населення Кримського півострова, котре переселилося в 1778 р. до Північного Приазов'я і склало Мариупольський грецький округ.

Перші наукові спроби вивчення та дослідження південного регіону України в цілому і греків Маріупольщини зокрема пов'язані з ім'ям А. Скальковського [1], в яких він відтворив процес освоєння південних степів. Дослідник зібрав багатий фактичний матеріал про час заснування поселень, у тому числі грецьких, розвиток різних галузей господарства. Вражений величезною кількістю документальних матеріалів з досліджуваної проблеми, Скальковський визначив її специфічність саме чисельністю історичних джерел. У своїх роботах автор найбільше користувався хронологічним принципом подання матеріалу, який був перейнятий ним з Повного зібрання законів Російської імперії. Розподіл за царствами конкретизувався розподілом на епохи правління окремих губернаторів та намісників. Враховуючи, що частина архівних матеріалів, якими він користувався, на сьогодні втрачена, його праці набувають особливого значення при вивченні проблеми. Однак вони не позбавлені деяких хронологічних неточностей, опис подій і явищ носить подекуди ілюстративний характер, оцінка багатьох фактів страждає однобічністю.

Не обійшов питання переселення християнського населення Криму до Росії і такий видатний російський історик, як С.М.Соловйов у своїй багатотомній узагальнюючій праці [2]. Він дав оцінку дипломатичних зв'язків Росії і Кримського ханства, відтворив ситуацію на Кримському півострові напередодні виходу християн. Автор підкреслював, що суперечка двох ханів – російського ставленика Шагін-Гірея і турецького - Селім-Гірея, якого підтримувало татарське населення, призвело до занепаду Кримського ханства і громадянської війни.

У 1836 р. на вимогу архієпископа Херсонського і Таврійського Гавриїла благочинними грецьких сіл Маріупольського повіту були зібрані докладні відомості про переселення греків та їх влаштування в Приазов'ї, особливості їх громадського та церковного устрою. Ці матеріали представляли велику цінність у зв'язку з тим, що склалися на підставі свідчень учасників переселення. На превеликий жаль, рукописна збірка Гавриїла, що зберігалася в архіві Одеського товариства історії та старожитностей, не була опублікована. Однак слід зазначити, що основні роботи Гавриїла стосовно маріупольських греків написані саме на підставі цих свідчень [3].

У своїй роботі "Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый" [4] архієпископ Гавриїл подає відомості про заснування церковних приходів та будівництво храмів на півдні України, починаючи з 1752 до 1835 р. Крім конкретних відомостей про заснування церковних приходів, автор на підставі вивчених матеріалів робить важливі узагальнення, що згідно з даними про час заснування церкви можна встановити дату закладання поселення з приблизним відхиленням у 2-10 років.

Як історик церкви, Гавриїл у статті "Переселение греков из Крыма в Приазовье и основание Готфийской и Кефайской епархии" [5] звертає увагу на роль митрополита Ігнатія в переселенні греків і порівнює його з Мойсеєм. Автор вперше звернувся до проблеми пошуків пращурів греків Північного Приазов'я і дійшов висновку, що греки Маріупольщини – нащадки давніх еллінів. Він також вперше висунув тезу, що греки за

власним бажанням залишили півострів. Дослідження Гавриїла не позбавлені деяких помилок. Наприклад, не відповідають дійсності його твердження, що греки без жалю залишили Крим, і саме Катерина II призвела Ігнатія в митрополити Готфійської і Кафійської єпархії (тоді як він на цей пост був призначений Константинопольським патріархом у 1771 р.). На думку Гавриїла, переселення греків закінчилося в 1779 р., і саме в тому ж році, на його думку, були засновані м. Маріуполь і 20 грецьких сіл. Таким чином, у автора випадає період невлаштованості греків. Не можна погодитися з тезою автора, що місця в Маріупольському повіті були незаселеними. Усі ці факти вимагають уважного ставлення до наукової спадщини Гавриїла.

Вивчення історії церкви Південної України слідом за Гавриїлом продовжив єпископ Катеринославський і Таганрозький Феодосій Макар'євський. Аналізуючи заснування церков в Катеринославській єпархії по повітах, у другому томі свого дослідження [6] він приділив увагу і Маріупольському. Робота Феодосія ґрунтується на широкій джерельній базі, серед якої значне місце посідає церковна документація. З неї можна з'ясувати час заснування грецьких церков наприкінці XIX ст., їхню назву, тип приміщення та ініціаторів побудови.

Стаття протоієрея С. А. Серафимова [7] є однією зі змістовних робіт, присвячених історії і культурі греків. Серафимов першим серед дослідників XIX ст. намагався з'ясувати причини переселення греків до Росії. Основним мотивом їх переходу він вважав скрутне становище християн у мусульманській державі. Бажання Росії приєднати Крим лише прискорило цей процес. У статті подана інформація про митрополита Ігнатія, описані звичаї і обряди греків Приазов'я, подані відомості про рівень освіти у маріупольських греків.

Слід зазначити, що церковна історіографія XIX ст. подає не тільки відомості про час заснування церков і організацію приходів, але й повідомлення про створення й існування у складі Катеринославської єпархії Маріупольсько-Феодосійського вікаріатства. Найбільш репрезентативними з цього питання є матеріали, надруковані в "Екатеринославских епархиальных ведомостях" [8], "Таврических епархиальных ведомостях" [9], "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии" [10].

Таким чином, дослідження церковних істориків другої половини XIX - початку XX ст. містять у собі багатий фактичний матеріал щодо самого процесу переселення греків, умов та часу заснування ними населених пунктів та організації приходів. Однак співставлення їхніх відомостей з архівними матеріалами свідчить, що в окремих випадках вони припускалися помилок.

У другій половині XIX ст. підвищений інтерес серед дослідників викликала проблема релігійного становища в Криму. У 1864 р. вийшла у світ робота Ф. Хартахая "Христианство в Крыму"[11], у якій він простежує історію виникнення і розвитку християнської релігії на Таврійському півострові. Автор вказував на ворожі відносини представників двох релігій. При цьому він стверджував, що якби панівною релігією на півострові було християнство, то греки і татари помінялися б місцями. Хартахай вперше

висунув тезу про відмову греків залишати Крим. На його думку, Росія вміло використала непорозуміння представників двох релігій у своїх політичних інтересах. У той же час Ф. Хартахай припустився ряду неточностей стосовно хронології подій переселення.

В іншій своїй праці, "Историческая судьба крымских татар" [12], автор змінює свою думку щодо утисків християн мусульманами і вважає, що вони були надто перебільшені в літературі. У той же час дослідник вважав, що якби греки не переселилися до Росії, вони остаточно втратили б свою національну ідентичність.

Зрозуміти політичну і економічну ситуацію на Кримському півострові напередодні переселення греків, з'ясувати взаємостосунки представників двох релігій допомагають роботи Ф.Лашкова [13], В.Смирнова [14], Ю.Кулаковського [15].

Організаторській діяльності О.В.Суворова в справі переселення християнського населення Криму до Приазов'я відведено місце у праці Е.Фукса [16] та біографа генералісимуса О.Петрушевського [17], який у своїй багатотомній праці "Генералісимус князь Суворов" вказував на пагубні для економіки Криму наслідки виходу християн. Першим у літературі О.Петрушевський висловив думку щодо вжиття насильницьких методів з боку російських військ у переведенні християн до Азовської губернії. Аналізуючи багатий фактичний матеріал про хід переселення, котрий відбився у листуванні О.В.Суворова, автор одностайно заявив, що "насиллям називається не тільки той вид, коли за людиною ганяється козак із нагайкою, але переселення в основі своїй було насильницьким". Цю тезу автора підтримали К.Вернер і М.Головкинський [18].

З появою наприкінці XIX – початку XX ст. Таврійської та Катеринославської губернських архівних комісій процес дослідження історії греків Маріупольщини набув археографічної, історичної та джерелознавчої єдності. Діяльність А.Маркевича, Я. Новицького М. Мурзакевича [19] конкретизувалася появою синтетичних археографічних праць.

Крім питань релігійного і політичного становища греків у Криму, причин переселення їх до Росії, дослідники XIX ст. звернули увагу на стан господарства і промисловості греків у Північному Приазов'ї. Нерідко будучи представниками влади, повітовими і ветеринарними лікарями, вони на місцях збирали відомості про розвиток господарства греків, виявляли причини невдач, пропонували заходи з ліквідації негативних явищ.

Повітовий лікар Маріупольського повіту титулярний радник Г.М.Калері навів цікаві дані про географічне положення і пов'язані з ним розвиток господарства, хвороби місцевого населення [20]. При детальному вивченні тексту можна дійти висновку: в основі історичного екскурсу Гаврили Калері - дослідження архієпископа Гавриїла. Хоча посилань на останню працю і немає, її пріоритет очевидний.

Як ветеринарний лікар П.Порохов [21] дав детальну картину стану скотарства у греків, навів дані про чисельність порід великої рогатої худоби, овець і коней. Причини поширення скотарства у греків автор бачив у вигідному географічному положенні, навичках, перейнятих ними у татар, і деяких звичаях греків. Негативним явищем у цьому питанні, на думку Порохова, було недовірливе ставлення греків до прогресивних нововведень у скотарстві. За наказом Міністерства державного майна

Х.Стевен у 1843 р. відвідав Маріупольський грецький округ і дав детальну картину стану сільського господарства греків у своїй роботі "Хозяйство колонистов Мариупольского округа" [22].

Багатий свідченнями з історії заселення, географії, геології, флори, фауни і господарства Маріупольського повіту "Краткий обзор Мариупольского уезда" [23], написаний секретарем земської управи І.Олександровичем. У ньому автор дав детальну картину заселення греками Маріупольського повіту, проаналізував надані їм привілеї, привів відомості про межування грецьких земель, висвітлив взаємовідносини греків з оточуючим населенням.

Значним кроком вперед у вивченні історії приазовських греків було видання у 1892 р. звіту про навчальні екскурсії Маріупольської Олександрівської гімназії, котрі були проведені у квітні-травні 1889 р. Розміщені в збірнику "Мариуполь и его окрестности" матеріали відображають історію переселення греків з Криму до Приазов'я і заснування м. Маріуполя і навколишніх грецьких сіл, різні аспекти адміністративного та господарського управління в повіті, розвитку освіти і культури [24]. Статті підготовлені директором гімназії О. Тимошевським, її викладачами та інспекторами. Незважаючи на значущість книги, вона містить ряд неточностей, на яких слід зупинитися детальніше. Саме Тимошевський висунув тезу, що кримські християни були ініціаторами переселення: вони звернулися до російського уряду з проханням про вихід з Кримського ханства. Твердження автора про переговори митрополита Ігнатія з князем Потьомкіним у 1777 р. в Санкт-Петербурзі не підтверджується ніякими джерелами і суперечить змісту всіх переговорів представників російської сторони з митрополитом Ігнатієм. Припускається автор і помилка щодо хронології описуваних подій: терміну завершення виходу християн, події 1779 р., згідно з Тимошевським, мали місце у 1769 р. Ніякими джерелами не підтверджується факт масового переселення греків з Криму в район Таганрога у 1777 р.

Як окрема проблема в другій половині XIX – на початку XX ст. розглядалось питання ролі іноземних поселенців в освоєнні півдня Росії. Узагальнююча праця з цього питання належить Г. Писаревському [25]. У ній він, використавши різноманітний документальний матеріал, подає детальну характеристику умов поселення на півдні вихідців з інших країн, змальовує умови їх життя та заходи царського уряду із заохочення іноземців до переселення на територію Росії.

Значний внесок у розширенні джерельної бази греків Північного Приазов'я належить О. Берт'є-Делагарду. На початку XX ст. він, використавши значний історичний та етнографічний матеріал, зробив спробу проаналізувати складні проблеми етногенезу греків Північного Приазов'я, формування і розвитку традиційної культури нащадків кримських християн.

О.Л.Берт'є-Делагард у своїй роботі "Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде"[26] навів список кримських поселень, у яких жили греки. Він розділив їх на дві частини: до першої увійшли населені пункти, мешканці яких розмовляли татарською

мовою, до другої – грекомовні села. Дуже актуальним є висновок дослідника, що відмінності у мові таврійських греків не свідчать про різне їх походження, а залежать від впливу на них татар, культура яких сприймалася більше у поселеннях, розташованих ближче до її осередку, і порівняно меншим – у більш віддалених від нього.

Вивчаючи історію християнської релігії в Криму, Берт'є-Делагард дійшов висновку, що виведенням християн Росія тільки укріпила магометанство на півострові [27].

Питання релігійного становища греків у Кримському ханстві стали предметом дослідження А. Маркевича [28]. На підставі джерел автор стверджував, що політичні помилки російського уряду призвели до розповсюдження магометанства на Кримському півострові. Під час підписання Кючук-Кайнарджійського миру Росія зробила величезну помилку, визначаючи незалежність ханства замість його приєднання. Пізніше вона була посилена іншою – поступкою Туреччині релігійного впливу над кримськими татарами. Після цього вони в політичному і громадському відношенні підкорилися султану. Другою величезною помилкою Росії було переселення християн з Криму. А, Маркевич підтримав точку зору О.Тимошевського щодо добровільного виходу християн з Криму і погодився з думкою Берт'є-Делагарда, що виводячи християнське населення з Криму, Росія сприяла укріпленню на півострові магометанства.

Однією з проблем етнічної своєрідності маріупольських греків було існування в рамках цього етносу двох груп румеїв (етнонім греків, мову яких дослідники відносять до північної групи новогрецьких діалектів) та урумів (греків, що розмовляли діалектами тюркської мови). Ця обставина спонукала багатьох дослідників розглядати урумів та румеїв як окремі етнічні групи, історично об'єднані релігією, культурою та назвою "греки".

Особлива увага приділялась татаромовним грекам-урумам. В.Григорович ототожнював пращурів татаромовних греків з аланами [29]. Професор Ф. Браун в Приазов'ї шукав сліди кримських готів, але за його власним свідченням, слідів готського життя на Маріупольщині він не знайшов [30]. Урумів ототожнювали також з тюрками (кримськими татарами, половцями, турками, які прийняли християнство). Ця версія не відповідає дійсності, тому що важко припустити, що велика група кримських татар чи турок прийняла християнство, свідомо прирікаючи себе на відомі обмеження політичних, релігійних та економічних прав.

Такі точки зору піддавалися критиці з боку О.Л.Берт'є-Делагарда, котрий провів велику роботу з визначення і картографування урумської і грецької мов серед греків Криму, А.І.Маркевича, І.І. Соколова [31]. Вони на базі джерел і польових матеріалів довели, що греки-румеї і греки-уруми належать до однієї етнічної групи.

Таким чином, історіографія ХІХ - початку ХХ ст. порушила багато важливих питань з історії греків Приазов'я. Базуючись здебільшого на джерелах і частково власних спостереженнях, вона відрізняється як

чисельністю, так і проблематикою досліджень. Перш за все у полі зору дослідників опинилися політичні і релігійні питання переселення і господарського освоєння греками Північного Приазов'я та етнічної своєрідності. Найбільш повно вони були висвітлені у працях А.Скальковського, О.Тимошевського, О.Л.Берт'є-Делагарда, А.Маркевича.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Одесса: Тип. Францова и Нитче, 1850-1853. - Ч.1-2; він же. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730-1823. - Одесса: Гор. тип., 1836-1838. - Ч.1-2.
2. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. -М.: Мысль. Т.15.- Кн.29.- 1966.- С.307-312.
3. Гавриил. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии // Записки Одесского общества истории и древностей (далі - ЗООИД).- 1844.-Т.1.-С.197-204; Він же. Историко-статистическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // ЗООИД.- 1848,- Т.2.- С.140-210.
4. Гавриил. Очерк повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. - Одесса, 1851.- 53 с.; він же. Продолжение очерка истории о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837 годы. - Тверь: Тип. губ. правления, 1857.- 88 с.
5. Гавриил.Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии: (Из истории Херсонской и Славенской епархии) // ЗООИД.- 1844.- Т.1.- С.197-204.
6. Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. - Вып.2. - Екатеринослав: Тип. Я.М.Чаусского, 1880.- 5, 372 с.
7. Серафимов С. А., протоиер. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря // Херсонские епархиальные ведомости.-1962.-Ч.5.-С.145-177.
8. Никольский М. Столетие Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неоф. - 1876, № 14. - С.209-221; № 15.- С.227-240; № 16.- С.247-256; № 19.С.290-304; Викариатство Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. - Отдел неоф. - 1875, № 9. - С.137-139; Текежи Д. Историко-статистическое описание Мариупольского, во имя Св. Харлампия собора // Екатеринославские епархиальные ведомости.- Отдел неоф. -1875.- С.305-319.
9. Лебединцев А., протоиер. О Феодосийской (викарной) епархии // Херсонские епархиальные ведомости.- 1861.- № 1.- С.40-64.
10. Список иерархов Екатеринославской епархии // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.- 1913. - Вып.10.- С.330-350.
11. Хартахай Ф.А. Христианство в Крыму.- Симферополь: Тип. Таврич. губ. правл., 1864.- 70 с.
12. Хартахай Ф.А. Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы. Ст.1-я.- 1866.- Т.2.- С.182-236; Ст.2-я.- 1867.- Т. 6.- С.140-174.
13. Лашков Ф.Ф. Исторический очерк крымско-татарского земледелия.- Симферополь: Таврич. губ. тип., 1897.- 4, 16, 203 с.; він же. Шагин-Гирей, последний крымский хан. (Ист. очерк).- К.: Тип. А.Давиденко, 1886.- 44 с.; він

- же. Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 г. // ЗООИД.- 1887.- Т.14.- С.91-156.
14. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в. - Одесса, 1887. - 45 с.
  15. Кулаковский Ю.А. Прошлое Тавриды.- К.: Тип. С.В.Кульженко, 1914.- 158 с.
  16. Фукс Е. История генералиссимуса князя Итальянского графа Суворова-Рымникского. М., Тип. Всеволожского.- 1811.- В 2-х ч.
  17. Петрушевский А. Генералиссимус князь Суворов: В 3 т. - СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1884.- Т.1.- С.112-118.
  18. Путеводитель по Крыму/ Сост.: К.А. Вернер, Н.Головкинский.- М.: [Б.и.], 1889.- 420 с.
  19. Маркевич А.И. К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества: Историческая справка. - Симферополь: Таврич. губ. тип., 1910.- 45 с.; Новицкий Я.П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии (1775-1783): Арх. источники.- Александровск: Тип. при училище-хуторе глухонемых, 1910.- 38 с. Описание городов и уездов Азовской губернии / Публ. Н. Мурзакевича // ЗООИД.- 1853.- Т.3.- С.289-305.
  20. Калери Г.М. Топографические и медико-статистические сведения о Мариупольском округе // ЖМВД.- 1845.- Ч.ХІ.- С.34-69.
  21. Порохов П.О. О состоянии скотоводства в Мариупольском округе // ЗОСХЮР.- 1848, № 7.- С.423-436; № 9.- С.589-600.
  22. Стевен Х. Хозяйство греческих колонистов Мариупольского округа (Екатеринославской губернии) // ЖМГИ.- 1843.- Ч.9, № 5.- С.21-23.
  23. Александрович И. Краткий обзор Мариупольского уезда. - Мариуполь: Тип. А.А.Франтова, 1884.- 116 с.
  24. Мариуполь и его окрестности / Изд. Д.А. Хараджаева.- Мариуполь: Тип. А.А. Франтова, 1892.- III, 461, 55, VIII с.
  25. Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в.- М.: Печатня А.И.Снегиревой, 1908.- С.207-212.
  26. Бертъе-Делагард А.Л. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі ИТУАК).- 1920.- № 57.- С.1-135.
  27. Бертъе-Делагард А.Л. Керменчик (Крымская глушь).- Одесса: Тип. Южно-Рус. общества печатного дела, 1899.- 47 с.
  28. Маркевич А.И. К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества: Ист. справка.- Симферополь: Таврич. губ. тип., 1910.- 45 с.
  29. Григорович В. Записки антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус, в Корсунскую землю и южные побережья Днепра и Днестра. - Одесса, 1874.- С.6.
  30. Браун Ф. Мариупольские греки // Живая старина. - СПб., 1890.- Т. 1, вып.2.- С.78-79.
  31. Бертъе-Делагард А.Л. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // ИТУАК.-1920, № 57. - С.6-19; Соколов И.И. Мариупольские греки до переселения их на Украину // Труды Института славяноведения АН СССР.- М., 1932.- Т.1.- С.301; Маркевич А. К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества. - С. 15.

УДК 94(571.1)''16/9''

Закіров М.Б.

**ДО ПИТАННЯ ЗАСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦЯМИ
ЗАХІДНОГО СИБІРУ У XVII - НА ПОЧАТКУ XX
СТОЛІТТЯ**

У статті зроблено спробу визначити причини, умови та масштаби переселення українців до західносибірського регіону у XVII - на початку XX століття. Автор простежує динаміку чисельності українців у регіоні, визначає головні напрямки міграцій, звертає увагу на розташування українських поселень, формування районів компактного розміщення під впливом природнокліматичних умов, вклад українських переселенців у економічне освоєння регіону.

Сибір – найбільший регіон Росії, що простягається від Уралу на заході до гірських хребтів узбережжя Охотського моря на сході, і від Північного Льодовитого океану на півночі до степів Казахстану і кордону з Монголією на півдні. Загальна площа – біля 10 млн. км². Сибір поділяється на Західний і Східний. Західний Сибір – це територія між Уралом на заході і річкою Єнісей на сході, зайнятий, головним чином, Західносибірською рівниною, включаючи на півдні гори Алтаю і Кузнецького Алатау. За сучасним адміністративним поділом до Західного Сибіру відносяться Кемеровська, Новосибірська, Омська, Томська, Тюменська області й Алтайський край. Це надзвичайно багатий природними ресурсами край, що включає різноманітні кліматичні зони, які дозволяють займатися сільськогосподарським виробництвом, і в якому зосереджені величезні, світового значення, родовища нафти, газу, кам'яного вугілля та інших корисних копалин. Ці багаті простори здавна приваблювали до себе людей, що мандрували у пошуках кращої долі. Значну частку сучасного населення Західного Сибіру складають етнічні українці, предки яких протягом тривалого часу активно освоювали нові землі й створювали справжні острови українського життя у далекому від Батьківщини краю. Але досліджень, що присвячені переселенню українців до Сибірського регіону Російської Федерації і до сьогодні дуже мало. У більшості опублікованих праць, ця проблема розглядається лише фрагментарно, або висвітлюється історія формування українського населення лише в окремих районах регіону.

Серед дореволюційних видань, у яких йде мова про перших українських поселенців Сибіру, слід згадати книгу П.Н. Буцинського [1]. У своїй книзі він наводить приклади заснування переселенцями з України окремих населених пунктів. У збірнику Н. Турчанінова, що містить статистичні матеріали про загальний обсяг переселенського руху у Російській імперії наприкінці XIX – початку XX століття, зокрема, наведені дані про переселення українців до Західного Сибіру [2]. Окремі дані про участь вихідців з українських губерній у освоєнні сибірських просторів у XVII – XIX столітті, можна знайти у книзі В.В. Покшишевського [3]. Проблеми еволюції переселенської політики царату після скасування кріпацтва, головні причини і розміри переселенського руху, питання

організації переселень досліджує Л.Ф. Склярів [4]. Окремі дані про міграцію українських селян до Алтайського краю подає у своєму дослідженні Н.К. Томілова [5]. Серед відносно невеликої кількості робіт радянського періоду, що присвячені виключно українському населенню Російської імперії за межами своєї етнічної території, слід відзначити дослідження С.И. Брук і В.М. Кабузана [6]. У книзі Ф.Д. Заставного “Східна українська діаспора” висвітлюється історія еміграції з України і поселення українців у різних регіонах царської Росії та колишнього Радянського Союзу [7]. І.І. Вінніченко висвітлює окремі аспекти історії еміграції українців на східні терени Російської імперії, починаючи з XIV століття [8]. Утім, не зважаючи на ці та деякі інші напрацювання, проблема переселення українців до Західного Сибіру залишається недостатньо вивченою і потребує подальшого дослідження.

У статті зроблено спробу визначити причини, умови та масштаби переселення українців до західносибірського регіону у XVII - на початку XX століття. Автор простежує динаміку чисельності українців у регіоні, визначає головні напрямки міграцій, звертає увагу на розташування українських поселень і формування районів компактного розміщення під впливом природнокліматичних умов.

У часи приєднання сибірських просторів до Московщини переважну більшість населення краю склали кочовики: татари, якути, ханти, ненці, евенки та інші народи, що жили з мисливства, рибальства, випасу оленів та іншої худоби, і не були схильні до підпорядкування будь-якій державній владі. Перед московськими царем і урядом гостро постала проблема захисту державних інтересів і встановлення контролю над цим величезним краєм. До того ж, протистояння місцевого населення іноді приймало характер відкритої озброєної боротьби. Так, з кінця 20-х – до 50-х роів XVII століття деякі дрібні калмицькі володарі і Кучумовичи постійно здійснювали набіги на ясачних і служилих людей Сибіру [9, 72]. Систематичне недоотримання ясаку унаслідок поборів „розбійників” – калмиків, набіги Кучумовичей змусили російську адміністрацію приступити до створення системи захисту селянської колонізації краю. Задля вирішення цієї проблеми був використаний звичний, і добре відпрацьований під час освоєння інших окраїн імперії, механізм – створення козацьких поселень. На величезних просторах Сибіру створювалися козачі війська зі своїми правами, привілеями і звичаями, а то й окремою народною обрядовістю та становою ментальністю. Ці сибірські козачі війська склалися в більшості з росіян, але були серед них і українці. Більш того, ще у XVII – на початку XVIII століття серед російських промисловців і “служилих людей”, які відкривали і починали освоєння Сибіру та Далекого Сходу, а згодом Камчатки й Аляски, вже були українці. Серед козаків так званого литовського списку та інших, що володіли селами у Сибіру станом на 1624 рік, згадуються явно українського прізвища господарів: село служилого чоловіка Безсонко на річці Іртиш, села Ясиря та Скіби на річці Кундусці, Шосткі та Дурині на річці Плоскій [10, 109]. Українські козаки були і в походах Василя Пояркова у 1643 році і Семена Дежньова – у 1648 році. У 1671 році вони заселяють “страны охотскія и нерчинскія” [11, 71].

Але, починаючи з XVII століття, доволі велику частку серед нових українських поселенців краю складали українці з різних верств населення, заслані до Сибіру московським урядом. Усього за період між 1593 і 1645 роками за царськими грамотами до Сибіру було заслано 366 чоловік „черкас” (так у Московщині того часу називали українців) [12, 199]. Лише у 1642 році на берега річки Лена були заслані „черкаси” з Слобожанщини з родинами, разом 188 осіб. Якутському воеводі стольнику П. Головину „велено всех черкас устроить в пашенные крестьяне”. Ці заслання тривали й далі (1644, 1646, 1649 роках). Кількість засланих до Сибіру українців значно збільшується у другій половині XVII століття, після укладання Переяславської угоди 1654 року і під час Руїни. Серед засланих того часу переважали українські державно – політичні діячі, супротивники московської політики в Україні, або ті, кого московський уряд підозрював у „шатості” та „зраді”. У кінці 1650-х років до Сибіру було заслано родичів гетьмана І. Виговського; в 1660-х роках – противників московського ставленика гетьмана І. Брюховецького; у 1670-х був засланий гетьман Д. Многогрішний з усіма своїми родичами та їх родинами; у 1680-х – гетьман І. Самойлович з сином Яковом та небіжем Михайлом.

Тривають заслання й у наступному столітті. Великодержавна політика царату, що проводилася протягом XVIII століття і була спрямована на поступову ліквідацію української автономії, викликала протест, а іноді і відкритий спротив з боку патріотично налаштованих українців. У відповідь російський уряд використовував уже, на той час, добре відпрацьований механізм придушення боротьби: організаторів чекала смертна кара, решту – відправка до Сибіру. Після невдалої спроби частини козацтва під проводом І. Мазепи зупинити процес перетворення України на звичайну провінцію Російської імперії, у Сибіру опинилось чимало „мазепинців”. По знищенні Січі (1775 р.) туди ж було заслано частину запорізької старшини, а трохи згодом засуджено до каторги учасників Коліївщини (на чолі з М. Залізнякам) [13. 71].

У першій третині XVIII століття казахський натиск на поселення у районі середньої течії річки Тобол та інші південні райони отримує характер щорічних набігів [14, 73]. Для захисту місцевого населення від кочовиків у першій половині XVIII століття було створено Сибірське Козацьке Військо, яке мало свої станиці вздовж річки Іртиш на північ від Омська. Такім чином, сибірські козацькі поселення продовжували розширюватися, а козацькі війська поповнювалися, в тому числі, і за рахунок українців. У відповідь на організацію казахами нових нападів на російські поселення у Західному Сибіру і Заураллі, у 1752 році частину Сибірського війська було перекинуто на північне прикордоння Киргиз – Казахського степу, вздовж так званого Ішимської лінії. Остаточно ці землі отримали спокій лише після 1820-х років, коли були створені станиці Сибірських козачих військ на південному прикордонні казахських та киргизських степів у долинах річок Ілі, Лежі, Амудар’ї.

У XIX столітті тривають заслання до Сибіру за вироком судів або адміністративним порядком українських революційних діячів, учасників селянських повстань (У. Кармелюк). Крім того, деяких з українських

громадських та культурних діячів за “сепаратизм”, з наказу російської влади, було переведено на службу до Сибіру.

Таким чином, ми бачимо, що починаючи з XVII століття, Сибір стає одним з головних регіонів заслання для тих, кого держава вважала своїм противником, або хотіла покарати, а населення краю поповнювалося переважно за рахунок засланих, серед яких було чимало українців.

Ще одну групу переселенців у вказаний період складали українські козаки або ти, хто йшов на службу у російські козацькі загони. Отже, українські селяни упродовж усього XVIII століття за власним бажанням практично не переселяються до Сибіру, оскільки в цей час ще було досить вільних земель на значно ближчих до України територіях, а саме: у степах Новоросії, Північного Кавказу, Поволжя і Південного Уралу. Крім того, чисельні міжетнічні зіткнення, постійні набіги кочовиків з південних степів стримували господарський розвиток Західного Сибіру і, зокрема, заселення його українськими селянами. Отже, за даними V ревізії 1795 року, українське населення взагалі було відсутнє у Сибіру [15, 30]. Утім треба зазначити, що ревізії ставили за мету перепис лише податного населення.

Ситуація залишається незмінною і на початку XIX століття. Основну долю механічного приросту населення Сибіру продовжують складати заслани. Так, в Іркутську губернію у 1801 – 1813 роках прибуло більше 24 тисячі засланих, у Томську губернію 1803 – 1805 роках було видворено 7196 осіб обох статей. Усього за період з 1816 до 1834 років до Сибіру прибуло біля 120 тисяч засланих, причому особливо їх потік виріс у 20-ті роки. Так, у 1824 році до регіону прибуло 12 050 осіб, у 1825 році – 11 846, у 1827 році – 11 891, у 1828 році – 11 118. Виходячи з такого стану речей, у 1823 році був створений Тобольський приказ про засланих, який займався їхнім обліком і розподілом. Згідно з даними приказу, з 80423 засланих, які прибули до Сибіру у 1825 – 1833 роках, більша частина була розміщена у Томській (25 128 чол. або 31,26%) та Єнісейській (20 035 чол. або 31,13%) губерніях. На долю Тобольської припадає 20,05% (16 121 чол.), а Іркутської – 17,56% (14 124 чол.). Збільшення притоку засланих до Сибіру з середини 20-х років було пов'язане з опублікуванням у 1823 році указу про заслання до Сибіру усіх бродяг, яких до того відправляли на кріпацькі роботи. Серед засланих було мало жінок, що різко знижувало рівень природного приросту населення серед цієї групи поселенців. Так, серед 83 699 осіб, що були заслані до Сибіру у 1824 – 1831 роках, було лише 10 795 жінок (12,9%). Заслані прибували до Сибіру з усіх губерній Європейської частини Російської імперії. Доволі значну їх частину складали українці. З українських губерній у ці роки сюди потрапили 23 432 особи (28%) [16, 27].

Кількість легальних добровільних мігрантів з Європейської частини Російської імперії й, зокрема, з українських губерній, на початку XIX століття продовжувала залишатися незначною. Українські селяни – переселенці, як і у попередні роки, вважали за краще оселятися у багатоземельному Південному Приураллі, у Поволжі, й не доходили до Сибіру. Утім, починаючи з другої половини XIX століття, ситуація докорінно змінюється, і Сибір стає майже на півтора століття головним районом, куди переселяються величезні маси українських селян, робітників, інтелігенції.

У пореформені часи у Російській імперії розгортається могутній переселенський рух, що зумовлюється серйозними змінами у соціально-економічній політиці царату і, зокрема, в аграрному секторі. Пожвавлення переселенського руху з України призвело до швидкого заселення відносно близьких до України земель Північного Кавказу, Поволжя і частково Південного Уралу, що у попередні роки були головними районами оселення мігрантів з українських губерній. Отже, у 80 – 90-х роках ХІХ століття українські селяни змушені були йти далі на схід, вони починають дедалі активніше заселяти сибірські землі. Переважна більшість переселенців їхала сюди з тих же самих причин, що і в інші регіони, а саме, у пошуках вільної землі, придатної для господарювання, і тому практично всі вони були селянами. Переселенці з України оселялися переважно на просторах Барабінського, Кулундинського та Алейського степів, що розташовані на півдні Західного Сибіру. Лише невелика частина українців оселялася у лісовій зоні – на території сучасних Читинської, Іркутської, Томської областей і Красноярського краю. Саме у цей період починається формування головних регіонів компактного розселення українців у азійській частині Російської імперії. У той же час чітко визначаються відмінності між вихідцями з центральних губерній Російської імперії і мігрантами з України у виборі місць оселення. Якщо переселенці – росіяни тяжили до лісової зони регіону, то українці селилися на півдні. Українські поселення розсіялися переважно на рівнинах та долинах річок у лісостеповій та степовій частині краю. Намагання переселенців з України оселятися у цих природнокліматичних зонах пояснюється, в першу чергу, бажанням знайти більш звичні і сприятливі для землеробства природні умови. Крім того, українців, що були звичні копати криниці і створювати штучні водоймища, на відміну від росіян, що намагалися оселятися лише біля природних джерел води, не лякали безводні степи.

Територія компактного розселення переселенців з України на півдні Уралу і Західного Сибіру отримала назву “Сірий Клин”. Серед вчених є деякі відмінності у питанні визначення географічних меж Сірого Клину і того, які саме території відносяться до цього району розселення українських емігрантів у Російській імперії. Сергійчук В.І. у своїй статті – „Східна діаспора. Сірий Клин”, відносить до земель Клину лише частину південно-сибірських та північно-казахстанських степів [17]. Дослідники українського поселення за Уралом та у Сибіру Г. Олесюк, М. Марунчак та інші значно розширювали межі цього регіону розселення українців. У своїх дослідженнях вони називали Сірим Клином усі ті українські поселення, що тягнуться від річки Уралу півднем Уральських гір, через Оренбург, Актюбінськ, Магнітогорськ, Челябінськ та далі на південь, від Омська вздовж річок Тоболу, Ішиму та Великого Іртишу аж до Зайсану на півдні, і звідти підгірськими околицями Тянь-Шаню уздовж китайського кордону на південний захід, та долинами річок Ілі, Чу й гірської Сирдар’ї аж до кордонів Туркестану. Ця смуга великих і малих українських поселенських островів охоплює величезні території й клином втискається у Сибір. Щодо назви „Сірий” суперечок немає. Усі згодні з думкою, що назва походить від сірого кольору глинястих ґрунтів південної смуги цих поселень. З

розширенням українських колоній назва "Сірий Клин" поступово поширювалася й на інші райони, ґрунти яких не були сірими.

Серед причин, які викликали й зумовлювали переселенський рух, головна роль належала економічним факторам. Реформа 1861 року не розв'язала аграрного питання в країні. Наділи, які одержали селяни в результаті реформи, особливо у традиційно хліборобських районах Правобережжя і Слобідської України, були незначні. Так, колишнім поміщицьким селянам Харківської губернії дісталася в середньому по 2,6 десятини землі на одну ревізьку душу. Під час реформи поміщики відрізали на свою користь 28,3% землі, якою раніше користувалися селяни. У цілому по Україні 3 мільйони селянських дворів володіло 20 мільйонами десятин землі, себто на один двір припадало у середньому 6,5 десятин надільної землі.

Однак все-таки, більшість селян, не зважаючи на дуже несприятливі умови життя, що склалися на той час в Європейській частині Російської імперії, вагалися з від'їздом. У 1885 році виїхало до Сибіру з Лівобережжя України лише 296 осіб. Подорож на таку значну відстань з усім домашнім скарбом і селянським маєтком була дуже важка. Лише з початком будівництва Сибірської залізниці у 1891 році переселенський рух до Сибіру поступово зростає. Особливо активна колонізація Сибіру починається після завершення у серпні 1894 року будівництва західної ділянки Західно – Сибірської залізниці від Челябінська до Омська і відкриття тимчасового руху на ділянці від Омська до річки Об у жовтні 1895 року. За п'ять років (1891 – 1895) з Лівобережжя до Сибіру виїхало 105 722 переселенців. У той же час спостерігається початок від'їзду до Сибіру перших поселенців з Правобережжя (423 особи), зі Степової України (961). Це був справжній зворот у переселенському руху до Сибіру. У роки, що пішли після 1895-го, із року в рік по декілька десятків тисяч українців від'їжджало до Сибіру. Цікаво те, що у ці роки поважно зростає вплив населення не тільки з Лівобережжя, але й з Правобережжя та Степової України [18, 112]. Так, з Таврійської губернії в період між 1897 – 1916 роками виїхало до Сибіру 103,3 тисячі переселенців [19, 37]. Відтік селян з Правобережжя, що на початку активного переселення українців до Сибіру був незначним, згодом починає поступово зростати. Це певною мірою пов'язується з удосконаленням цукрового виробництва, що супроводжувалося зменшенням кількості цукрових заводів, які деякий час поглинали надлишок робочої сили. У степових губерніях України селяни отримали більше землі після реформи. У той час, як на Лівобережній Україні малоземельних селянських господарств, що мали до 3-х десятин землі було 43,3%, на Південній Україні таких господарств було 27,6%. Перед 1905 роком, коли у Поділлі на двір припадало пересічно 3,8 десятин, і 78,5% дворів мали до 5 десятин землі, у Таврійській губернії в середньому припадало на двір 14,7 десятини [20, 410]. Таким чином, аграрне перенаселення і на Правобережжі, й у Степовій Україні стає відчутним пізніше. Зазначені особливості економічного розвитку цих регіонів України значно вплинули на динаміку міграцій селян на Схід. Отже, за період між 1885 – 1909 роками зі Степової України до східних районів імперії виїхало 243 060 осіб, а з Лівобережжя за ті ж роки виїхало 596 862 особи [21, 109].

У Сибіру до основних колонізаційних районів відносилися Томська, Тобольська та Єнісейська губернії. Багато українців поселилося також в Алтайському краї. Тут чорноземний сибірський лісостеп та степ стали смугою інтенсивної української хліборобської колонізації. Так, за чотирнадцять років з 1884 по 1898 роки лише з Полтавської і Чернігівської губерній України до Алтаю переселилося 146 094 особи, що становило 15,5 % від загальної кількості переселенців [22, 82]. Карта Алтайського краю рясно всіяна українською топонімією – Новополтава, Новокиївка, Білоцерківка, Славгород, Яготино. У Славгородському окрузі українці становили майже половину населення. Наприкінці XIX століття створюється доволі великий масив українського населення в інших губерніях Західного Сибіру. За переписом 1897 року у Томській губернії мешкало 99 300 українців, а їх питома вага становила 5,15%, у Тобольській губернії – 37 769 осіб, що становило 2,64% загальної кількості населення.

Важко переоцінити вклад, що був зроблений українцями у справу сільськогосподарського освоєння Західного Сибіру. Саме українським переселенцям належить першість у розвитку аграрного виробництва цього краю. Тяжкою працею вони освоїли величезні простори, підняли цілину, зросили землю безводних степів. Завдяки переселенцям різко зросли посіви зернових культур у Тобольській, Томській, Єнісейській, Іркутській губерніях Сибіру та в Забайкальській області. У 1900 – 1905 роках загальна площа, що зайнята зерновими культурами, перевищила 3,6 млн. десятин. Корінне населення вслід за переселенцями починає сіяти овес, гречку, буряк, пшеницю, соняшник, садити капусту, картоплю, помідори та інші культури. Працьовиті й умілі землероби – українці вже на початку XX ст. перетворюють південну частину Західного Сибіру на важливий район виробництва товарного зерна, а згодом і високоякісної м'ясо - молочної продукції.

Значне зростання переселенського руху українців до Сибіру відбувається за часи столипінської аграрної реформи. У 1906 – 1910 роках щорічно переселялися біля 202 тис. осіб. Протягом двох передвоєнних десятиліть міграційними процесами до східної частини імперії було охоплено близько 2 млн. осіб, причому значна частина мігрантів оселилася у Сибіру. Так, за переписом 1897 року у Сибіру налічувалося 166 484 українці, перепис 1926 року наводить вже цифру 851 321 чол. Причому більшість з них, на думку С.М. Чорного, не менше 400 тисяч переселенців, прибула у Сибір перед першою світовою війною [23, 75]. З такою оцінкою, на нашу думку, можна погодитися, враховуючи відомі значні масштаби переселенського руху серед селян Російської імперії на початку XX століття.

Серед районів виходу переселенців на першому місці знаходився Чорноземний район (720,5 тисяч мігрантів), потім Лівобережна (572,3 тисячі) і Правобережна (276,6 тисячі) Україна. Переважну частину мігрантів серед українських губерній у 1897 – 1916 роках дали Полтавська (285,4 тисячі осіб), Чернігівська (221,5 тисячі), Київська (212,3 тисячі). Загалом, за період з 1871 року до 1916 року на окраїні імперії переселилося з Лівобережної України – 1 298,8 тисячі чоловік, з Правобережної – 356,2

тисячі. Переважна частина вихідців з Лівобережжя оселялася на теренах Сірого клину. Так більшість переселенців з Харківщини у 1896 – 1908 роках (69,2%) обрали собі для проживання Томську губернію і Акомолінську область [24, 103]. У цілому, у 70-х роках XIX – на початку XX століття до Сибіру прибуло більше 40% усіх селян, що переселилися на окраїни імперії з основних районів виходу. В основному мігранти заселяли Західний Сибір (26,69 %), де більша їхня частка розміщувалася у Томській губернії (22,84%) [25, 37]. Активна міграція українських селян до Сибіру значно вплинула на етнічний склад населення регіону. З 1796 по 1917 роки у Сибіру виникло багаточисельне українське населення (наприкінці XVIII століття його не було, у 1859 році питома вага українців досягала лише 0,03%, а у 1917 році вона становила вже 9,39%). Таким чином, чисельність українців за 30 років зросла у 5,1 разів, у той час як чисельність росіян лише у 2 рази. В окремих районах, наприклад, у південно-західних районах Омської округи, питома вага українців становила 40% від усього населення [26, 72]. Про величезні масштаби переселенського руху кінця XIX – початку XX століття свідчать наступні дані: за період з 1885 до 1914 року з дев'яти українських губерній у східні регіони Російської імперії виїхало переселенців загальною кількістю 1 886 951 особа [27, 152 – 153].

Підсумовуючи наведені у статті факти, можна зробити висновок, що у процесі формування українського населення Західного Сибіру у XVII - на початку XX століття відбувалися певні зміни як у складі переселенців, так і у їх кількості. Спочатку серед переселенців з України переважну більшість складали першовідкривачи – розвідники нових земель, козаки та заслани, і загальна кількість переселенців була незначною. Згодом, й особливо наприкінці XIX – на початку XX століття, основну масу переселенців вже складають українські селяни, які у пошуках вільної землі й кращої долі змушені були від'їжджати з Батьківщини. Обсяги переселенського руху у цей період значно зростають, і українці створюють у Західному Сибіру великі масиви компактного проживання, складаючи у деяких районах переважну більшість населення. Переселенці з України наполегливою працею розорювали цілінні землі, створювали у безводних до того степах квітучі сади, сіяли нові для регіону сільгоспкультури, перетворювали безлюдний, дикий край у один з осередків виробництва сільськогосподарської продукції. Таким чином, у Західному Сибіру волею долі опинилося чимало українців та їх нащадків, що залишаються часткою українського народу, й їх історія й сьогодення потребують подальшого і докладного дослідження. Необхідно проаналізувати етнокультурні процеси, що проходили у середовищі української громади регіону у різні історичні періоди. На окрему увагу дослідників чекають розвідки причин, умов і наслідків асиміляційних процесів, особливості національно-культурного відродження українського населення Західного Сибіру. Дослідження у цьому напрямку, крім наукового, мають і суто практичний сенс. Вони допоможуть у виробленні науково обґрунтованих заходів у сфері співпраці культурних, громадських, державних установ України та українських осередків у Росії задля збереження етнічної ідентичності українців, що мешкають за межами Батьківщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буцинский П.Н. Заселение Сибири и быт первых ея насельников. – Харьков, 1889. – 342 с.
2. Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 г.г. включительно / Составил Н. Турчанинов. – С. - Петербург, 1910. – 85 с.
3. Покшишевский В.В. Заселение Сибири (Историко-географические очерки). Иркутск, 1951. – 207 с.
4. Скляр Л.Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы. – Л., 1962. – 588 с.
5. Томилова Н.К. Переселение крестьян в Алтайский округ (1865 – 1899 гг.). – Вопросы истории Сибири, вып. 3. Томск, 1967. – С. 71 – 83.
6. Брук С.И. Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX века // Советская этнография. – 1981. - № 5. – С. 22 – 38.
7. Заставний Ф.Д. Східна українська діаспора. – Львів: Світ, 1992. – 176 с.
8. Винниченко І.І. Українці в державах колишнього СРСР: історико - географічний нарис. – Житомир: Редакційно-видавниче державне підприємство “Льонок”, 1992. – 164 с.
9. Пузанов В.Д. Этнополитическая ситуация на юге Зауралья в XVII – XVIII веках // Этнокультурная история Урала XVI – XX века. Материалы научной конференции. – Екатеринбург, 1999. – С. 72.
10. Буцинский П.Н. Вказана праця – С. 109.
11. Винниченко І.І. Вказана праця – С. 71.
12. Буцинский П.Н. Вказана праця – С. 199.
13. Винниченко І.І. Вказана праця – С. 71.
14. Пузанов В.Д. Вказана праця – С. 73.
15. Кабузан В.М. Махнова Г.П. Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795 – 1959 гг. // История СССР. – 1965. № 1. – С. 30.
16. Кабузан В.М. Заселение Сибири и Дальнего Востока в конце XVIII – начале XX века (1795 – 1917 гг.). // История СССР. – 1979. – № 3. – С. 27
17. Сергійчук В.І. Східна діаспора. Сірий Клин. // Наука і суспільство. – 1995. - № 11-12. – С. 11-15
18. Тихонов В.В. Переселенческая политика царского правительства в 1892 – 1897 годах // История СССР. – 1977. – № 1. – С. 112.
19. Кабузан В.М. Вказана праця – С. 37
20. Полонська - Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. Від середини XVII
21. XX століття до 1923 року. – К.: Либідь, 1993. – С. 410.
22. Розраховано за: Марунчак М. Українці в СССР поза кордонами УРСР. – Вінніпег, 1974. – С. 109.
23. Розраховано за: Томилова Н.К. Переселение крестьян в Алтайский округ (1865 – 1899 гг.) // Вопросы истории Сибири. Вып. 3. Томск, 1967. – С. 82.
24. Чорний С. Українці в Євразії. Чисельність і розміщення за переписами 1897 – 1990 р.р. – К., 2002. – С. 75.
25. Проскура Н.Л. Переселення селян з Харківської губернії у роки столыпінської аграрної реформи. // Український історичний журнал. – 1973. - № 6, С. 103.
26. Кабузан В.М. Вказана праця – С. 37
27. Винниченко І.І. Вказана праця – С. 72.
28. Розраховано за: Скляр Л.Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы Столыпинской аграрной реформы. Ленинград, 1962. – С. 152 – 153.

УДК 338.43.02

Зиза М. М.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ В АГРАРНІЙ СФЕРІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ (50-ТІ – 90-ТІ РР.. ХХ СТ.)

У статті комплексно висвітлено стан та етапи змін виробничих відносин в сільському господарстві України в 50-х – 90-х рр. ХХ ст.

Сільське господарство на всіх етапах завжди виступало, виступає і буде виступати однією з найважливіших сфер життєдіяльності людського суспільства.

Свою значиму роль воно відіграло в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть. Досить зазначити, що майже дві третини території держави займають сільськогосподарські угіддя, а в сільській місцевості мешкає більш ніж п'ята частина населення. Аграрний сектор забезпечує попит селян на товари народного споживання на 75% [1, 137].

Вказане дозволяє охарактеризувати проблеми трансформації форм господарювання в сільському господарстві як актуальні і практично значимі, вирішення яких підвищить продуктивність цієї сфери.

В останній час посилилась увага дослідників до питань розвитку аграрного сектору на різних етапах функціонування української держави. Не минули вони і період 50-х – 90-х рр. ХХ ст. Їх змістовний аналіз вивчений в історіографічних працях вчених Інституту історії України та науковців Національного аграрного університету [2].

Окремо відзначимо “Історію формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення)” [3].

Можна погодитися з твердженням авторів про те, що досить глибоко узагальнення широкого кола питань пов'язане проблемами розвитку сільського господарства. Проте дослідники не ставили як окреме завдання проведення комплексного узагальнення історичного досвіду змін виробничих відносин в аграрній сфері у другій половині ХХ ст. Спираючись на праці попередників та не претендуючи на абсолютну повноту викладу матеріалу, автор ставить за мету дослідити саме означені проблеми.

У роки Великої Вітчизняної війни сільському господарству України було завдано величезної шкоди. Певні заходи щодо його відродження почали здійснюватися по мірі визволення території від німецько-фашистських загарбників. Значну роботу в цьому напрямку проведено у 1945-1952 роках. Враховуючи досягнуте в цьому надзвичайно важкому і складному процесі, ЦК КПРС і Рада народних комісарів СРСР почали здійснювати, як про це відзначалося в офіційних документах, заходи щодо подальшого піднесення сільськогосподарського виробництва.

Це був перший етап переходу до ринку, що позначався в аграрній економіці.

Розробки таких заходів пов'язана із ініціативами М.С.Хрущова, який був прихильником того, щоб колгоспи розглядалися не просто як сільськогосподарські виробництва. Вони визначалися ще як осередки масової суспільної організації селянства або школа господарської виучки, соціалістичного виховання, широкого громадського контролю 1) і навіть

“школи комунізму для селянства” [4, 258]. Система виробничих та інших відносин на селі називалася колгоспним ладом.

Ставши першим секретарем ЦК КПРС, М.С.Хрущов анітрохи не вагаючись, вирішив таки оцчасливити країну через знищення “граней” між містом і селом шляхом переселення колгоспників у агроміста. Ідея М.С. Хрущова була втілена у постанові ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 19 грудня 1964 р. «Про заходи по здійсненню планомірної перебудови сіл Української РСР». У відповідності з зазначеною постановою протягом 1965-1970 рр. в Україні було збудовано 15 експериментально-показових сіл. Потім за рішенням уряду республіки - ще 28 [5]. Серед них села і селища, автори проектів яких і будівельники були удостоєні премії Ради Міністрів СРСР: Кодаки, Циблі, Калита Київської, Єлізаветівка Донецької, Кам'янка Миколаївської, Шляхова Вінницької, Подвірне Чернівецької, Петрівка Кримської областей [6, 7].

У тих експериментально-показових селах, де в значних обсягах здійснювалося секційне багатопверхове будівництво, різко знижувалася активність населення в особистому господарстві, адже, як було встановлено, сільський житель, що переселився у квартиру в багатопверховому будинку, мусив витратити відтоді на утримання худоби в 15 разів більше часу.

Згорання господарства ускладнило вирішення матеріально-побутового життя сільськогосподарських товаровиробників.

Не менш важлива, ніж технологічна, була політична функція експериментально-показових сіл. Їм була відведена роль вітрини соціалізму, реклами соціалістичного способу життя. А тому на будівництво експериментально-показових сіл держава не жаліла ні коштів, ні сил. Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 19 вересня 1969 р. «Про комплексне експериментально-показове будівництво селищ радгоспів і колгоспів Української РСР» місцеві органи влади і будівельні організації були зобов'язані регулярно доповідати у вищестоящі інстанції про хід експериментально-показового будівництва [7].

Створення експериментально-показових сіл мало на меті будівництво не тільки зразкових жител, культурно – освітніх заходів, покращення побутових умов сільських жителів, а й створення умов для утвердження більш ефективних виробничих відносин у колгоспах і радгоспах, які в них функціонували. Цьому, зокрема, сприяла їх електрифікація. На цій основі впроваджували нові технології як у тваринництві, так і землеробстві. Це яскраво виявилось у впровадженні комплексної механізації сільськогосподарського виробництва, що зумовило поширення нових відносин між його працівниками. Однак, подібних сільських населених пунктів в Україні на початку 80-х років ХХ століття було до 300 [8]. Більшість із них стали показовими завдяки тому, що в них знаходилися колгоспи, які очолювали відомі господарники – двічі Герої Соціалістичної праці О.В. Гіталов (село Комишувата Кіровоградської області), О.К. Ниптан (село Кодаки Київської області), Ю.Ю. Пітра (село Білки Закарпатської області) та інші.

Не сприяло впровадженню ефективних форм господарювання і здійснення в життя відповідно прийнятого в 1956 році “Положення про

порядок віднесення населених пунктів до категорій міст, селищ міського типу і робітничих селищ Української РСР". До 1990 року в Україні було утворено 927 "селищ міського типу". Згідно із зазначеним документом перехід населеного пункту з однієї категорії до іншої залежав від змін у сфері зайнятості працюючого населення (на селі — насамперед сільське господарство, в селищах міського типу — несільськогосподарські види діяльності). Фактично ж застосовувалися суто формальні підходи: багато чого залежало від прагнення виконати відповідну рознарядку владних структур. Часто за критерій бралася наявність на селі хоча б однієї та декількох промислових дільниць та багатоповерхових будинків. Однак, не враховувалося чи є наявні умови для забезпечення зайнятості населення, в тому числі і в сільськогосподарському виробництві. Чимало жителів, особливо молоді, вимушені були виїжджати у міста. Відбувалося постаріння населення, що досить негативно впливало на стан виробничих відносин у колгоспах і радгоспах, особливо у землеробській сфері. У тваринництві були зайняті жінки похилого віку.

У цей же період пропагувалася ідея існування "неперспективних" сіл, яка стала витоком заходів щодо укрупнення колгоспів.

У рамках означеного періоду можна виділити кінець 50-х – початок 60-х років ХХ ст., роки, які ознаменувалося великою кількістю різноманітних новацій у сільському господарстві. Спочатку у показному порядку поширювалися посіви "королеви ланів" – кукурудзи і "царя гороха". В цей же час велась шалена боротьба з присадибними господарствами колгоспників і головами колгоспів – "шанувальниками травосіяння" [9].

В умовах застосування державного замовлення на вироблену сільськогосподарську продукцію, яке носило обов'язків характер, були встановлені надмірно низькі ціни на них. Це призвело до відповідно низьких доходів господарств і відповідно надзвичайно низького рівня оплати праці колгоспників, особливо зайнятих у землеробстві. Вони не виявляли зацікавленості у підвищенні продуктивності праці і своєчасному виконанні робіт, особливо пов'язаних із виявом погодних умов. Це призводило до порушення агротехніки під час оброблювання сільськогосподарських культур, а саме: збирання врожаю в багатьох господарствах відбувалося із запізненням, а іноді врожай залишався незбираним. Природно, й доходи господарств різко зменшувалися, що призводило до неможливості взагалі оплачувати працю навіть тим, хто виконував мінімум встановлених трудових.

У таких умовах не тільки збирались, але й підвищувалися податки як по відношенню до колгоспів, так і присадибних ділянок колгоспників. Укрупнення господарств призвело до зміни їх внутрішньої структури, звуження спеціалізації їх підрозділів. Там, де раніше функціонували колгоспи утворювалися бригади та ферми, формувалась певна спеціалізація господарювання.

Факт перетворення колгоспів у радгоспи по суті означав експропріацію колгоспної власності і зневагу до інтересів значної кількості колгоспників. Укрупнення колгоспів призвело до утруднення управління їх діяльністю, до ще більшого відриву колгоспників від землі, до виникнення у зв'язку з майже насильницьким переселенням усіх на центральну садибу,

“неперспективних” населених пунктів і на цій основі – до збільшення пустуючих земель, причому досить родючих.

Вже на початку 60-х років стали виявлятися серйозні недоліки проведення укрупнення колгоспів. Тому довелося десь п'яту частину господарств роз'єднати, повернутися до існуючої раніше межі.

У той же час понад 7 тисяч колгоспів було перетворено у радгоспи (переважно в місцях, розташованих навколо великих міст і промислових центрів). Загальна кількість колгоспів в результаті укрупнення та перетворення ряду з них у радгоспи зменшилась з 9553 у 1965 році до 7291 у 1983 році, а кількість радгоспів зросла відповідно з 1343 до 2189 [10, 43].

Хлібороби України, як і усього СРСР, були позбавлені господарської свободи і незалежної ініціативи. Тому, незважаючи на те, що відсоток сільського населення порівняно із країнами ринкової економіки був в Україні значно більший, українське село в цілому втрачало свої активні сили. Виявилася – здебільшого вже у 60-70-х роках – тенденція до переміщення в промисловість саме молодшої та енергійнішої частини сільського населення.

Вказані процеси були наслідком численних розпоряджень центральних органів влади, які визначали напрями практичної діяльності колгоспів. Так, лише за вісім з половиною місяців 1963 року Міністерство сільського господарства УРСР направило у обласні та районні управління сільського господарства і безпосередньо у колгоспи більш як 160 тисяч різних директив з господарських питань та форм їх діяльності, в тому числі бригад, ланок [11].

Життя стверджувало, що діяльністю колгоспів, які були проголошені кооперативами і самоврядними господарськими структурами фактично керують не тільки органи державної влади різних рівнів, а й партійні організації. Це викликало певну реакцію багатьох керівників колгоспів, які висвітлювалися за ліквідацію виробничих управлінь сільського господарства і приведення системи керівництва колгоспами у відповідність з кооперативною сутністю господарств.

Своєрідним відгуком на пропозиції представників селянства докорінно змінити систему керівництва сільським господарством стало рішення III Всесоюзного з'їзду колгоспників про створення союзної, республіканської, і районних рад колгоспів. До союзної Ради колгоспів увійшло 125 осіб, серед яких було 26 представників від України: О.Г.Бузницький, О.В.Гіталов, М.І.Коваленко, Ю.Ю.Пітра, М.О.Посмітний, М.Х.Савченко та ін. Головою Ради був обраний міністр сільського господарства СРСР В.В.Мацкевич, а одним з його заступників - голова колгоспу ім.ХХІІ з'їзду КПРС Вінницької області. В.М.Кавун. Згідно з рішенням з'їзду в УРСР було створено 462 районні ради колгоспів, до кожної з яких обрали від 15 до 40 осіб: голів і спеціалістів колгоспів, передовиків сільського господарства. В областях були створені обласні ради колгоспів кількістю від 65 до 75 чол. Головами районних і обласних рад стали начальники відповідних управлінь сільського господарства, а їх заступниками - голови передових колгоспів. Була створена й республіканська Рада колгоспів, до якої увійшло 115 осіб [12].

До компетенції рад колгоспів віднесли обговорення найбільш важливих питань життя і діяльності колгоспів, узагальнення досвіду організації виробництва; розробку рекомендацій щодо більш повного використання резервів росту суспільного виробництва. Якщо б колгоспи були дійсно кооперативами, а селяни - реальними власниками господарств, то зазначені функції рад колгоспів повністю б вичерпали коло питань, що потребували розгляду і вирішення на міжгосподарському рівні. Стали б зайвими будь-які управлінські структури, а багатьом чиновникам довелось шукати іншу роботу.

Ради колгоспів, за словами голови республіканської Ради колгоспів, голови колгоспу ім. Кірова Білоцерківського району Херсонської області Д.К.Моторного, виявилися формалістичним породженням застійного періоду. Адже їхні «заходи», «рішення», рекомендації нікого ні до чого не зобов'язували. Ради не мали предметної самостійності. Так само, як не мали її колгоспи.

Це констатувалося у рішеннях грудневого (1959 року) пленуму ЦК КПРС, в рішеннях якого визначалося, що заходи визначені вересневим пленумом ЦК КПРС 1953 року в цілому не втілено в життя. В подальшому відзначалося, що це є наслідком необґрунтованої аграрної політики, яку сформулював М.С. Хрущов. Відповідно до цього питання аграрної політики стали предметом обговорення на березневому (1965 року) пленумі ЦК КПРС.

Другий етап спроби переходу до ринкової економіки розпочався у 1965 р. У березні 1965 року пленум ЦК КПРС ухвалив постанову «Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку сільського господарства», яка називалася документом епохального значення. По суті ж ця постанова повторювала положення листопадового (1964 року) пленуму. В ній знову в узагальнюючому плані йшлося про те, що найважливішим завданням партії і народу є прискорене піднесення сільського господарства, значне підвищення виробництва сільськогосподарської продукції, зниження її собівартості та забезпечення рентабельності галузей господарювання. Ідентичними були і контрольні цифри обох постанов.

Березневий пленум ЦК КПРС 1965 року посилив орієнтації на подальше укрупнення колгоспів і радгоспів, розвиток міжгосподарських виробничих структур – міжгоспів, обмеження можливості ефективного функціонування підсобних селянських господарств.

У середині 70-х років здійснювалася міжгосподарська кооперація та агропромислова інтеграція, яка означала примусове включення колгоспів у об'єднання, в яких вони втрачали право самостійно вирішувати питання своєї діяльності, розпоряджатися майном, зведення у міжгосподарські об'єднання. Серед них переважали будівельні організації та структури по збуту сільськогосподарської сировини. Ще більш посилювався командний прес: діяльність колгоспів спрямовувалася не тільки райкомаами партії та райвиконкомаами, але і відомчими організаціями, установами, конторами, які мали статус державних, налічувалося їх по 20-28 в кожному сільському районі.

Здійснювані в Україні безконечні, як правило, надумані реконструкції та перебудови форм власності та господарювання призвели

до подальшого відчуження селян від землі і поглиблення кризових явищ у аграрному секторі економіки України.

Господарства були вимушені застосовувати нетрадиційні форми господарювання. З метою забезпечення зайнятості населення створювалися підсобні сільські промисли. З 1958 року в колгоспах почали будувати консервні заводи. У 1964 році було 1170 таких підприємств, які випустили понад 44,3 мільйона умовних банок консервів. Працювали також 1123 заводи по виготовленню вина. У багатьох сільгоспартілях діяли комбикормові цехи, заводи по виробництву цегли, столярні майстерні, народні промисли по виробництву предметів домашнього вжитку [13, 43-44].

Третій етап пов'язаний з реформами початку 80-х рр. ХХ ст. Він зумовлений прийняттям законів, що обумовлюють входження України до світового торгівельного ринку. Протягом 80-х років ХХ століття сільському господарстві України запроваджувалася така форма організації виробництва, як орендний підряд. Його ініціаторами виступили сільські Ради Миколаївщини спільно з керівниками колгоспів і радгоспів. У 1989 році на орендний підряд перейшли близько 2/3 колгоспів і радгоспів. Майже півтисячі господарств повністю працювали в умовах оренди. Загалом її запровадили 33,5 тисяч (37,8 відсотка) самостійних виробничих підрозділів, 669,7 тисяч (14,1 відсотка) трудівників колгоспів і радгоспів. За ними було закріплено 1/5 поголів'я худоби й свиней на третину сільськогосподарських угідь [14].

У 1987-1988 році важливою складовою частиною запроваджуваного в економіці держави ринкового механізму оголошується кооперація. У сільській місцевості почали виникати різні види кооперативів – у сфері побутового обслуговування, заготівлі сільськогосподарської продукції, будівництва. Але кооперативи, які б займалися землеробством або тваринництвом, майже не створювалися.

Загалом кооперація на селі була загальмована об'єктивними причинами, що корінилися у кризовому стані всієї економіки.

Четвертий етап. У 1990-2004 роках з аграрно-селянського питання прийнято понад 100 Законів України, а у 1992-2004 роках видано 128 Указів Президента про напрями та конкретні завдання реформ у агропромисловому комплексі. У 1992-1993 роках з вказаної проблеми видано 28 декретів Кабінету Міністрів України. У 1991-2004 роках до Законів України з проблем розвитку агропромислового комплексу внесено понад 3200 змін та доповнень. За цей же час Кабінет Міністрів України, Міністерства аграрної політики та фінансів, Фонд державного майна, Державні комітети статистики, земельних ресурсів, харчової промисловості видали понад 8 тисяч нормативно-методичних актів з питань реформування форм власності та господарювання в агропромисловому комплексі.

Загалом, прийняті державою міри стосовно змін виробничих відносин в цілому сприятливо позначились на стані розвитку сільського господарства і заклали засади того, що Україна на початку ХХІ століття дістала змогу експортувати хліб. Проте стабільного характеру цей процес ще не знайшов.

Таким чином, аналіз змін виробничих відносин в аграрному секторі економіки показує, що вони набувають свого дієвого значення лише тоді, коли базуються на об'єктивних законах економіки, не виходять з вольових рішень.

Як уявляється, подальше дослідження проблеми можна провадити у плані вивчення порівняльного досвіду вирішення означених питань в Україні та державах, що утворені на теренах колишнього СРСР.

ЛІТЕРАТУРА

1. Михайлюк В.П. Аграрне реформування на зламі ХХ – ХХІ ст.: Історіографічний аспект// Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля: Історичні науки. – 2003. - №5.
2. Див., напр.: Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття/ За ред. С.В.Кульчицьського, Л.Ю.Бернштейна. – К., 1999.
3. Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення). – Частина 2 і 3. – К., 2003.
4. ХХІІ съезд Коммунистической партии Советского Союза: Стенографический отчет. – М., 1961. – Т.2.
5. ЦДАВО України. – Ф.4906.- Оп.4. – Спр.1470. – Арк.78.
6. Див.: Строительство и архитектура. – 1982. - №6.
7. ЦДАВО України. – Ф.4906.- Оп.4. – Спр.2679. – Арк.99.
8. ЦДАВО України. – Ф.27.- Оп.22. – Спр.7103. – Арк.44.
9. ЦДАГО України. – Ф.1.- Оп.31. – Спр.1742. – Арк.17.
10. Див.: Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення). – Частина 2 і 3. – К., 2003.
11. ЦДАГО України. – Ф.1.- Оп.31. – Спр.2472. – Арк.357.
12. ЦДАВО України. – Ф.27.- Оп.22. – Спр.1691. – Арк.127.
13. Див.: Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення). – Частина 2 і 3. – К., 2003.
14. ЦДАГО України. – Ф.1. - Оп.42. – Спр.2621. – Арк. 123.

УДК 572.9

Івангородський К.В.

ЗАРОДЖЕННЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХVІІІ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТ.)

Зроблено спробу комплексного огляду західноєвропейської етнологічної думки в другій половині ХVІІІ – першій половині ХХ ст. Визначено основні парадигми таких напрямків, як еволюціонізм, диффузіонізм, функціоналізм, французька соціологічна школа, американська школа історичної етнології, етнопсихологічна школа. Аналізується їхній вплив на становлення теорії етносу та концепції етносоціальних процесів.

Теорія етносу та проблематика етносоціальних процесів, що є сьогодні одними з найважливіших теоретичних проблем етнології, не постали разом із етнологічною наукою, але зародження етнології та її методологічне становлення мають велике значення в розробці саме цих її аспектів. На жаль, цьому питанню приділено зовсім незначну увагу в історіографії, передусім вітчизняній. Однак у цьому контексті важливими

постають праці, присвячені проблемі становлення етнологічної науки, таких дослідників, як С.Токарев, Ю.Бромлей, П.Лашук, С.Лур'є, Ю.Павленко та ін. Водночас запропонована проблема залишається малодослідженою, а тому розгляд принаймні основних її аспектів і зумовлює мету написання цієї статті.

Зародження етнологічної науки, як і багатьох інших, відбулось у Західній Європі в новий час. Великий вплив на цей процес мали насамперед історія та філософія, а точніше – історіософія. Підходи до останньої суттєво змінилися саме в кінці XVIII – на початку XIX ст. Першу філософську картину світу як руху безлічі духовних одиниць – суб'єктів, монад ми зустрічаємо у Г.Ляйбніца. Філософія історії як така, у її верифікованій з самим історичним рухом суспільства формі, у мислителя відсутня, але його загальна метафізика становить справжнє історіософське підґрунтя для побудови загальної теорії історичного поступу – як до неї підходять вже Й.Гердер, Ф.Шеллінг, Г.Гегель.

Взагалі філософсько-історичні теорії німецьких романтиків кінця XVIII – початку XIX ст. зазнали великого впливу гердерівської філософії історії. Однак завершеної концепції розвитку людства вони так і не створили. Об'єктом головної уваги німецьких романтиків було мистецтво. Понад усе їх цікавив «дух» культури, що розкривається через окремі народні культурні форми, які проходять певні фази розвитку. Проте вже Г.Гегелем сутність історії розуміється як прогрес духу в усвідомленні та розкритті свободи. В його філософії історії дух розкривається передусім через певні народи. Однак дух окремого народу є обмежений дух, що входить у всесвітню історію, події якої являють собою «діалектику окремих народних духів» [1, 55-56].

Вплив західноєвропейської історіософії на етнологічну думку яскраво проявився у слов'янофільстві першої половини XIX ст. Незважаючи на всі патріотичні прагнення до «істинного російського» і «самобутнього слов'янського», славістика не уникнула сильного ідеологічного впливу з боку німецького романтизму, який утвердив примат специфічного «народного духу» в культурі й території народу. Зокрема він мав помітний вплив і на творчість відомого українського історика М.Костомарова [2, 18].

Водночас гердерівську «душу народу» (Volksele) і гегелівський «дух народу» (Volksgeist) на етнологічний ґрунт вперше намагалися перенести Х.Штейнталь і М.Лазарус. В 60-90-х рр. XIX ст. вони видавали журнал «Zeitschrift für Völkerpsychologie». Завдяки їх діяльності чимало науковців почали визначати етнологію (і етнографію) як науку про душу народу (етносу). Зокрема це стосується А.Фоулі, Г.Ле-Бона, Р.Россі, Г.Шпета та ін. [3, 271-272].

Етнологи другої половини XX ст. також доводили, що етнологія як наука зародилась в Західній Європі наприкінці XVIII ст. Спочатку етнологія ототожнювалась з етнографією, але з часом її почали розуміти як окрему галузь гуманітарного знання. В 1963 р. О.Воропай зазначав, що вперше термін «етнографія» був вжитий у 1791 р. в «Етнографічному альбомі» (Bildergalerie), виданому в Нюрнберзі [3, 265]. В 1970 р. Х.Фішер у свою чергу довів, що цей термін вперше був застосований у 1775 р. [4].

Термін «етнологія» також з'являється наприкінці XVIII ст. Він був введений в науковий обіг у 1784 р. А.Шаванном [5, 21]. Його пропагандистом був відомий французький фізик А.Ампер, який в 20-30-х рр. XIX ст. у своїх таблицях з класифікації наук виокремив етнологію в якості окремої дисципліни [6]. В середині XIX ст. виникають і перші етнологічні товариства в Західній Європі. Це Паризьке товариство етнології (Société d'ethnologie de Paris) (1839), Американське етнологічне товариство (American Ethnological Society) (1842), «Етнологічне товариство» в Англії (Ethnological Society) (1843), в Німеччині – «Товариство антропології, етнології та доісторії» (Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte) (1869). В обох випадках під термінами «етнографія» та «етнологія» розумівся опис та вивчення способу життя і культури різних народів, чим фактично ототожнювалися поняття «етнос» і «народ» [7, 8], що на сучасному етапі виглядає не зовсім правомірним.

Спочатку етнологія розвивалась як наука про «відсталі» народи, тобто такі, що не створили власної державності. Найбільш глибокі традиції «наука про народи» мала в Німеччині. Ще в 1789 р. тут сформувався науковий напрямок Völkerkunde – вивчення неєвропейських народів і культур. У другій половині XIX ст. назва цієї дисципліни змінюється на «етнологія». В цей же час етнологи і антропологи все більше починають використовувати етнічну термінологію, хоча власне трактування «етнічного» було ще досить розмитим. Більшу конкретизацію цього поняття можна зустріти у відомого німецького етнолога А.Бастіана, який під «етнічним» розумів культурноспецифічний образ народу [8]. Цікавою була і пропозиція, зроблена французьким соціологом Ж.Ляпужем в кінці XIX ст., вживати термін «ethnie» («етнія») для позначення окремої культурної одиниці. Задля того ж відомий швейцарський лінгвіст Ф. де Соссюр намагався увести термін «ethnism» («етнізм») [9].

Безперечно, етнологічні знання накопичувались довгі століття. З давніх часів допитлива людська думка намагалася проникнути в таємницю походження людини і суспільства. В першу чергу етнологічні знання з'являлися разом із практичними потребами: війна або торгівля. У процесі розширення знань про культуру різних народів і їхню діяльність виникали різні школи та напрямки в етнологічній науці.

Перший значущий напрямок в етнології – це теорія еволюціонізму. На думку С.Лур'є, такі дослідники, як Г.Клемм, Т.Вайц та І.Унгер можуть бути визнані піонерами еволюціоністського мислення в етнології [5, 13]. Однак фундатором цього напрямку є Е.Тейлор (1832-1917) («Первісне суспільство»). Крім нього, важливий внесок у розробку концепції еволюціонізму зробили Д.Мак-Леннан («Теорія патріархату»), А.Бастіан («Загальні основи етнології»), І.Бахофен («Матріархат»), Л.Морган («Давнє суспільство»). Червоною смугою крізь вчення еволюціоністів проходить думка, що розвиток будь-якого культурного елемента від самого початку передбачений. Його більш пізні форми у зародковому стані так чи інакше є в кожній культурі, а розвиток відбувається у відповідності зі стадіями та ступенями, що єдині для всіх культур у світі [5, 14].

Слабким місцем в еволюціонізмі було те, що, виходячи лише з кількісних змін в культурі, він не міг пояснити самозародження культури та її складових частин. В останнє десятиліття XIX ст. окреслюється

методологічна криза еволюціоністської школи. Еволюціонізм втратив свої монополістичні позиції в науці, залишивши більшу їх частину новим теоретичним напрямкам. В цей час у західноєвропейській та американській етнології з'являються і зростають ознаки нового етапу. Це було пов'язане, на думку С.Токарева, в першу чергу з тим, що у 80-90-х рр. XIX ст. вперше з'явилися кадри професійно підготовлених учених-етнографів [10, 87].

Крім того, в багатьох європейських містах почали виникати етнографічні музеї, які ставали також науковими центрами. З'явилися і спеціальні етнологічні журнали та серійні видання. В Англії – «Folklore», «Man», в Німеччині – «Mittelungen des Hamburgischen Museum für Völkerkunde», «Ethnologica», в Австро-Угорщині – «Anthropos», в Голландії – «Internationales Archiv für Ethnographie», в США – «Journal of American Folklore», «American Anthropologist».

Наступним напрямком в етнології, котрий з'явився наприкінці XIX ст., став дифузійнізм. Його основоположником був відомий німецький вчений Ф.Ратцель (1844-1904) («Антропогеографія»). Він був також одним із перших, хто підняв питання про явища культури як про ознаки взаємозв'язків між народами. В межах теорії дифузійнізму існувало ще декілька наукових течій та шкіл. У Скандинавії був поширений історико-географічний напрямок, в Німеччині – культурно-історичний (Ф.Гребнер) і антропогеографічний (Л.Фробеніус), у США – теорія культурних ареалів, або панєгиптизм (вважали Єгипет центром людської цивілізації, звідки вона поширилась по всій Земній кулі), у Великій Британії – так званий гіпердифузійнізм (У.Ріверс, Л.Еліот-Сміт, У.Перрі).

Стрижневу ідею дифузійністів виклав Лео Фробеніус, який писав: «Я стверджую, що кожна культура розвивається як живі організми, отже, вона переживає народження, дитинство, зрілість і старість, і, нарешті, вмирає» [11]. Незважаючи на певні недоліки дуфузіонізму, все ж таки його відправна точка була правильною. На противагу еволюціоністам, які розглядали людину і її культуру абстрактно, поза часом і простором, представники дуфузіонізму досить законно поставили питання про конкретний зв'язок між народами.

Велике значення для пізнання проблематики етносоціогенезу людських спільнот мала поява в етнологічній науці соціологічної школи в кінці XIX – на початку XX ст. у Франції. Її основоположником став Е.Дюркгейм (1858-1917). Останній розглядав людське суспільство як особливу реальність, яка зовсім не зводиться до суми індивідів, що складають суспільство. Тому Дюркгейм вважав найважливішою справою розробку методу вивчення «соціальних фактів» (faits sociaux), тобто суспільних явищ. Він вводить поняття «соціального типу» (types sociaux), які розглядаються за ознакою структури, котру він називає «соціальною морфологією». Таким чином, будь-яке суспільство є лише певною комбінацією з одного й того ж первісного суспільства [10, 207-209]. Ці надзвичайно цікаві думки Е.Дюркгейма невдовзі розвивали його послідовники: Леві-Стросс і Леруа-Гуран у Франції, а також учні Радкліфф-Брауна в Англії.

Цікаві ідеї можна побачити і у прихильника цього вчення – Л.Леві-Брюлля. Вихідним пунктом всіх досліджень останнього є вчення про

«колективні уявлення» (*représentations collectives*). Під ними Леві-Брюль розумів ідеї, котрі не формуються у людини з її власного життєвого досвіду, а входять у її свідомість через суспільну думку, звичаї [12, 48]. Закони ж, які керують «колективними уявленнями» відсталих народів, зовсім не схожі на наші логічні закони мислення [10, 224]. Стрижнева думка соціологічної школи полягає в наступному: існує комплекс «колективних уявлень», які забезпечують стабільність даного суспільства, внаслідок чого функція культури полягає в тому, щоб солідаризувати суспільство, зближувати людей [12, 49].

Із соціологічного напрямку в етнології виникає ще один – функціоналізм, який розвивається в першій третині ХХ ст. Найвідомішими прихильниками цієї концепції були англійські вчені Б.Малиновський (1884-1942) («Наукова теорія культури») і А.Радкліфф-Браун (1881-1955) («Структура та функції в примітивному суспільстві»). Останній став фундатором фактично іншого напрямку – так званого структурного функціоналізму.

Б.Малиновський вважав, що головний предмет вивчення антропології (етнології) – це культура: «...істинне зосередження (*meeting-ground*) всіх гілок антропології є наукове вивчення культури» [13]. На думку цього дослідника, історичний процес непізнаваний, а тому завдання етнології полягають у дослідженні функцій культурних явищ, їх взаємозв'язків і взаємообумовленості в межах кожної окремої культури, поза її взаємозв'язком з іншими культурами [5, 17]. Б.Малиновський розумів культуру як свого роду біологічне явище. За ним, культура заснована на біологічному базисі і людина є твариною, і тому перше завдання, яке вона вирішує, – це задоволення найпростіших біологічних потреб, чим створює для себе немов вторинне, похідне середовище (*environment*), а це середовище і є культура [10, 231].

В центрі наукових інтересів А.Радкліфф-Брауна знаходилася структура суспільства. Життя суспільства – динамічна система взаємозалежних елементів, заснована на взаємній вірі, а елементи, що її становлять, – функціонально сумісні один з одним [12, 52-53]. Всю галузь «антропології», як «науки про людину і людське життя у всіх його аспектах» він поділяв на три гілки: біологія людини, доісторична археологія та «вивчення мов і культур позаєвропейських народів, і особливо народів без письмової історії» [14]. Вчений теж широко використовував термін «культура», але в пізніх роботах замінив його терміном «соціальна структура». Він проголосив: «Науки про культуру не може бути; можна вивчати культуру лише як характерну рису (*a characteristic*) соціальної системи» [10, 243].

З початку ХХ ст. у межах етнології розвивається й американська школа історичної етнології. Її основоположником став відомий вчений Ф.Боас (1858-1942). Він захищав історичний метод етнологічних досліджень і зокрема культури. Боас писав, що загальним завданням етнології є «вивчення всієї сукупності явищ соціального життя», тобто мова, звичаї, міграції, тілесні ознаки, і що найголовнішою метою треба «вважати відкриття загальних законів соціального розвитку» [15]. Його найпослідовнішим учнем став А.Кребер (1876-1960). На його думку, головний предмет етнології (антропології) – це культура людських груп.

Особливу роль у нього відіграє і поняття «етос» – «всезагальна якість культури, що проймає її як запах» [12, 58]. Серед послідовників Ф.Боаса можна також виділити К.Уісслера, А.Гольденвейзера, Р.Лоуї, П.Радіна.

«Історична школа Боаса» згодом отримала назву «Культура і особистість», і у межах якої домінували дослідження «національного характеру». На базі цієї школи виникла і етнопсихологічна школа (або психологічної антропології). Проте якщо учні Ф.Боаса довели до крайнощів його науковий скептицизм і дійшли до відкидання будь-якої закономірності в галузі етнології або до відкидання можливості пізнання цієї закономірності, то представники етнопсихологічної школи, незадоволені такою виключно негативною позицією, намагалися знайти саме цю закономірність [10, 272]. Центральною ж темою етнопсихологічної школи стало вивчення процесу входження в культуру (інкультурація), а також роль дитинства у формуванні дорослої особистості. Найвідомішими прихильниками цієї концепції були Р.Бенедикт, М.Мід, А.Кардінер, Е.Сепір, К. Дю Буа, І.Халоуелл.

Принципова своєрідність етнопсихологічної школи – у новому розумінні категорій «культура» і «особа». Так, А.Кардінер вважав, що особа людини починає формуватись одразу ж після народження і триває 4-5 років, після чого вона залишається практично незмінною все життя. Оскільки в середовищі кожного народу засоби піклування стосовно дітей приблизно однакові, а між різними народами – різні, остільки кожний народ має свою «середню» психіку, яка проявляється у формі «базової», чи «основної» особистості – центрального поняття етнопсихології. Яка «основна особистість» певного народу, така і його культура [12, 60]. В середині ХХ ст. культурна антропологія обрала домінуючою темою вивчення національного (етнічного) характеру. Ще в 1920-х рр. Е.Сепір настійно закликав антропологів вивчати «не лише примітивні народи, але також і цивілізовані народи» [16], тобто нації.

Отже, витоки основ теорії етносу і проблематики етносоціальних процесів беруть свої початки в другій половині ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. Першою етнологічною школою можна вважати еволюціонізм, найвідомішими представниками якого були Е.Тейлор, А.Бастіан, Л.Морган та ін. В другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст. відбувається подальший розвиток етнології, представлений кількома напрямками та школами. Зокрема, це – дифузійнізм (Ф.Ратцель, Л.Фробеніус, Ф.Гребнер), соціологічна школа (Е.Дюркгейм, Л.Леві-Брюль), функціоналізм (Б.Малиновський, А.Радкліфф-Браун), американська школа історичної етнології (Ф.Боас, А.Кребер), етнопсихологічна школа (А.Кардінер, М.Мід). Важливе значення мало зародження етнологічних знань і для створення теорій етносу, етнічності та розробки проблематики етносоціальних процесів. Безперечно, масштабність подібного дослідження вимагає подальших узагальнень і пошуків нових універсальних методологічних рішень етноісторичної сфери наукового пізнання. В цьому контексті дослідження етнологічної думки людства може бути досить перспективним і в подальшому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К., 1996.
2. Лашук Л.П. Історико-соціологічний вплив розрізнення та інтеграції «етнічного» і «національного» // Народна творчість та етнографія. – 1976. - № 6.
3. Воропай О. Етнографія – наука про націю // Визвольний шлях. – 1963. - № 3.
4. Fischer H. «Völkerkunde», «Ethnographie», «Ethnologie» (Kritische Kontrolle der frühesten Belege) // Zeitschrift für Ethnologie. – Braunschweig, 1970. – Bd. 95. – Hf. 2.
5. Лурье С.В. Историческая этнология. – М., 1997.
6. Rohan-Csermak G. de. La première apparition du terme «ethnologie» // Ethnologia Europaea. – 1967. – Vol. 1. - № 3.
7. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983.
8. Bastian A. Der Völkerkunde in Aufbau einer Wissenschaft vom Menschen und seine Begründung auf Ethnologische Sammlungen. – Berlin, 1881.
9. Rohan-Csermak G. de. The theory of ethnos today. A critical survey // IX-th International Congress of Anthropological and ethnological sciences. – Chicago, 1973.
10. Токарев С.А. История зарубежной этнографии. – М., 1978.
11. Frobenius L. Der Ursprung der africanischen Kulturen. – Berlin, 1898.
12. Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. – М., 2000.
13. Malinowski B. A scientific theory of culture. – New York, 1960.
14. Radcliff-Brown A.R. Method in social anthropology. – L., 1958.
15. Boas F. Language and culture. – New York, 1940.
16. Sapir E. Culture, Genuin and Spiritios // American Journal of Sociology. – 1927. - № 29. // Цит. за: Лурье С.В. Вказ. праця. – С. 65.

УДК 94(32)

Иваницкий В.Р.**ОБЪЕДИНЕНИЕ ЕГИПТА И БЛИЗНЕЧНЫЙ МИФ.
К СЕМАНТИКЕ ОДНОГО ИЗ ИЗОБРАЖЕНИЙ НА
ПЛИТЕ НАРМЕРА**

Настоящая заметка посвящена плите фараона Нармера (I династия, Египет около 3000 г. до н.э.), а именно одному из изображений, выгравированных на ней.

«...Шиферная плита (рис.1,1),(высота 64 см) сооружена в память победы Южного Египта над Северным и объединения долины Нила в единое государство.» [1] Изображения выгравированы на обеих сторонах. Вверху на каждой главенствуют удвоенные рельефы богини неба Хатор в образе небесной коровы – покровительницы фараона. Другие рельефы «представляют пять сцен, из которых четыре повествуют о победе царя Юга над северянами. Мы видим на лицевой стороне царя в короне Южного Египта, убивающего северянина», [1] здесь же божественный покровитель власти фараона бог Бор в виде сокола держит веревку, которая опутывает символическое изображение Нижнего Египта. «На оборотной стороне наверху изображено торжество по случаю победы: царь в короне побежденного Севера идет с приближенными смотреть на обезглавленные трупы врагов, а внизу – царь в образе быка, разрушающий вражескую крепость и топчущий врага. На средней части

этой стороны – символическая сцена культового, но неясного содержания» [1].

Именно на рельефной сцене среднего уровня обратной стороны, о которой из-за ее загадочной семантики, как правило, просто не упоминают, я и хочу задержать ваше внимание. Изображены два противопоставленных мифических существа, похожих на бескрылых драконов. Шеи их переплетены, вокруг них обвиты веревки, с помощью которых чудовища удерживаются или направляются «... видимо, пленными северянами-рабами» [1]. Именно переплетенные шеи и противопоставленные головы заставляют вспомнить аналогичные по иконографии изображения сплетенных змей на магическом жезле Гермеса (рис.1,3), которым этот бог-посредник усыплял и пробуждал людей, а также на древнегреческой герме (рис.1,4). Хендерсон трактует изображение на ней, как символ сексуального единения [2].

Думаю, в этот же ряд можно поставить парное изображение китайских богов-демиургов Фу-си и Нюй-ва (рис.1,7,8), тела которых ниже пояса имеют змеиный вид и переплетены, а их лица обращены друг к другу. Изображение имеет солидную мифологическую подоснову, что мы и попытаемся использовать. Сначала представление о Фу-си и Нюй-ва развивались самостоятельно. Нюй-ва была прародительницей и демиургом племен в среднем течении реки Хуанхэ и имела полузмеиный, получеловечий вид. Фу-си – первопредок и культурный герой племен, обитавших в нижнем течении Хуанхэ и изображался в виде чаловекоптицы. (Напомню попутно, что покровительницей Нижнего Египта была богиня Уаджет в облике змеи-кобры, а Верхнего – Некбет в облике самки коршуна). На определенном этапе консолидации нации эти два бога стали объединять, считая их братом и сестрой, впоследствии вступившими в брак. Переплетенные змеиные тела означают супружеское единство [3;4;5;6].

Эволюция этих божеств заставляет обратиться к теме близнецности в мифологии. Близнецные мифы – это рассказы о божественных близнецах, рожденных от верховного бога, ставших культурными героями, демиургами, родоначальниками племен. В основе отношений между ними на ранних стадиях лежит антагонизм. Один близнец олицетворяет позитивное, светлое начало, а другой – темное начало, часто антагонизм подчеркивается разнополостью. Различают мифы о близнецах-братьях, о близнецах брате и сестре, об андрогинных близнецах (мужское и женское, позитивное и негативное слито в одном образе), и зооморфные близнецные мифы. Развитие отношений прослеживается от противостояния и борьбы к объединению, слиянию. Как вариант отрицательный близнец нивелируется, остается позитивный близнец или оба выполняют уже одинаковые позитивные функции. В случае разнополости между братом и сестрой совершается инцест, они вступают в брак. В зооморфном варианте родоначальник племени имеет близнеца тотема – животного, при этом вид его зачастую становится полузооморфным, полуантропоморфным [7].

Очевидность в мифологии китайской божественной пары таких близнецных мотивов, как зооморфность, изживание антагонизма и

слияние, инцест, оба субъекта родоначальники и демиурги, позволяет уверенно определить ее как близнецную, а их изображение – как символ близнецного слияния.

Скажем коротко, какую нагрузку в мировоззрении древнего человека вообще несет мифологический мотив близнецной пары. Он отражает в ясном и удобном виде дуализм и двойственность этнических и мировоззренческих процессов и явлений, отчетливо представляет динамизм борьбы и примирения противоположенных, но родственных начал, что составляет диалектическую основу истории, представляемую также такими распротранёнными мифологическими мотивами, как отделение неба от земли или конфликтами сын - отец и герой - змей.

Следует заметить, что близнецность вообще дает довольно длинный ряд парных дуалистических изображений, решенных в зооморфном ключе. В индоевропейской мифологии братья близнецы – сыновья бога неба (Диоскуры, Ашвины и другие) часто изображались противопоставленно в конском обличье (головы повернуты друг к другу или отвернуты). Именно этот мифологизм, необычайно живучий в народе, демонстрируют нам нательные украшения, предметы обихода и коньки крыш домов в виде зооморфных парных изображений (коней, птиц и других животных) (рис.1,9,10,12). Иногда парное изображение разделено мировым деревом (рис.1,11).

В трехчастной вертикальной картине мира германо-скандинавов, балтославян, иных народов, представляемой мировым деревом, два противопоставленных коня (или других животных), олицетворяющих близнецную пару, занимают средний уровень, располагаясь противопоставленно слева и справа от ствола дерева. Являясь представителями один – верхнего (крона), другой – нижнего (корни) миров, они символизируют на среднем уровне (ствол) дуализм наземного мира – обиталища людей (рис.1,6,13,14,15).

Итак, весь упомянутый комплекс изображений, относящихся к близнецным мифам, обнаруживает такие общие черты, как парность, дуализм, зооморфность, хтонизм, расположение по горизонтали (левое-правое). Это дает нам уверенность в утверждении, что исследуемое изображение среднего уровня определенно имеет основой близнецный мифологизм. Поскольку вся плита подчинена, безусловно, общей идее, попробуем найти подтверждение этому, исходя из других изображений, а также обратившись к египетской мифологии. Оставшиеся четыре рельефа представляют нам фараона-победителя и бога Гора в образе сокола – покровителя царской власти в Верхнем Египте. По главной мифологической версии, объединение Египта произошло в «Золотом веке» под властью бога Гора в противоборстве с Сетом [8]. Гор в мифической традиции был сыном Осириса, а Сет являлся Осирису братом. Их отцом был бог земли Геб. Противоборствующая пара Гор – Сет в родственном отношении выглядит как племянник – дядя. Однако такой вариант противостояния есть все основания считать достаточно поздним. Ранняя мифология Египта содержит свидетельства антагонизма двух братьев – Сета и Осириса. [8]. Эта пара имеет все признаки близнецности. Осирис – культурный герой, землеустроитель, олицетворяет позитивное начало. Сет – злой бог пустыни, воплощение вредоносных природных эксцессов. С течением времени

Осирис был переосмыслен в бога загробного мира (вытеснил Анубиса), судью душ умерших [8].

Мифологические варианты, связанные с идеей максимальной значимости загробного мира и воздаяния, возникают на определенном позднем этапе жизненного цикла этноса. В таких случаях возникают мифы, где бог землеустроитель (обычно сын верховного бога) уходит в потусторонний мир, став там судьей над душами умерших (Радамант, Минос, Эак и т.д.). Очевидно, именно после таких модификаций в сюжете борьбы за объединение Египта «ушедший» Осирис был заменен сыном Гором. Это подтверждают существующие изображения пары Сет – Гор в виде одной фигуры с двумя лицами [9], что позволяет предположить их близнецную трактовку, а именно андрогинный вариант. Просто близнецную суть, столь важную в мировоззрении древнего египтянина, продолжали накладывать на изменившуюся родственную ситуацию.

Таким образом, сама тема объединения определенно освящалась одним из основных мифов о борьбе Сета и Гора за главенство над Египтом, первыми фигурантами которого были братья близнецы Сет и Осирис.

Необходимо подчеркнуть, что характер изображений на среднем фризе идет вразрез с традиционной египетской символикой. Идентичное изображение содержит шумерийская печать (рис.1,2), относящаяся к тому же времени, что и плита Нармера. Оценивая явную схожесть этих и других одновременных изображений, разделенных огромным расстоянием, а также учитывая иные факторы, некоторые исследователи предлагают идею привнесения извне первичных культурных импульсов в долину Нила, на которых сложилась Египетская цивилизация [10]. Такое предположение позволяет определить стиль близнецных драконов как ранний, неегипетский, вскоре вытесненный на заре египетской культуры местной символикой. Плита, которую искусствоведы считают одним из первых примеров новых форм искусства, и демонстрирует такое вытеснение [1].

В русле этих размышлений о культурно-генетическом импорте приходит на память древнегреческий миф об аргонидской царевне Ио, возлюбленной Зевса, один из эпизодов которого имеет прямое отношение и к Египту и к теме близнецности. Гонимая посланным Герой оводом, Ио разрешается, по предсказанию Прометея, в Египте сыном Эпафом, отцом близнецов Даная и Эгипта, ставшими родоначальниками племен и вступившими впоследствии в противоборство (мотив борьбы). Эгипт захотел женить своих 50 сыновей на 50 дочерях Даная (мотив слияния, инцест).

События приведенного мифа нельзя идентифицировать с этнополитическими событиями, отраженными на плите Нармера. Паросский мрамор относит прибытие Даная в Арголиду к XVI веку до н.э. [12]. Но приведенный пример принципиально подтверждает возможность существования более древнего мифа (мифа инкарнации), освящающего объединение страны прибывшими близнецами. В этом случае плита Нармера объединяет новый египетский мифологизм и мифологизм старый, привнесенный, наверняка уже не осознающийся, но представленный исходя из традиции архаическим на тот момент изображением.

Суммируя сказанное, можно констатировать, что интересующую нас среднюю сцену на оборотной стороне плиты Нармера, основываясь на сходных изображениях, мифологии, а также учитывая характер этнополитических событий, которым посвящена плита, можно охарактеризовать как символ близнечного мифологизма, в представлении народа лежащего в основе реального этнического дуализма, возглавленного с обеих сторон потомками мифических родоначальников .

ИЛЛЮСТРАЦИИ

1. Плита фараона Нармера. Египет, около 3000 г. до н.э.
2. Шумерийская печать, около 3000 г. до н.э.
3. Меркурий. Скульптура Джамболоньи, 1564г. Болонья
4. Древнегреческая герма.
5. Древнерусский амулет XI-XII в.в
6. Изображение на бронзовом сосуде. Китай
7. Фу-си и Нюй-ва. Изображение на шелке. Первая половина VII в., Турфан, провинция Синьцзян.
8. Фу-си и Нюй-ва. Рельеф на камне. Начало нашей эры, провинция Шаньдун.
9. Изображение парных мужских и конских голов. Литва.
10. Коньки крыш. Литва.
11. Коньки крыш. Конские парные изображения с мировым деревом. Литва.
12. Бронзовые пряжки поясов. Междуречье Рейна и Майна, начало н.э.
13. Мировое дерево. Роспись крышки сундука. Северная Двина, конец XVII в.
14. Деталь мозаики арабских мастеров во дворце короля Рожера II в Палермо, 1160-1170 г.г.
15. Родовое дерево нанайцев. Береста, Ленинград, музей антропологии и этнографии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Матье М.Э. Искусство Древнего Египта. – Москва: «Искусство», 1970.
2. Хендерсон Дж.Л. Символы трансцендентности // Юнг К.Г. и др. Человек и его символы. – М., 1997.
3. Кравцова М.Е. История культуры Китая. Санкт-Петербург. Москва-Краснодар, 2003.
4. Рифтин Б. Л. Китайская мифология // Мифы народов мира. Т.1. – Москва, 1991. – С. 652-662.
5. Рифтин Б.Л. Фу-си. // Мифы народов мира. Т.2. – Москва, 1991. – С. 572-573.
6. Рифтин Б.Л. Нюй-ва. // Мифы народов мира. Т.2. – Москва, 1991. – С. 232-233.

7. Иванов В.В. Близнечные мифы. // Мифы народов мира. Т.1. – Москва, 1991. – С. 174-176.
8. Рак И.В. Мифы Древнего Египта. – Санкт-Петербург: «Петро-РИФ», 1993.
9. Иванов В.В. Египетская мифология. // Мифы народов мира. Т.1. – Москва, 1991. – С. 175.
10. Домокош Варта Древний Восток. – Будапешт: «Корвина», 1979.
11. Немировский А.И. Мифы Древней Эллады. – Москва: «Просвещение», 1992.
12. Бартошек В. Златообильные Микены. – Москва: «Наука», 1991.

УДК 94(497.2)

Іванов Є.В.

**ПОЛІТИЧНЕ І ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО
НРБ З СРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
ВОСЬМИДЕСЯТИХ РОКІВ ХХ СТ. В ОЦІНЦІ
РАДЯНСЬКОЇ ОФІЦІЙНОЇ ПРЕСИ.**

В статті розглядаються питання співробітництва Народної Республіки Болгарія і Радянського Союзу в другій половині восьмидесятих років ХХ століття у висвітленні радянської офіційної преси та використання нею ідеологічних штампів. Особливу увагу приділено активній співпраці НРБ і СРСР в Організації Варшавського Договору і Раді Економічної Взаємодопомоги.

Радянська офіційна преса відображала позицію найвищого керівництва Радянського Союзу, яку необхідно було донести до широких верств населення. Загалом, преса була важливим інструментом маніпуляції масовою свідомістю, виховання патріотичних почуттів, створення образів братських країн і ворогів, з якими потрібно боротися. Актуальність дослідження того, як радянська офіційна преса висвітлювала міжнародні відносини обумовлена її величезним впливом на масову свідомість, користуючись яким вона створила міцні стереотипи, що до сих пір притаманні як психології рядових громадян, так і свідомості багатьох політичних лідерів пострадянського простору. Якщо врахувати слабку ротацію політичних еліт в країнах колишнього СРСР, можна ставити питання про те, як ці стереотипи вплинули на розвиток міждержавних відносин.

В даній статті з'ясовується використання ідеологічних штампів у висвітленні радянською пресою співробітництва Народної Болгарської Республіки та Радянського Союзу у восьмидесяті роки ХХ ст. В означеному розрізі наукові публікації відсутні. Основними джерелами при вивченні даної проблеми були газети "Правда" та "Вісті", що мали статус офіційних видань. В цих виданнях регулярно друкувалися статті про розвиток СРСР, особливості проведеного ним зовнішньої та внутрішньої політики. Стосовно Болгарії з'являлося близько двадцяти публікацій на рік. За ідеологічним забарвленням, яке надавали радянські журналісти болгаро-радянському співробітництву, автор намагався виявити тенденції, що становили обопільний інтерес і діяли у напрямку розбудови болгарської державності.

Правовою базою військово-політичного співробітництва стало підписання першого Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між НРБ і СРСР 18 березня 1948 р. Він заклав основу для розвитку радянсько-болгарських відносин, а 12 травня 1967 р. було підписано другий Договір, що розширював положення першого в контексті нових реалій. Заснована в 1949 р. Рада Економічної Взаємодопомоги стала відповіддю Радянського Союзу на план Маршала. Поступово до РЕВ були включені й інші країни: Монголія, Куба, В'єтнам, але основою організації залишалися відносини між східноєвропейськими партнерами, серед яких головував Радянський Союз. При створенні РЕВ в його архітектурі був закладений центристський принцип: зведення до мінімуму конкуренції між певними галузями промисловості країн-членів організації. Керівники Болгарської Комуністичної партії в середині восьми-десятих років ХХ століття стверджували, що досягнуті в соціалістичному будівництві успіхи були б неможливими без співробітництва і взаємодопомоги СРСР та інших країн-членів РЕВ. Подальший розвиток вони пов'язували з поглибленням співробітництва та інтеграції з країнами соціалістичного табору, в першу чергу СРСР. На сторінках радянської преси провадилась ідея, що співпраця в РЕВ – єдиний можливий і правильний шлях розвитку країн соціалістичного табору, у тому числі і Болгарії, що взагалі активно йшла у фарватері радянської зовнішньої політики.

Найчастіше на сторінках офіційних видань з'являлися такі предствники болгарського владного олімпу як Т.Живков та П.Младенов. На початку 1985 р. Голова Державного Ради НРБ Т. Живков заявив, що Болгарія в минулому році продовжувала будувати соціалістичне суспільство, створила передумови виконання соціально-економічного плану на 1985 р. і восьмої п'ятирічки в цілому. Його віра в світле майбутнє будувалась на політичній, економічній та військовій могутності держав соціалістичного співтовариства. [1,4]

Ще однією важливою ідеєю, яку широко використовувала преса, була установка про те, що братні соціалістичні країни самі не в змозі освоювати передові технології. Т. Живков постійно підкреслював, що документи економічних нарад РЕВ мають принципове значення для розробки загальної науково-технічної політики країн соціалістичного табору. На той час була створена така програма на 15-20 років, погоджена генеральна схема спеціалізації і кооперації в області матеріального виробництва. Велике значення для Болгарії також мало збагачення і поглиблення інтеграції з Радянським Союзом в області науки.[2,4] Радянська преса свідомо підводила читачів до думки, що в соціалістичних країнах із захопленням сприймають всі радянські зовнішньополітичні ініціативи. Так, наприклад, щодо рішень РЕВ Т. Живков висловлював упевненість в їх виконанні в якості центральної, виключно важливої задачі компетентних органів, господарських організацій і всіх трудящих. Болгарське керівництво позитивно оцінювало новий підхід Виконавчого комітету РЕВ до розгляду таких пріоритетних завдань, як створення і виробництво сучасної техніки (мікроелектроніки, робототехніки, засобів автоматизації, кібер-нетики, автоматизованих систем на основі єдиної уніфікованої бази).

Освоєння виробництва і використання нових високоефективних матеріалів, деяких видів дефіцитних машин, передових технологій, в особливості біотехнологій представляло для Болгарії в даний період значний інтерес, тому її керівництво наголошувало на цих пріоритетних напрямках розвитку при обговоренні Комплексної програми науково-технічного прогресу на 15-20 років, яку необхідно було прийняти в 1985 р. [3,8] Виконання програми залежало від результатів, на які в значній мірі впливала організація роботи по її виконанню, від форм і механізмів взаємодії, що використовувались. Болгарія запропонувала систему, за якою науково-технічні розробки мали бути впроваджені у створення нових виробничих потужностей з підвищенням якості на базі спеціалізації і кооперування.

Часто на сторінках "Правди" та "Вістей" згадували про те, що було зроблено для Болгарії в минулі роки. Це мало, за задумом тогочасних політ-технологів, пробудити у радянських громадян гордість за свою країну, а в Болгарії – почуття вдячності, адже з допомогою СРСР було збудовано більше 200 підприємств. Найбільшими з них вважалися атомний комплекс в Козлодуй, хімічний комплекс та цементні потужності в Девні, лісопромисловий комплекс в Сілістрі, металургійні потужності в Кремітківцях та Пермисі, нафтохімічний комбінат в Бургасі, сталелитейний завод у Раковську. СРСР надав велику допомогу в створенні таких нафтопереробних і нафтохімічних потужностей Болгарії, як комбінати у Бургасі, Плевені, а також великих хімічних виробництв у містах Відіні (пневматичних шин і резинотехнічних виробів), Ямболі та Свиштові (хімічні волокна).

Значна увага радянської преси була сконцентрована на розвитку стратегічно важливих галузей виробництва, таких як машинобудування, яке повинно було забезпечити переозброєння всіх галузей промисловості народного господарства високопродуктивними автоматизованими машинами і сучасними конкурентоздатними системами машин. Було заключено близько 100 угод по 1500 позиціям спеціалізації. [4,10] Міцні зв'язки встановили трансформаторний завод в Софії і Московське виробниче об'єднання "Електрозавод", Московський та Софійський будівничий комбінати для спільного використання виробничих потужностей. При зустрічі голови Комісії партійного контролю при ЦК КПСС М.С. Соломенцева у березні 1987 р. з активом болгарської столиці було відмічено, що більше 80 радянських колективів ведуть роботу по розвитку прямих зв'язків з підприємствами Болгарії і органами НРБ. [5,4] В Софії працювало конструкторське бюро "Радболгарколірмет" та інститут "Інтерпрограма". Співробітничали також Московський Державний Університет ім. М. Ломоносова і Софійський Університет ім. К. Охридського. [6,4] Важливим наслідком спільної роботи інженерів та промисловців мало стати створення переважної частини складних машин в країнах РЕВ, щоб запобігти імпорту із західних країн. В кінці восьмидесятих років гостро постали питання палива і сировини, імпорт яких до Болгарії залежав від РЕВ, а особливо від СРСР. Намагаючись зменшити дисбаланс, керівництво НРБ обіцяло своєчасно представити в органи Ради

техніко-економічне обґрунтування і умови участі зацікавлених країн в розширенні видобутку марганцевої руди в НРБ. [3,9]

В хімічній промисловості Болгарії, яку допоміг створити СРСР, в 1985 р. було зосереджено 3,3 % усіх зайнятих в народному господарстві, на неї приходилось 13,4 % валового продукту і 15,5 % національного доходу. Вона була одною з областей, що впливали на структуру всього народного господарства, її продукція користувалася попитом на зовнішньому ринку. [7,6] Велике значення для країни мав розвиток фармацевтичної та парфюмерно-косметичної промисловості, 80 % продукції якої йшла на експорт. У НРБ виробляли 1200 найменувань фармацевтичних товарів. [7,7] Країна була визнаним виробником антибіотиків, що давало можливість активної участі в спеціалізації та кооперації виробничих потужностей країн-членів РЕВ в цій області. Традиційне виробництво трояндового та інших ефірних масел із власної сировини завоювало авторитет в світі.

Увага економістів, що писали про можливості кооперації НРБ і СРСР у фахових журналах, більш конкретно, ніж в газетах зосереджувалась на пошуку можливостей для створення спільних підприємств, фірм, лабораторій, інститутів для наукової та комерційної діяльності. Болгарія намагалась добитися переведення на госпрозрахунок міжнародні організації "Інтерхім" та "Інтер-хімволокно". Фахівці часто досить вдало подавали характеристику торгових відносин НРБ і СРСР, радянської економічної допомоги, відмічаючи найбільш суттєві моменти: СРСР надав допомогу у механізації сільського господарства, підготовці кадрів. Близько 75 % експорту болгарських промислових товарів в СРСР складала спеціалізована продукція. Зовнішньоторговий оборот СРСР і Болгарії досяг в 1985 р. 12 млрд. карбованців і склав 56,3 % всього зовнішньоторгового обороту країни. [9,93] Була підписана довгострокова програма розвитку економічного і науково-технічного співробітництва до 2000 р. [8,5]

Ілюзію демократичного обговорення нагальних питань радянська преса створювала подаючи відомості про те, що на засіданнях РЕВ усі учасники мали можливість вносити свої пропозиції щодо розвитку співробітництва. 24-26 вересня 1985 р. відбулося чергове засідання РЕВ, на якому були обговорені можливості кооперації, запровадження нових технологій і план стандартизації на 1986-1990 рр. Була висловлена готовність до активного співробітництва з ООН. [10,4] 22-24 березня 1988 р. у Софії відбулося 41 засідання Комітету РЕВ по співробітництву у сфері планової діяльності. На чолі радянської делегації до Софії прибув голова Держплану СРСР Ю.Д. Маслюков. Комітет розглянув проект колективної концепції міжнародного соціалістичного поділу праці на 1991-2005 р. р. Окреслені були стратегічні цілі РЕВ: вдосконалення співробітництва, економічна інтеграція, розширення взаємодопомоги членів РЕВ (особливо у машинобудуванні, і використанні паливно-енергетичних ресурсів, електроніці). Відбулися зустрічі партійних і державних керівників. [11,7]

Розвиток економіки в країнах-членах РЕВ в 1989 р. проходив в складних умовах злому старих суспільних і управлінських структур, глибоких демократичних змін і соціальної напруги. "Правда" була

вимушена конс-татувати, що відбулося зниження динамізму економічного росту, який спостерігався в перші роки п'ятирічки. Відставання РЕВ в темпах приросту виробництва національного доходу і ВВП від країн "Спільного ринку" в 1986-1989 рр. набуло стійкого характеру. У порівнянні з 1988 р. національний дохід країн РЕВ знизився на 1.3 %. В'яло протікав розвиток промисловості і сіль-ського господарства. Об'єм взаємної торгівлі в 1989 р. скоротився на 2 %. По-зитивні зрушення відмічалися у конверсії оборонних галузей, переорієнтації виробництва. [12,6] Всі ці явища знаходили відображення на сторінках радян-ської преси.

"Головні зміни в житті східноєвропейських країн, народно-господарські реформи в країнах-членах РЕВ призвели до необхідності перебудови механізму співробітництва і переходу на нові умови взаємодії в рамках РЕВ" – таким був лейтмотив 45-ї сесії РЕВ, що відбулася в Софії 10 січня 1990 р. Уча-сники конференції прийшли до висновку, що несприятливі явища в системі багатостороннього співробітництва, падіння конкурентної спроможності товарів не можна ігнорувати, в той же час міжнародна обстановка сприятлива для вигідного співробітництва з капіталістичними країнами.[13,4]

Радянська преса звертала увагу на існування повного взаєморозуміння між керівниками НРБ і СРСР. Висвітлення політичних зустрічей було побудовано за певним алгоритмом в якому спочатку подавалися точні ві-домості про посади учасників зустрічі, їх імена та прізвища, місце та час зу-стрічі, далі подавалася інформація, що ілюструвала наявність взаєморозуміння у соціалістичному таборі, потім увага читачів зверталась на певні проблеми, що стоять перед соціалістичною спільнотою, а в кінці часто було робився оп-тимістичний висновок про подальше співробітництво. В таку канву вклада-лися як багатосторонні, так і двосторонні зустрічі, так, наприклад, висвітлена зустріч М. С. Горбачова з Т. Живковим 16 жовтня 1987 р. В статті "Вістей" ні-чого не сказано про кризові явища, що мали місце в обох країнах, а зроблено наголос на обміні інформацією про хід перебудови, обговорення подальшого співробітництва, а в якості центральної проблеми виступає створення нового механізму управління, який мав звільнити партійну еліту від чисто госпо-дарських функцій. В кінці статті відмічено, що радянсько-болгарські зв'язки мають на даному етапі особливе значення. [14,1]

Іншим напрямком розвитку радянсько-болгарських відносин, висвіт-лених у пресі, було воєнно-політичне співробітництво, що протікало в межах Організації Варшавського Договору. Тут користувалися певними прийомами: наголошенням на повній взаємній довірі країн соціалістичного табору, створення ілюзії колегіального прийняття рішень, інтеграція висловлювань політичних діячів у спільну ідеологічну канву. Використовувалися і специ-фічні прийоми: концентрація уваги на миротворчій діяльності соціалістичних країн та створення образу ворога. Частіше за все преса спинялась на розгляді діяльності постійного комітету ОВД, проведення багатосторонніх і двос-оронніх консультацій і нарад. Метою проведення цих заходів було вироблення спільного зовнішньополітичного курсу, направленою на збереження війсь-ково-політичного паритету з НАТО. 12-13 грудня 1985 р. у Москву з офіційним

візитом прибув міністр закордонних справ НРБ П. Младенов. Один з керівників зовнішньої політики Болгарії, П. Младенов постійно наголошував, що країни соціалістичної співдружності, політичні та суспільні діячі Європи і США підтримують ініціативу СРСР – мирне освоєння космосу без милітаризації, з врегулюванням двосторонніх аспектів між СРСР і США пов'язував нормалізацію комплексу відносин по вісі Схід – Захід. [15,4]

На черговому засіданні ОВД у жовтні 1985 р. СРСР, Болгарія, Угорщина, Румунія, НДР, Польща та Чехословаччина висловились за необхідність захисту миру по всьому світу. [16,4] Рішення СРСР запровадити мораторій на проведення будь-яких ядерних вибухів, починаючи з 6 серпня 1985 р., Т. Живков назвав виявом політичної волі. Політику милітаристських кіл США і НАТО, направлену на втручання у внутрішні справи суверенних держав, досягнення воєнної переваги над країнами соціалістичної співдружності і милітаризацію космічного простору, він охарактеризував як джерело напруги в світі. Т. Живков наголошував на необхідності активізації всіх революційних, демократичних сил у боротьбі за мир, проти ядерної катастрофи. [17,4] Очевидно, він мав на увазі вчених, студентів, пацифістів та просто свідомих людей, що розуміли небезпеку атомної війни. Його підтримав директор Інституту ядерних досліджень та енергетики Болгарської академії наук Х. Христов, який назвав головною задачею всіх людей світу і доброї волі, суспільної думки в США примусити прислухатися Вашингтон до голосу народів, що відстоюють мир. [18,4] Радянська преса, з одного боку, чудово вловила те, що всі гравці на міжнародній арені починали усвідомлювати, що єдина вірна стратегія – стратегія виживання людства, а з другого – висвітлювала діяльність комуністичного керівництва СРСР у відповідності з “новим мисленням”.

Активне запровадження нового мислення, що було пов'язане зі стра-тегією виживання людства, в країнах соціалістичного табору почалося з при-ходом М.С.Горбачова. Воно полягало у відмові від застарілих поглядів, на яких будувалась міжнародна політика десятиліттями. Сприйняття нового мислення знайшло відображення і на засіданнях керівних органів ОВД. Наприклад, у Берліні у серпні 1987 р. представники країн-учасниць ОВД відмітили, що європейці бажають жити в атмосфері миру і взаємовигідного співробітництва, тим не менше, Європа фігурує як найбільш можливий “театр воєнних дій”. Було винесено категоричний висновок, що в ядерній війні не може бути переможця. [19,4] НРБ підтримала М. С. Горбачова щодо скорочення ядерних озброєнь, звільнення Європи від ракет середньої дальності та оперативно-тактичних ракет, ліквідації хімічної зброї. Болгарія і Румунія були визнані міцним південним крилом ОВД.

На зустрічі Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова з Генеральним секретарем ЦК БКП Т. Живковим 28 лютого 1986 р. були розглянуті можливості нормалізації обстановки в світі, перетворення Балкан в зону вільну від ядерної і хімічної зброї, а також економічні проблеми. Особлива увага була приділена підвищенню ефективності економічного і науково-технічного співробітництва, реалізації домовленостей, досягнених у Москві і в Софії у жовтні 1985 р. Виражена

була готовність до вирішення проблем економічної інтеграції соціалістичної співдружності. [21,1]

В контексті нового мислення радянська преса звертала увагу читачів на подальший розвиток радянсько-болгарських відносин. Міністр НРБ П. Мла-денов був прийнятий членом політбюро ЦК КПРС, секретарем ЦК КПРС Є.К. Лігачовим. Сторони підтвердили чинність Договору про дружбу, спів-робітництво і взаємодопомогу від 12 травня 1967 р., повну підтримку Бол-гарією в рамках ОВД і РЕВ зовнішньої політики СРСР. Підкреслена була важливість розробки на Стокгольмській конференції взаємодоповнюючих заходів по укріпленню довіри і безпеки в Європі, як політичного, так і воєнного характеру. Створення без'ядерних зон сторони визнали важливим за-собом зменшення небезпеки виникнення ядерної війни, укріплення безпеки і стабільності, як на Балканах, так і на Європейському континенті в цілому. [22,4]

В червні 1987 р. відбулися переговори міністрів закордонних справ Бол-гарії та СРСР П. Младенова і Е. А. Шеварднадзе. Сторони обговорили питан-ня безпеки і скорочення ядерної зброї на європейському континенті. [20,4] 26-27 листопада 1989 р. у Варшаві пройшло чергове засідання міністрів закор-донних справ країн-учасниць ОВД, де Болгарію представляв І. Ганєв, СРСР – Е. А. Шеварднадзе. Результатом роботи ради міністрів стало спільне комю-ніке, яке можна звести до сліду-ючого положення: в Європі зрють умови для радикального перелому у відносинах між країнами континенту, поступової ліквідації розколу, пов'язаного з закінченням холодної війни. Одною з основ-них передумов побудови безпечної Європи є дотримання права кожного наро-ду на самостійне визначення своєї долі, вибір шляхів суспільного, політич-ного, економічного розвитку, без втручання ззовні. [21,4]

Слід зазначити, що радянська преса часто зображувала Т. Живкова та інших керівників Комуністичної партії, як непримиренних борців проти всіля-ких недоліків, перегибів і тому подібних викривлень соціалізму. При цьому ра-дянські журналісти мали змогу вдаватися до критичного висвітлення нега-тивних явищ. Так, В. Захарько в своїй статті "Рік потому" говорив спочатку про те, що Т. Живков на конференції компартії в Софії окреслив проблеми в соціально-економічному розвитку міста, що відбулося на матеріальному доб-робуті громадян, а потім зробив аналіз промислового розвитку країни, який показав, що промисловість зменшила темпи зросту, похитнулась організація роботи та дисципліна, справедливо відмітив високу долю ручної праці та наявність застарілих підприємств, загострення соціальних проблем. Закінчується стаття в традиційно оптимістичному ключі: освоєно випуск 500 видів нових товарів, розроблено нові зручні проекти побудови житла для го-родян Софії. [22,5]

В цілому економічне і військово-політичне Болгарії співробітництво з СРСР у другій половині восьмидесятих років відіграло для розвитку НРБ важливу роль. З одної сторони, були створені значні виробничі потужності, якими Республіка Болгарія користується і в наш час, але орієнтація на тяжку промисловість, що була традиційною для радянської планової економіки не виправдала себе в цій країні. Економічні негаразди, що були пов'язані зі зменшенням ефективності планової

економіки і економічного співробітництва соціалістичних країн в кінці восьмидесятих років ХХ століття, призвели до зменшення об'єму зовнішніх зв'язків НРБ і СРСР. З іншої сторони, військово-політична підтримка Болгарією СРСР в ОВД була вигідна радянському керівництву. В розглянутий період ефективність військово-політичного співробітництва ОВД почала зменшуватися, НАТО перейшло в наступ і учасники Варшавського Договору вже чітко усвідомлювали це. Вони декларували, що вирішення всіх спірних питань має відбуватися лише шляхом переговорів, політичними засобами, а воєнна доктрина ОВД є суворо оборонною. [23,1] Позитивним наслідком цього вектору співробітництва було те, що все-таки безпека НРБ не була порушена на протязі всього часу її існування.

Радянська преса висвітлювала радянсько-болгарські відносини у великій мірі необ'єктивно, виконуючи завдання ідеологічної пропаганди, увага концентрувалась на досягненнях минулих років у промисловості та сільському господарстві, співробітництві у РЕВ та ОВД, яке визнавалося взаємовигідним і перспективним, але в кінці розглянутого періоду критичність преси по відношенню до радянсько-болгарського співробітництва зростає. Почали з'являтися публікації, що висвітлювали конкретні проблеми співробітництва і намічали шляхи їх вирішення. Попри тенденційність радянська офіційна преса є важливим джерелом у дослідженні міжнародних відносин у вказаний період.

На наступному етапі дослідження доцільно проаналізувати інші джерела з радянсько-болгарських відносин та зробити їх порівняльний аналіз. Те-ма потребує подальшої розробки та вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. В едином строю // Правда. – 1985. – 2 января.
2. Доклад Т. Живкова // Правда. – 1985. - 16 февраля.
3. Выступление главы делегации Народной Республики Болгарии Г. Филипова // Экономическое сотрудничество стран – членов СЭВ. – 1985. - № 1.
4. Дойнов О. Ускорение и перспективы развития болгарского машиностроения. // Экономическое сотрудничество стран – членов СЭВ. – 1985. - № 8.
5. Пребывание делегации в Болгарии // Правда. – 1987. – 25 марта.
6. Жмырев Л. София – Москва // Правда. – 1987. – 25 марта.
7. Панков Г. Химическая промышленность НРБ на современном этапе // Экономическое сотрудничество стран – членов СЭВ. – 1985. - № 2.
8. Стоичков Г. Как воздух и солнце // Правда. – 1988. – 18 марта.
9. Ангелов И. “Продукции для СССР – рабочую гарантию” // Экономическое сотрудничество стран – членов СЭВ. – 1986. - № 5.
10. Коммюнике о 116 заседании ИК СЭВ // Правда. – 1985. - 27 сентября.
11. Состоялось заседание комитета СЭВ // Правда. – 1988. – 25 марта.
12. Борисов А. СЕВ: Нужна новизна // Правда. - 1990.- 2 июля.
13. СЭВ: на пороге больших перемен // Правда. – 1990. – 11 января.
14. Беседа М.С.Горбачева с Т. Живковым // Известия. – 1987. – 18 октября.
15. Младенов П. Надежда человечества // Правда. – 1986. – 9 января.
16. Совместное советско -болгарское коммюнике // Правда. – 1985. – 15 декабря.
17. Кадрия.
18. Крепите единство // Правда. 1985. – 19 августа.
19. Важный шаг к миру // Правда. – 1985. – 23 августа.
20. Папазов Н. Доктрина миллионов // Правда. – 1987. – 22 августа.
21. Беседа М. С. Горбачева с Т. Живковым // Правда. – 1986. – 1 марта.

22. Коммюнике заседания Комитета министров иностранных дел государств – участников Варшавского Договора // Правда. – 1988. – 31 марта.
23. Советско-болгарские переговоры // Правда. – 1987. – 17 июня.
24. Коммюнике заседания Комитета министров иностранных дел государств – участников Варшавского Договора // Правда. - 1989. – 28 октября.
25. Работа во имя мира. // Правда. – 1985. – 23 октября
26. Захарько В. София: год спустя // Известия. – 1987. - 10 марта.
27. О военной доктрине государств-участников Варшавского Договора // Известия. 1987. – 31 мая.

УДК 94(477) “14”

Кальніцька Н.Д.

ДО ПИТАННЯ ПРО ІДЕОЛОГІЧНУ СУТНІСТЬ КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКИХ ПОВСТАНЬ КІНЦЯ XVI

Стаття присвячена питанню щодо дослідження витоків формування козацької державницької ідеї. Розглядається ідеологічна сутність козацько-селянських повстань кінця XVI ст.

В українській історичній літературі багато уваги приділяється діяльності та впливу козацтва у формуванні державницької ідеї. Але оформлення цієї ідеї мало декілька етапів. Поява козацтва в Україні наприкінці XV ст. стало повштовхом у відновленні української держави. Проте в історіографії завжди багато уваги приділялося боротьбі українського народу проти татарсько-турецької агресії, але у процесі становлення козацтва як носія української державності великий вплив відіграли козацько-селянські повстання кінця XVI ст. У цей час козацтво висуває вимоги щодо визнання прав українського козацтва та селянства. Зрозуміло, що у цей період головним було збільшення кількості козацького реєстру. Таким чином актуальність обраної теми полягає у необхідності вивчення всіх етапів формування української державницької ідеї від початку до остаточного оформлення. Щодо новизни даної роботи, то її сутність полягає у вивченні особливостей ідеології українського козацтва наприкінці XVI ст.

На межі XVI – XVII ст. відбувався інтенсивний процес зростання числа козаків, які знаходилися поза законом. Польський уряд намагався залучити до себе на службу частину козацтва. Так, вперше міські (реєстрові) козаки з'явилися у 1572 р., коли за наказом короля Сигизмунда Августа був створений загін, який складався з 300 козаків, котрі за службу отримували платню. Але з часом цей загін був розформований. Це була перша спроба створити наймане козацьке військо. Наступна реформа відбулася у 1578 р. у часи правління короля Стефана Баторія. Була визначена кількість регулярних козаків – шість сотент [1]. До 1589 р міських козаків налічувалося 3 тис. Причому історики наводять різну кількість перших реєстрових козаків: від 500 [2] до 6 тис.[3]. Проте навіть найбільше

73

число козаків на “волості” не могла зупинити зростання кількості низовиків. Це були величезні ватаги “вільних людей”, які не контролювалися урядом.

Головною причиною вибуху козацько-селянських виступів було підписання Люблінської унії й земельні реформи польських королів. Відомі артикули польського короля Генріха Валуа (1573 р.) і третій Литовський статут (1588 р.) остаточно зафіксували панщину, яка нагадувала кріпосне право в Росії XVIII ст. [4]. Тому селяни-втікачі примножували козацьку верству. У цей час утворився прошарок безземельної шляхти, яка мала службу у великих магнатах. Але така служба була ненадійною, тому ці шляхтичі становили верству “вільних людей” у ті часи. За виразом дослідника В.Б. Антоновича, “... в кінці XVI ст. організуються ватаги розбишак із таких слуг, які жили у панів, але яких було вигнано за крадіж, або які самі повтікали, обікравши своїх панів... Це був здеморалізований елемент, і через те небажаний, але їх прийняли козаки, і вони прискорили вибух козацького повстання” [5]. Кріпосницький та національний гніт з боку польського уряду посилювалися у вигляді енергійної експансії шляхти на відносно вільні землі у Дикому полі, які були колонізовані ухадниками й запорожцями. Тут сталося зіткнення між шляхетською та козацькою верствами. Крім того, до одного з чинників, які сприяли початку козацько-селянських виступів, можна віднести спроби уряду Речі Посполитої взяти під контроль козацтво [6]. Проте відомо, що за деякими козацько-польськими угодами (Куруківською, Переяславською (1630 р.) обговорювалася чисельність реєстровців. Тому головними чинниками козацько-польського зіткнення було запровадження кріпацтва і національний гніт з боку польського уряду. Таким чином, козацтво поповнювалося за рахунок селян, шляхтичів, бояр (невеликих землевласників). Останні мешкали в околицях князівських замків та не мали шляхетського положення, тому могли потрапити до кріпацтва.

Взагалі козацькі повстання (іноді в історичній літературі їх називають війнами) набули особливого значення в історії українського козацтва, оскільки були одними із вагомих етапів його розвитку. Прийнято розподіляти дві хвилі активного виступу народних мас на українських землях проти польського уряду в цей період: перша (1591 – 1596 рр.) і друга (1625 – 1638 рр.). Головною рушійною силою народних виступів було козацтво. Це була перша відкрита соціально-станова боротьба козацтва проти польської корони, озброєний конфлікт із державною владою. Війни кінця XVI – початку XVII ст. призвели до відкритого майже сторічного козацько-польського протистояння, апогеєм якого була Визвольна війна українського народу середини XVII ст. [7].

Ще у березні 1586 р. загін з кількох сотень козаків під проводом Лук'яна Чернинського напав й пограбував м. Кодню й сусідні панські маєтки. Разом з козаками виступали й селяни. Так, у 1587 р. козацько-селянські ватаги пограбували володіння подільської шляхти. Селяни самостійно повставали проти гнобителів. До “вільних” козаків та селян приєднувалися й реєстрові козаки. Очолив це повстання гетьман Іван Підкова, який “... заплатив життям за любов до свободи; узявши у полон, йому відтяли голову. Та ця перша біда не відстрашила козаків” [8]. І в 1590 р. відбувся значний виступ реєстровців і низових козаків. На чолі повстанських загонів стали отамани Яків Осовський, Андрій Рогачинський

та Федір Поло. Незадоволені козаки зруйнували маєток магната Ходкевича у Бихівській волості, взяли з собою велику кількість селітри, сірки й олова, щоб виготовляти порох і пулі. Ці перші виступи проти польського уряду були початком великих заворушень в Україні.

Конфлікт між Козацькою республікою та польською шляхтою розгортався. Перше велике козацьке повстання проти польсько-шляхетського панування розпочалося у 1591 р. Очолив цей виступ гетьман Криштоф Косинський. Він був шляхетського роду із Підляшшя. Про національність та релігійність Криштофа Косинського не відомо, й це не відіграло ніякої ролі. Успіхам шляхти серед козацтва сприяло не походження, а те, що вони були більш освіченими, політично розвинутими, і з дитинства готувалися до військової діяльності. Шляхетсько-боярський елемент становив його провідну гілку [9].

Повштовхом до виступу козацтва стала особиста образа Косинського. За службу польській короні К. Косинський отримав маєток Рокитне на Пороссі. На жаль, це надбання виявилось фікцією. Впливовий рід Острозького став на заваді Косинського. Костянтин Острозький та його син Януш давно вважали ці землі своєю власністю і внаслідок маніпуляцій документів досягли того, щоб це було визнано. До цього ще приєдналася ще й незгода козацтва з приводу обмеження його прав на прикордонних землях та умов найму до служби. І коли білоцерківський староста Острозький захопив козацькі землі у Подніпров'ї, Косинський із загоном козаків у грудні 1591 р. напав на Білу Церкву і захопив місто. До козаків-повстанців приєдналися міщани й селяни. Масштабний козацький рух протягом 1592 – 1593 рр. охопив Київське, Брацлавське і частково Подільське воєводства. Повстанці захопили багато містечок і міст, зокрема Трипілля, Переяслав, Київський замок. Літописець під 1592 р. повідомляє: “Козаки Переяславль спалили” [10]. Костянтин Острозький, його сини та інші магнати почали готуватися до війни самостійно, оскільки польський уряд спочатку не втручався в українські негаразди [11]. Це пояснюється тим, що між королівською владою (конституційною монархією) й шляхтою завжди виникали конфлікти. Крім того, уряд не втручався у внутрішні чвари на початку зіткнень, оскільки не бачив у них небезпеки. Тому Острозькому та його спільникам довелося наймати війська в Галичині, Угорщині, Волині.

Тим часом на визволеній території козацька старшина намагалася закріпити свій лад, який був притаманний Запорізькій Січі. Змінювалася влада, місцеве населення (міщани, селяни і навіть шляхта) присягали на вірність новому порядку. Державотворчі ідеї ширилися, розвивалися, охоплювали дедалі більше число населення й ставали небезпечними для державницької єдності Речі Посполитої. Боротьба велася й за соціально-економічні права й розширення території козацької держави на нові землі. Магнати розпочали активні дії лише, коли повстанці зайняли Волинське воєводство – оплот магнатсько-шляхетської влади в Україні [12].

Об'єднані польсько-угорсько-німецькі війська на чолі з К. Острозьким наприкінці січня 1593 р. розбили військо К. Косинського під містечком П'яткою на Житомирщині. Козаки мали залишити захоплені землі, повернути гармати й знаряддя, обрати нового гетьмана замість Косинського. Проте повернувшись до Січі, козаки почали збирати військо й

навесні 1593 р. рушили до Черкас, щоб вибити князя Вишневецького. У травні 1593 р. двохтисячне козацьке військо підійшло до міста. Під час облоги міста К. Косинського та багато його прибічників було вбито (за однією версією під час бою, а за іншою – Косинський був вбитий слугами Вишневецького під час переговорів). Після втрати ватажка козаки були змушені відступити. Але влітку козацьке військо знову підійшло до Черкас. Вишневецький був змушений підписати з ними договір, за яким він надавав вільний шлях козацтву по Дніпру. Таким чином, козаки ставали господарями всієї Східної України [13]. Реєстровцям поверталися захоплені шляхтою угіддя й визнавалося право передання земель у спадщину.

Перше велике повстання продемонструвало можливість позбутися польсько-шляхетського панування в Україні. Головною рушійною силою у цій боротьбі виступала козацька верства, до якої приєдналися всі прошарки українського населення. Міжнародний авторитет козацтва теж зростає. На початку 90-х рр. XVI ст. народи Південно-Східної Європи створили Священну Лігу для боротьби з мусульманською Туреччиною. Але провідну роль у боротьбі з Кримським ханством й Оттоманською Портою продовжували відігравати козаки. Влітку 1594 р. козацькі війська здійснили походи до Молдавії. Таким чином, Середнє Подніпров'я перетворилося на глибокий тил, а плацдармом для нападів на Молдавію стало Поділля. На цій території козаки встановлювали свої порядки, збирали податки. Але з часом у Східній Україні козацтво втратило пануюче положення

Після смерті К. Косинського його тіло було замуровано у католицькому монастирі. І тоді серед козацьких ватажків виступає Григорій Лобода, який був досить досвідченим воїном, але чіткої політичної програми не мав. У 1594 р. розпочинається нове козацько-селянське повстання під проводом Северина (Семерія) Наливайка. З часом ім'я Наливайка набуло значення символу визвольної боротьби українського народу [14]. І відомості про Наливайка небагаті. Вчені вважають, що він народився на Галичині у родині кушніра. З дитинства Наливайко зіткнувся із шляхетським гнобленням: його батька до смерті забив пан Мартин Калиновський. Після цього родина Наливайків переїхала до Острогу, де в академії Семерій здобув освіту. Потім він подався до козакування. Військові вміння, які отримав Северин Наливайко у походах проти турків і татар, привернули увагу князя К. Острозького, який запросив Наливайка себе на службу. Під час повстання К. Косинського Наливайко продовжував служити Острозькому. А в 1594 – першій половині 1595 р. він бере активну участь в антитурецьких походах у Молдавії. Влітку 1594 р. Наливайко, повернувшись із вдалого походу із Молдавії, розташував своїх людей у маєтках брацлавської шляхти. Щоб якось залагодити свою провину перед козаками, Наливайко надіслав запорожцям 1,5 тис. Коней і спробував об'єднати сили для спільної боротьби проти польського панування. Тому козацько-селянський рух не припинявся. Якщо під час повстання 1591 – 1593 рр. польський уряд не втручався, то у повстанні 1594 – 1596 рр. він надав активного опіру козакам, оскільки наливайківці виступали проти Берестейської церковної унії 1596 р., захищали православну віру. Небезпека для Речі Посполитої зростала: повстанці мали намір створити незалежну від польської корони Українську республіку на чолі з князем.

Вона мала охопити запорізькі й лівобережні землі. Виникли проекти устрою цієї республіки.

Щодо мотивів повстання, то в історичній літературі існує думка, що перші мотиви ватажка Наливайка не мали політичної й національної ознаки, а скоріш не мали політичної й національної ознаки, а скоріш стосувалися особистих образ отамана. Але після об'єднання з основною масою козаків на чолі з Григорієм Лободою рух набув виразних ознак визвольної боротьби [15]. О. Субтельний зазначав, що „серед невиразно сформованих цілей повстанців було й утворені на Україні землі, якою б правили смаї козаки” [16].

У 1595 р. після вдалого походу проти мадьярів (за іншими джерелами – турків) Наливайко повернувся до Брацлавщини, де незабаром вступив до конфлікту із місцевою шляхтою. Літописець повідомляє: „... як син православ'я, зневажаючи новоявлену унію, він [Наливайко] зібрав серед низових козаків побільше війська і рушив на Литву і там перемігши у багатьох битвах, спалив Слуцьк та Могилів і силу ляхів побив” [17]. Запорожці на чолі з Григорієм Лободою і Матвієм Шаулою діяли на Київщині й Брацлавщині, а Наливайко пройшов через усю Галичину, Волинь і Білорусь. Селяни, міщани, частина української шляхти з радістю зустрічали повстанців. В Україні повстанці зайняли Брацлав, Гусятин, Бар, Канів, Черкаси, Луцьк.

Повстання ширилося, оскільки збройні формування Польщі на чолі з коронованим гетьманом С. Жолкевським знаходилися у Молдавії, де вони намагалися посадити на трон польського ставленика. Коли ситуація на українських землях вкрай загострилася, уряд вирішив кинути на придушення повстання загони С. Жолкевського. У цей час Наливайко пройшов через Волинь, дійшов до Білої Церкви, де з'єднав своє невелике військо (1,5 тис. чол.) із загонами отамана реєстровців Г. Лободи й полковника М. Шаули. Об'єднане військо налічувало 5 – 6 тис. осіб. Козаки розбили предові загони польських військ на чолі з Ружинським. Після цього вони змушені були відступити.

Перша вирішальна битва відбулася 23 березня 1596 р. в урочищі Гострий Камінь біля Трипілля, під час якої обидві сторони зазнали значних втрат, але остаточної перемоги ніхто не здобув. Після цієї бійки військо С. Жолкевського відійшло до Білої Церкви, а козацькі загони – до Переяслава, де на козацькій раді кошовим отаманом замість Наливайка обрали Лободу. Розуміючи свою неспроможність надати опір шляхетським військам, козаки вирішили відійти за межі російського кордону. Проте просування повстанців гальмував величезний обоз із 7 – 9 тис. жінок, дітей, старих, яких охороняли 3 тис. боездатних козаків. Тим часом Жолкевський отримав нові війська й відрізав повстанцям шлях. Під Лубнами в урочищі Солониця польські війська зупинили козацькі обози і після двотижневої облоги 28 травня змусили капітулювати. Літописець повідомляє: „... [Жолкевський] самого гетьмана з полковниками Лободою та Мазепою живили взяв і до Варшави відвіз; там, у Варшаві, на міднім валу його ляхи зажарили” [18]. Лише незначна частина козацтва на чолі з Кремпським пробилася до Запоріжжя.

Універсал Сигізмунда III від 1 вересня 1596 р., який був виданий у відповідності до постанови весняного сейму, був юридичним підсумком війни. Козакі, які не були на службі у польського короля, знаходилися поза законом. Їх урядовці повинні були ловити й карати [19]. Польський уряд провів жорстокі репресії щодо учасників повстання. Тисячі людей були страчені, були знищені козацькі права і привілеї, всі низові козаки залишалися поза законом. Але за виразом французького дипломата Ж.-Б. Шерера: „Але й це друге нещастя засмутило козаків не більше, ніж перше” [20]. Більш того, частина урядовців і впливових громадських діячів пропонувала задовольнити прагнення українців створити власну державу. Дослідник С. Леп'явко підкреслює, „головним результатом п'ятирічного господарювання на волості стало ствернення соціальних передумов для різкого зростання і посилення козащини” [21]. Можна погодитися з вказаним автором, що політична неповноцінність козацтва була закладена в нього генетично. За походженням воно було дрібним військовим станом, який довгий час вперто боровся лише за право служити котромусь із сюзеренів. Маючи велику військову силу, козацтво врешті – решт змусило володарів навколишніх держав рахуватися із собою, хоча заплачена за це ціна була незрівнянна з отриманим результатом [22]. Але це був лише початок.

Слід зазначити, що протягом більш двох століть (XIV – XVI ст.) українські землі знаходилися під владою сусідніх іноземних феодальних держав. У складі цих країн українці виборюють своє офіційне право у системі суспільних відносин. Подібне відбувалося й з іншими колонізованими народами, що входили до складу Польщі, Угорщини, Оттоманської Порти тощо, але ні молдавани, ні білоруси не змогли створити окремий козацький стан, який би виборював їх національні, політичні, релігійні й соціально-економічні права. Причому перехід від загальностанових вимог до ідеї створення окремої української козацької держави пройшло якихось п'ятдесят років (від кінця XVI ст. до Зборівської угоди 1649 р.). Приклад такої швидкої трансформації національної психології важко знайти у всесвітній історії. Саме початок таких змін був покладений під час організованих козацько-селянських повстань кінця XVI ст. У подальших дослідженнях козацько-селянських повстань початку XVII та національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького слід більше уваги звернути на чинники, які були каталізаторами оформлення української козацької державницької ідеї, що була сформована у середині XVII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1993 – С. 143.
2. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України від найдавніших часів і до 2000 року. – Харків: Одісей, 2000. – С. 173.
3. Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. –К.: Генеза, 1995. – С. 151.
4. Бойко О.Д. Історія України. – К.: Академія, 1999. – С. 116.
5. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К. : Дніпро, 1991. – С. 59.
6. Бойко О.Д. Вказ. Праця. – С. 116.
7. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 5.

8. Шерер, Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозжців. – К.: Український письменник, 1994. – С 85.
9. Володарі гетьманської булави / Під ред В.А. Смолія. – К.: Варта, 1994. – С. 31.
10. Сторінками давніх джерел. Острозький літописець // Між двох вогнів: друга половина XVI – перша половина XVII ст. / Упоряд і передм. І.О. Ворончук. – К.: Україна, 1996. – С. 381.
11. Антонович В.Б. Вказ. Праця. – С. 61.
12. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К.: Либідь, 1998. – С. 159.
13. Грушевський М.С. Иллюстрированная история Украины. – К.: МПП „Левада“, 1997. – С. 210.
14. Володарі гетьманської булави. – С. 53.
15. Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л. Вказ. Праця. – С. 147.
16. Субтельний О. Вказ. праця. – С. 147.
17. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Знання, 1992. – С. 28.
18. Там само. – С. 28.
19. Леп'явко С. Вказ. праця. – С. 223.
20. Шерер, Жан-Бенуа. Вказ. праця.- С. 85.
21. Леп'явко С. Вказ. праця. – С. 224.
22. Там само. – С. 239.

УДК 329.275

Коротун О.В.

ПРОБЛЕМИ ПОСТВОЄННОЇ ЮНІОНІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ВНУТРІШНІХ МОТИВАЦІЙНИХ СПОНУКАНЬ

В статтє исследуются процессы юнионизации украинского общества в контексте внутренних мотивационных побуждений. Автор рассматривает основы, на которых базировалось профсоюзное членство в послевоенный период, определяет причины и внутренние мотивы, которые побуждали трудящихся вступать в ряды массовой общественной организации.

У період становлення і розвитку української державності, коли соціально-економічна й політична ситуація в країні вимагає все активнішої участі громадськості в управлінні державними справами, особливо зростає роль у цьому процесі найбільш масової громадської організації – професійних спілок, які об'єднують під своєю егідою сотні тисяч працівників. Однак слід зазначити, що їх управлінська роль не може бути простою і, тим більше, однозначною за змістом, що вимагає ретельного вивчення не лише потенційних можливостей профспілок, а й історії.

Метою статті є дослідження процесів юніонізації української спільноти в аспекті внутрішніх мотиваційних спонукань. На нашу думку,

79

активним та свідомим вступ громадян до лав професійних спілок, як і до інших громадських організацій, може бути лише за умов наявності глибокої внутрішньої мотивації. Відсутність або недостатність останньої може свідчити про первісну зацікавленість не громадян, а держави. Дослідження проблеми у такому ракурсі дозволить, на наш погляд, точніше, а, головне, повніше визначитись із реальними причинами зацікавленості у цьому процесі тоталітарної за своїм змістом держави.

Поза всяким сумнівом, задля найповнішої реалізації поставленої мети ідеально підходить перше повоєнне п'ятиріччя. Саме його хронологічні межі дозволяють визначитись із причинами швидких темпів юніонізації української спільноти. Якщо з'ясується, що внутрішніх спонукань для цього було недостатньо, то її причини лежатимуть у площині інтересів самої держави, а не громадян, в силу чого треба буде шукати причини останніх.

Джерельною базою пропонованого дослідження, окрім опублікованих праць за цією темою, слугуватиме Статут професійних спілок, прийнятий у 1949 р., та документи профспілкового фонду Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України.

При цьому принагідно зазначимо, що вищеназвана проблема вже висвітлювалась в історичній літературі. Передусім зауважимо, певну увагу приділяла їй радянська історіографія, яка, однак, виявляла незначну зацікавленість до поставленого питання. Автори небагатьох праць з історії профспілок цього періоду найчастіше зупиняли свої погляди на виробничо-масовій та виховній роботі цієї організації, організаторська ж робота вважалася складовою частиною, яка була підпорядкована все тій же виробничій роботі. Проблема профспілкового членства взагалі розглядалася більше в констатуючій, ніж у аналітичній постановці.

Особливу увагу автори акцентували на ролі Комуністичної партії у відновленні профспілкових організацій. Безпосереднє ж зростання профспілкового членства історики того часу змушені були подавати як результат зростання самосвідомості мас та кропіткої роботи КПРС. Підтвердження тому ми можемо знайти в працях Шапошникова М.А., Кондратюка К.К., Шеремети О.В. та інших [1].

Сучасна історіографія профспілкового руху знаходиться на стадії становлення, тому картина розширення профспілкового членства простежується в ній недостатньо. Значним наближенням, з нашої точки зору, до комплексного розгляду проблеми профспілкового членства як основної умови існування організації підійшов авторський колектив із підготовки Нарисів з історії профспілок України під керівництвом О.М. Стояна, хоча автори не ставили собі за мету різноаспектне дослідження юніонізації [2, 451].

Названа проблема частково піднімається і в статтях В.М. Докашенка, де чи не вперше постало питання диференціації доцільності профспілкового членства для пересічного громадянина з точки зору внутрішньої та зовнішньої мотивації, наводяться об'єктивні та суб'єктивні чинники, що спонукали трудящих до вступу в лави професійних спілок. Однак хронологічні межі автором дослідження обрані інші, що залишає нам місце для самостійного дослідження [3, 5].

Кількісне зростання профспілкового членства у перше поствоєнне п'ятиріччя мало значні об'єктивні перешкоди. Профспілки СРСР вийшли з Другої світової війни організаційно ослабленими. В роки війни вони втратили майже третину своїх членів. Однак процес відновлення профспілкових структур здійснювався надзвичайно високими темпами, що дозволило швидко поновити і рівень охопленості профспілковим членством. Майже за два роки вдалося підвищити рівень профспілкового членства на 10%. Якщо за станом на 1 жовтня 1945 року професійні спілки охоплювали 74% всіх робітників і службовців, то на 1 вересня 1947 р. цей показник сягнув 83,9%, а на кінець п'ятирічки майже 93% (за даними деяких Республіканських комітетів навіть 96%) [4].

Перш ніж перейти до безпосереднього аналізу мотивів вступу до профспілок визначимось із понятійним апаратом мотивації, диференціюючи його на внутрішній та зовнішній аспекти. До останнього нами віднесено форми та методи діяльності державних і політичних структур, які підштовхували громадян вступити до лав профспілок. Під внутрішніми мотивами ми розуміємо ті, які викликали бажання працівників вступати до профспілок.

Потенційно робітників та службовців могли спонукати певні пільги та переваги, які мали спілчани. Не виключено також, що певну роль могло відігравати внутрішнє устремління до активнішої участі у громадському житті підприємства чи установи, хоча об'єктивно воно й не могло мати вирішальної ролі, про що переконливо свідчать архівні документи. Наприклад, на республіканській нараді керівних працівників обласних та районних рад профспілок, яка відбулася на початку 1950 року, критикуючи ряд профспілкових організацій Києва за низький рівень юніонізації трудящих один із секретарів Київської облпрофради навів мотиви вступу до профспілки одного з робітників, який мав незначний трудовий стаж і, звичайно, не міг розраховувати на соціальні виплати. "Навіщо я буду вступати в члени спілки, - зазначав останній, все одно я не буду отримувати допомогу із соцстраху" [5]. Таким чином, внутрішні мотиви повинні бути вирішальними при вступі до лав масової громадської організації.

Внутрішньомотиваційний аналіз вважаємо за доцільне здійснювати за Статутом профспілок, прийнятому у квітні 1949 року на X з'їзді профспілок СРСР. Це був перший Статут, єдиний для профспілок усіх галузей, а Статути галузевих профспілок тепер вибудовувались на його ґрунті. Саме прийняття цього документа мало сприяти організаційному зміцненню та об'єднанню профспілок, встановити правила внутрішнього життя, Статут повинен був визначити форми і методи роботи організації, а головне – визначити основні завдання організації.

Цей важливий і, з точки зору інтересів нашого дослідження, принциповий документ, виглядав досить демократично, декларуючи об'єднання на „добровільних засадах робітників та службовців всіх професій без розрізнення рас, національностей, статі та релігійних переконань” [6, 4]. Тут ми свідомо ухиляємося від аналізу того безперечного факту, що Статут водночас містив положення про керівну роль Комуністичної партії, яке принципово не відповідало

задекларованому статусу радянських профспілок як “позапартійної організації” й давало можливість владній партноменклатурі безцеремонно втручатися у профжиття, спрямовуючи його у бажане для тоталітарної держави русло.

Своє завдання тут ми вбачаємо у визначенні дієвості основних мотивів вступу трудящих до лав профспілок. Статут профспілок до них відносить права та переваги спілчан. До останніх, зокрема, було віднесено право на отримання матеріальної допомоги з коштів фонду соціального страхування в підвищеному, порівняно не з спілчанами, рівні, можливість отримувати в першу чергу путівки до будинків відпочинку, у санаторії, путівки до дитячих ясел, садків та до піонерських таборів, отримувати у необхідних випадках допомогу з коштів профспілок, користуватися особисто і з членами родини культурними та спортивними закладами профспілок, врешті, отримували вони й право бути членом каси взаємодопомоги при профспілковій організації [7, 10].

Цей досить широкий перелік переваг членів профспілок здається вагомим лише на перший погляд. Однак уже перший неупереджений аналіз названих переваг засвідчує, що такими назвати їх можна з великою часткою умовності. І все ж-таки найвагомішими з них видаються переваги, реалізація яких прямо чи опосередковано пов'язана з функцією соціального страхування. Ще в червні 1933 р. спільною постановою РНК та ВЦРПС “Про об'єднання Народного комісаріату праці СРСР з ВЦРПС” всі кошти соціального страхування, які були у віданні зазначеного комісаріату, а також санаторії, будинки відпочинку та інші установи передавались ВЦРПС. Звідси й зовнішньо показна перевага членів профспілок. У повоєнний період виплата допомоги з фондів соцстраху за тимчасовою непрацездатністю, за трудове каліцтво та профзахворювання становила 100% заробітної плати. Тривалість відпустки за вагітністю та пологами у досліджуваний нами період зросла до 112 календарних днів [8].

З огляду на зазначене, нам видається правомірним поставити питання, а чи здійснювались би виплати з фондів соцстрахування, якби такого об'єднання не відбулося взагалі. Безсумнівно, бо на такий крок не міг відважитись навіть тоталітарний режим. Тобто, якби профспілкам не було передано функції державного страхування, то страхові виплати все рівно здійснювались би. Тільки робив би це державний орган, яким, власне, й був народний комісаріат праці. У такому випадку є всі підстави для того, щоб тлумачити передачу соцстрахівських функцій ВЦРПС як засіб штучного підвищення авторитету профспілок, які перебували у стані „привідного паса”, а через них і правлячої партії. Зростання ж виплат із фондів соціального страхування через профспілки, у такому випадку, виступає своєрідною формою стимулювання громадян до вступу в лави масової громадської організації.

При цьому слід зауважити, що ця передача функцій була не такою вже й безневинною, як може здатись на перший погляд. Тому не можна не погодитись із думкою вищепроцитованого автора про те, що таке об'єднання завдало втрат і громадській організації, і самому соціальному страхуванню. Профспілкам доручалось виконання додаткових державних функцій, що лише збільшувало їх залежність від останньої. А соціальне страхування втрачало свій страховий характер і поступово

трансформувалось у форму соціального забезпечення. Таким чином, профспілкам доручалось розподіляти кошти державного бюджету на соціальні потреби за залишковим принципом [9].

Досить проблематичною здається й інша перевага членів професійних спілок, яка наводиться у статуті, і могла виражати внутрішню мотивацію вступу до профспілок. Йдеться про допомогу спілчанам із профспілкових коштів. Однак, на нашу думку, у важких соціально-економічних умовах повоєнного часу разова допомога профспілкової організації не могла відігравати вирішальної ролі у бюджеті пересічної сім'ї. А тому і вагомим мотивом юніонізації вона слугувати не могла.

Суто з формального боку багатообіцяючою уявляється така статутна перевага спілчан, як першочергове отримання путівок до санаторіїв та будинків відпочинку. Однак, як засвідчує аналіз документів профспілок того часу, пересічному громадянину було вкрай важко скористатись цими перевагами. Передумови для цього створила сама ВЦРПС, яка 18 лютого 1949 р. прийняла постанову щодо заходів покращання організаційно-масової роботи із збору членських внесків. Згідно з постановою право на отримання путівок в санаторії та будинки відпочинку, передусім, надавалось працівникам, які вже тривалий час працювали на підприємстві і мали значний профспілковий стаж [10]. Якщо ж врахувати, що після війни в Україні практично не залишилось старих підприємств, то, цілком очевидно, на них не могло бути і працівників із великим стажем роботи. Крім того, значний відсоток робітників становили випускники шкіл, які замінили інвалідів та тих досвідчених робітників, які загинули на війні. Отже, скористатись правом першочергового отримання путівок могло вкрай обмежене коло осіб.

У силу об'єктивних причин реконструкція та відновлення зруйнованих війною профспілкових закладів відпочинку здійснювались дуже повільно, що ще більше загострювало проблему. Давався взнаки і вкрай високий рівень бюрократизації системи розподілу путівок. Архівні документи рясніють численними фактами їх несправедливого розподілу. В своїй більшості їх отримували керівні працівники й частково ті робітники, які перенесли хвороби, пов'язані з виробничим перенавантаженням. У структурі тих, хто пройшов оздоровлення у закладах відпочинку профспілок, пересічні громадяни займають 30 – 40% [11]. Усе це означає, що декларована перевага не могла слугувати дієвим мотивом вступу до лав масової громадської організації.

Рівною мірою це ж можна сказати й про іншу перевагу – перевагу про надання місць у дитячих дошкільних закладах, що стосувалась, передусім, жіноцтва. Гостра нестача місць у дитячих яслах та садках зводили її практично нанівець. Архіви містять значну кількість документів, які засвідчують, що у зв'язку з нестачею місць у дитячих дошкільних закладах, після декретної відпустки жінки не мали можливості вийти на роботу, виховуючи дітей вдома. Наприклад, на Київському заводі "Арсенал" з 22 жінок, які пішли у декретну відпустку, на роботу повернулося лише 5, а на заводі №485 Міністерства важкої промисловості з 25 жінок до роботи стала лише одна [12].

Безкоштовна юридична консультація як один з мотивів вступу до профспілок могла б, безперечно, виступати в ролі дієвого мотиваційного чинника, якби в СРСР було встановлено верховенство права. Відсутність такого, зводила діяльність зазначених юридичних установ профспілок лише до його імітації. За їх рекомендаціями працівники звертались до прокуратури чи з позовами до судів з таких питань, як порушення трудового законодавства щодо частині виплати заробітної платні, надурочних неоплачених години, затримки відпусток тощо. За даними тих же юридичних консультацій біля 60% скарг вирішувались судами на користь робітників [13]. Але загалом ситуація з охороною праці і дотриманням трудового законодавства в умовах інтенсивного розвитку народного господарства на краще змінювалась дуже повільно. Тому діяльність і юридичних консультацій профспілок, і ті рішення, які приймалися судами на користь робітництва, лише маскували дійсний стан справ і не могли слугувати вирішальним фактором вступу до профспілки.

Отже, аналіз переваг, які надавав громадянам вступ до профспілок, не дає достатніх підстав для того, щоб розглядати їх у якості вирішального чинника. Зате це дає достатньо підстав для того, щоб продовжити їх пошук, зосередивши його на аналізі прав членів профспілок, проголошених Статутом. До них відносяться такі права: брати участь у зборах членів профспілок, обирати та бути обраними до всіх профспілкових органів, на конференції та з'їзди, пропонувати профспілковим органам питання та пропозиції щодо поліпшення профспілкової роботи, критикувати діяльність місцевих та вищих органів профспілок, звертатися з питаннями, заявами і скаргами до всіх керівних профспілкових органів, звертатися по захист та підтримку у випадках порушень адміністрацією колективного договору, вимагати особистої участі в тих випадках, коли профспілковими органами виносяться рішення про діяльність чи поведінку члена профспілки [14, 9].

Всі перелічені у Статуті права виглядають вкрай демократичними лише на фоні сталінських методів правління. У дійсності ж більшість із них відноситься до демократичних прав, якими користувались трудівники країн традиційної демократії вже не менше ста років. Скажімо, право участі у загальних профспілкових зборах – загальноновизнане право спілчан, хоча в умовах сталінського режиму кожні збори трудящих влада розглядала крізь призму власної безпеки. Звичайно, право на проведення профспілкових зборів в умовах, коли впродовж десятиріччя не скликався з'їзд партії та її пленуми, виглядають вершиною демократії.

Якщо врахувати, що профспілки виконували роль „привідного пасу”, тобто повністю залежали від рішень партійних органів, то можна також із впевненістю стверджувати, що право обирати і бути обраними, деклароване профспілковим статутом, теж не можна віднести до числа навіть найслабших мотивів вступу до профспілок. Це рівною мірою стосувалось як виборних профспілкових посад, так і виборів делегатів на республіканський чи загальносоюзні профспілкові форуми. Наприклад, серед делегатів від УРСР на X з'їзд профспілок СРСР (1949 р.) із 34 делегатів від українських профспілок лише 10 осіб були безпартійними, що не складало навіть третини делегації. Всі інші були членами або кандидатами в члени КП(б)У і комсомольцями [15]. А на I Республіканську конференцію профспілок (1948 р.) від Української РСР було делеговано

всього 131 безпартійного з 533 делегатів, що становило всього 24% від загальної кількості учасників, які представляли Україну [16]. Таким чином, реально скористатись правом бути обраним на профспілковий з'їзд пересічний спілчанин міг не прямо, а опосередковано, через попередній вступ до лав КП(б)У. Таким чином, не пряма, а двоступенева можливість реалізації зазначеного права не могла не знижувати внутрішніх мотиваційних спонукань до профспілкового членства.

Безперечно, найпривабливішим серед прав, наведених у статуті профспілок у редакції 1949 р., було право звернення до профспілкових організацій за захистом у разі порушення адміністрацією колективного договору або законодавства з питань праці, соціального страхування та культурно-побутового обслуговування. Звичайно, проблема ґрунтовного дослідження колективно-договірних відносин в період тоталітаризму на сьогоднішній день ще залишається відкритою, але вже її попередній аналіз засвідчив нерівноправність останніх. Первинний аналіз документів показав, що колективні договори використовувались з метою посилення контролю адміністрації підприємств над трудящими.

Зобов'язання ж адміністрації, які часто-густо не виконувались передусім у частині будівництва житла, покращання соціально-побутових умов праці і відпочинку, дотримання трудового законодавства тощо, здебільшого не мали для останньої якихось негативних наслідків. Тим більше, що паралельно за ці ділянки роботи відповідали й профспілкові організації.

Причому функціональна діяльність останніх спрямовувалась у таке русло, що виконувати свою захисну функцію вони могли лише формально. Отже, профспілки замість захисту інтересів трудівників часто потурали адміністрації. Інакше і не могло бути, адже статутом на них покладался обов'язок "організувати робітників та службовців на боротьбу за неухильний розвиток народного господарства.., а також організувати соціалістичне змагання за виконання та перевиконання державних планів, підвищення продуктивності праці" [17, 6]. Іншими словами: багатообіцяюча функція захисту профспілок практично зводилась нанівець і, формалізуючись, вихолощувала мотивацію вступу до лав масової громадської організації.

Отже, підсумок аналізу переваг членів профспілок та їх статутних прав дає достатньо підстав для того, щоб зробити висновок про їх цілковиту недостатність для формування цілісної і комплексної внутрішньої мотиваційної структури для юніонізації. У цьому ж нас переконує і повна неадекватність обов'язків членів професійних спілок СРСР.

По суті, за декларативні і формальні права та переваги, які не підлягали практичній реалізації, громадяни, вступаючи до профспілок, брали на себе практично непосильні обов'язки. Статут ставив їм в обов'язок суворо дотримуватись державної й трудової дисципліни, зберігати та зміцнювати суспільну, соціалістичну власність, яка кваліфікувалась у статуті не інакше, як священна і недоторкана основа радянського ладу. Водночас, члени профспілок зобов'язувались підвищувати свою виробничу й ділову кваліфікацію, оволодівати технікою

свої справи і, нарешті, дотримуватись статуту та акуратно сплачувати членські внески [18, 10].

Крім цих безпосередніх обов'язків членів профспілок мали також місце, так би мовити, і обов'язки опосередковані, визначені у завданнях профспілок як громадської організації. І хоч формально статутом вони проголошувались завданнями організації, їх одночасно не можна не віднести до завдань її членів. І це абсолютно логічно, бо не може організація виконати свої завдання інакше, як через своїх членів. Тому завдання організації, водночас, ми відносимо і до завдань членів цієї організації. Для теми нашого дослідження це має принципове значення, оскільки принципово змінює кількісне зіставлення прав і переваг спілчан з одного боку, і обов'язків з іншого.

Отже, статутом профспілок до завдань організації віднесено участь у соціалістичному змаганні за виконання і перевиконання державних планів, за підвищення ефективності праці, зниження собівартості продукції, допомога робітникам у підвищенні виробничої та ділової кваліфікації, сприяння впровадженню в промисловості передової техніки, організація робітників та службовців на боротьбу за неухильний розвиток народного господарства тощо [19, 7].

З урахуванням останнього, видається можливим точніше визначити мотиваційну структуру вступу громадян до лав професійних спілок, що відтворено у наведеній таблиці [20].

Таблиця 1

Мотиваційна структура юніонізації у зіставленні прав і обов'язків

Вираження показника	Права спілчан	Переваги спілчан	Обов'язки спілчан	Обов'язки профспілок як організації	Разом
Абсолютне	6	6	8	22	42
у відсотках	14,3	14,3	19,0	52,3	

Запропонована нами таблиця дає можливість пересвідчитися, що права і переваги членів профспілок не відповідали тим обов'язкам, які нав'язувались громадянам профспілковим статутом. Останнє може означати лише те, що у громадян не було достатньо внутрішніх мотивів для вступу до лав масової громадської організації. Однак при цьому незаперечним є факт стрімкого зростання профспілкового членства у повоєнний період.

Отже, підсумовуючи, зауважимо, що за цих обставин в процесі юніонізації вирішальну роль відігравали не внутрішні мотиви, а зовнішні, що є, однак, темою самостійного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шапошников Н.А. Деятельность профсоюзных организаций по восстановлению и развитию черной металлургии УССР (1946-1950). – Днепропетровск. – 1971; Кондратюк К.К. Деятельность профсоюзов УССР в первое послевоенное десятилетие (1945-1955). К., 1990; Шеремета О.В. Партийное руководство профсоюзами в послевоенный период. К., 1990.

2. Нариси історії професійних спілок України /Федерація профспілок України. Головний редактор О.М. Стоян; керівник авторського колективу О.П. Реєнт. – Київ, 2002.
3. Докашенко Віктор. Профспілки і тоталітаризм. Проблема профспілкового членства 70-х – 80-х рр. // Борисфен. Літературно-мистецький, публіцистичний та науково-популярний щомісячник. – 1998. - № 10.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), Ф.2605, оп.8, спр.9, арк.1,8; спр.50, арк.37.
5. Там само, Ф.2605, оп.8, спр.170, арк.63.
6. Устав профессиональных союзов СССР. Утвержден X съездом профсоюзов СССР (19 – 27 апреля 1949 г.) (далі – Устав). – М.: Профиздат, 1952.
7. Там само.
8. Виденкина Диана. Социальное страхование и профсоюзы // Экономика и Жизнь – Сибирь, №3 (93), февраль, 1999, // www.ecolife.krsk.ru/old/Arh/93/13.asp.
9. Там само.
10. ЦДАВО України, Ф.2605, оп.8, спр.22, арк.10.
11. Там само, Ф.2605, оп.8, спр.163, арк.173 – 174.
12. Там само, Ф.2505, оп.8, спр.9, арк.4-5.
13. Там само, Ф.2605, оп.8, спр.108, арк.75.
14. Устав.
15. Складено за даними ЦДАВО України, Ф.2605, оп.8, спр.53, арк.1-44.
16. Там само, Ф.2605, оп.8, спр.4, арк.1-27.
17. Устав.
18. Там само.
19. Там само.
20. Складено за даними: Устав, с.3-11.

УДК 94(477)“19”

КРИВУЛЯ О.О.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК-РОБІТНИЦЬ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ У 1929-1938 РР.

У статті висвітлюється участь робітниць важкої промисловості України у суспільно-політичному житті країни. Аналізуються особливості вирішення жіночого питання у процесі утвердження гендерної демократії.

За часи незалежності України серед наукової громадськості значно зріс інтерес до проблем ґендерних досліджень. Це пояснюється, перш за все, переглядом або новим розкриттям проблематики, можливістю об'єктивно висвітлювати явища, події та факти, які у попередні роки з ідеологічних причин висвітлювалися тенденційно. Сказане повною мірою стосується і дослідження особливостей суспільно-політичної діяльності жінок-робітниць важкої промисловості України у 1929-1938 рр.

Вирішення жіночого питання, проголошене у 30-ті роки, мало велике значення у справі надання рівноправності жінкам, тобто ліквідації дискримінації, і одночасно мало суперечливий характер: жінки юридично

87

отримали рівні права із чоловіками, а фактично цими правами могли користуватися не всі і не завжди. Проблема є актуальною, оскільки вирішення жіночого питання відіграло значну роль у процесі утвердження ґендерної демократії в Україні.

Дослідженням проблеми суспільно-політичної діяльності жінок займалися деякі науковці. Найбільш ґрунтовна праця, присвячена цьому питанню, належить М.Богачевській-Хомяк [1]. Дослідниця, розглядаючи проблему жіночої рівноправності та суспільно-політичної діяльності, підкреслювала, що, завоювавши рівні права за законом, жінки зіткнулися з обмеженням цієї рівності. Правий стан жінки у роки перших п'ятирічок та їх політичну активність досліджувала Н.Лавриненко [2]. У неперетензійних нотатках проблему розкріпачування та рівності жінок вивчав Олег Гринів [3]. Дослідниця Ольга Вороніна [4] у праці довела порушення прав жінок, які стали «внутрішніми рабами» соціалізму; висвітлила дискримінацію жінок в СРСР. Проте вчені, вивчаючи проблему, не розкрили особливостей суспільно-політичної діяльності жінок-робітниць важкої промисловості України у 30-ті роки, що стало предметом нашого дослідження.

Ми спробуємо довести на конкретних прикладах, що, беручи активну участь у суспільно-політичному житті країни, жінки-робітниці важкої промисловості України у 1929-1938 рр. справжньої рівності не отримали і лише виконували накази партії, тобто були «гвинтиками» тоталітарної машини, якими маніпулювали правлячі органи, що є метою та завданням нашої статті.

Вперше у ХХ столітті утвердження ґендерної демократії в суспільстві шляхом правового забезпечення принципів ґендерної рівноправності задекларувала Конституція Української Народної Республіки («Статут про державний устрій, права і вольності УНР») [5]. Інший документ з проекту Урядової Комісії з вироблення Конституції Української держави під назвою «Основний державний закон Української Народної Республіки» часів Директорії проголошував принцип рівності чоловіків та жінок, фактично утверджуючи ґендерну демократію у суспільстві. «Основний державний закон Української Народної Республіки» зазначав, що жінка в Українській державі має всі права цивільні та політичні нарівні з чоловіком [6]. Та з утвердженням у країні соціалізму на початку 20-х років «рівність чоловіків та жінок була доведена до абсурду практикою зрівнялівки, коли жінка могла, не шокуючи морального почуття суспільства, класти асфальт чи ремонтувати залізничні колії, але найдрібнішим начальником був-таки чоловік. Навіть у найталановитіших головах письменників тієї доби зароджувались, м'яко кажучи, «дивні» ідеї щодо жіночого призначення у цьому світі, які потім вилилися у цілу низку суспільних комплексів. Найодіозніші з них, на кшталт «Сексу у нас немає і бити не може» [7].

Суспільство проголосило, що на першому місці у всіх мають стояти професійні та суспільні інтереси. У скрутні часи 30-х років потрібно було вижити, заробити на хліб та виховати дітей. Жінки-домогосподарки почали відчувати себе неповноцінними, а отримавши роботу, везли на собі три вози – роботу, дім, дітей. У 30-ті роки рівність жінок визначалася як їх активна участь нарівні з чоловіками в індустріалізації та колективізації. Але жінку все більше закабалювали, ставили у безвихідні умови, бо праця на

виробництві перестала бути вільною і стала підневільною рабською працею за мізерну заробітну плату.

Розпочата індустріалізація у тоталітарній державі вимагала, насамперед, додаткової робочої сили, проте, проголосивши у країні рівноправність чоловіків і жінок, керівництво змушене було не тільки залучити жінок до виробництва, але й залучити їх до суспільно-політичної діяльності, яку повністю контролювала Комуністична партія. «У основі марксистсько-ленінської концепції звільнення жінок міститься низка типічно патріархальних настанов... по-перше, ідея підкорення проблеми емансипації жінок більш «глобальним» політичним завданням революційного перетворення суспільства, а жіночого руху – цілям пролетарського класового руху та, по-друге, заперечення самої можливості існування будь-яких жіночих інтересів, відмінних від інтересів пролетаріату у цілому» [8]. Партія стала невід'ємною частиною тоталітарного режиму, яка своїм впливом охоплювала та контролювала все життя суспільства. Здійснювалося це шляхом організації партійних осередків на всіх підприємствах та організаціях.

Для утвердження диктату партії постійно збільшувалася кількість партійних організацій. Було створено нову ланку партійної піраміди – фабрично-заводські партійні комітети (ФЗК), які контролювали роботу дирекції. Без них не вирішувалося жодне питання життєдіяльності підприємства і саме вони відігравали у житті робітниць активну роль.

Процес політики «наступу соціалізму по всьому фронту» охопив духовне життя суспільства, основним завданням якого було виховання людини у дусі комунізму. Для здійснення цього завдання, перш за все, потрібні були партійно освічені кадри з відповідною партійною освітою. Найпоширенішими формами партійної освіти були гуртки і школи політграмоти, тобто, мається на увазі, початковий ступінь політосвіти. На підприємствах було створено гуртки поточної політики, де жінки – члени або кандидати партії – вивчали постанови партії і уряду, рішення партійних і радянських з'їздів. Поширювалися й форми політнавчання підвищеного типу: предметні гуртки, семінари, курси партактиву, радпарткоми, вечірні Комуністичні університети тощо, де поряд з історією партії вивчали політекономію, діалектичний та історичний матеріалізм та деякі загальноосвітні предмети. Партійні організації створювали агітаційні колективи, члени яких проводили агітаційно-масову роботу в цехах і гуртожитках, клубах і червоних кутках, мобілізуючи робітниць на вирішення завдань країни.

Партійні організації зростали переважно за рахунок робітників, у тому числі і жінок-робітниць. Реалізуючи політику надання жінкам рівноправності, їх активно почали залучати на роботу до партійних організацій. До того ж число жінок зростало і у самій партії. Проте, не дивлячись на значні зусилля Компартії, жінки неохоче вступали у її ряди. Основними причинами були, по-перше, навантаженість робітниць домашньою працею, по-друге, недостатність дитячих кімнат при клубах, вечірніх ясел тощо, які допомогли б їм брати активну участь у суспільно-політичній діяльності. Проте, не зважаючи на перешкоди, число жінок усе-таки, хоч і повільно, але зростало. Так, якщо у 1928-1929 рр. питома вага жінок стосовно загального числа прийнятих до партії становила 11 %, то у 1932 р. – вже 15 % [9].

Жінки – члени Компартії, з одного боку, отримали можливість брати активну участь у політичному житті країни, а з іншого – головним критерієм

при вступі до партії ставали відданність, дисциплінованість, здатність будь-якою ціною виконувати вказівки керівництва. Відхилення або інакомислення у якомусь питанні сприймалося як вороже і призводило до виключення з партії у кращому випадку або до репресій та покарання - у гіршому. «Активна суспільна та політична діяльність була небезпечною як для жінок, так і для чоловіків – вона загрожувала репресіями. Завжди знаходилися ті, хто був готовий посісти місце, які звільнялися після арештів» [10]. Саме тому жінки неохоче вступали у лави Комуністичної партії і становили у 30-ті роки не більше 15 % від загального числа прийнятих до партії.

При Компартії з 1919 р. існували жіночі відділи, які мали забезпечити рівноправність жінок. Жінвідділи проводили агітацію серед трудящих жінок з метою залучення їх до радянського та професійного будівництва, спрямовували діяльність парткомів у галузі роботи серед жінок, тобто були ініціативою партії, своєрідною агітаційною пропагандою. Саме в діяльності жіночих відділів із залучення жінок до промисловості у 20-ті роки знайшли відображення корені подальших деформацій у сфері застосування жіночої праці у радянській країні. Серед жінок-робітниць на підприємствах було створено інститут жінорганізаторів, однак найбільш масового характеру серед безпартійних жінок набула така форма роботи, як делегатські збори (конференції).

Після реорганізації партапарату у 1930 р. жінвідділи були ліквідовані, а їх функції перейшли до секторів по роботі серед жінок, що входили до складу відділів агітації та масових кампаній парткомів. Вони також проводили делегатські збори, котрі повинні були засвідчити народження нової вільної жінки в СРСР. Та у 30-ті роки партійний контроль за жіночим рухом значно посилювався. «Існування жіночих секторів повинно було показати, що жіночий рух не скасовувався і не демонтувався офіційною владою. Партійні органи розробляли численну кількість спеціальних інструкцій та вказівок щодо керівництва навіть формальними конференціями» [11]. Делегатські збори були формою розповсюдження серед жінок партійних рішень та залучення жінок до їх виконання. Чітке визначення завдань і функцій спочатку жінвідділів, а потім жінсекторів було свідченням того, що вони були не осередками жіночого руху, а виступали ініціативою партії.

На початку першої п'ятирічки число жінок-робітниць, які брали участь у делегатських зборах була невисоким, що свідчить про ще досить низьку активність жінок у суспільно-політичній діяльності. Так, наприклад, у 1930 р. у гірничих підприємствах Краснолуцького району у роботі жіночих делегатських зборів взяло участь 27,9 % жінок від загального числа робітниць [12]. Але у 1931 р. число робітниць у зборах значно підвищилося. Так, на заводі ім.Жовтневої революції у Луганську питома вага жінок на делегатських зборах становила вже 40 %, а на заводі № 60 – 60 % [13].

Функції, які виконували жінки, перш за все, визначалися партійною верхівкою. Жінки навіть брали участь у обговоренні політичних питань, проте вони фактично нічого не вирішували. «Жіночий рух у Радянській Україні офіційно не вважався предметом, вартим обговорення. Ті нечисленні жінки, які відігравали активну роль у партії й згодом не були

репресовані, кваліфікувалися партією як виразники справжніх прагнень пролетаріату» [14]. Тоталітарна система уважно стежила за «правильним напрямком» суспільно-політичної діяльності жінок, не дозволяючи коливань чи протесту проти існуючого становища життя та побуту робітниць.

Однією з основних умов залучення жінок до суспільно-політичної діяльності було їх висунення на керівну роботу. Наприклад, на заводі ім.Петровського у 1931 р. робітницю Шишкову С. висунули помічником директора заводу з питань робочих пропозицій. Пізіню М. зараховано до резерву висунувців на директора заводу [15]. Великим авторитетом у працюючих м.Сталіно користувалася депутат обласної ради, шахтарка Євдокія Корольова. З 1901 р. вона працювала на шахті № 30 вибійницею породи, вантажницею, лампоносом, відкатницею та вибійницею. У 1930 р. вступила до Комуністичної партії. У 1938 р. Корольова вибрана членом пленуму Сталінського обкому КП(б)У [16]. Робітниця Крикунова, яка з 1932 р. працювала лампівницею на шахті № 7/8 Краснолуцького району, а після підвищення кваліфікації – машиністом електровоза (виконувала по 1,5 – 2 норми за зміну) – у 1938 р. була вибрана депутатом Верховної Ради УРСР [17]. Кращих своїх представників робітники делегували до центральних органів влади. Кадрова робітниця Путилівської шахти Г.Родіонова у 1935 р. була вибрана членом ЦВК СРСР. У цьому ж році висунута на посаду заступника голови Путилівського райвиконкому. Проводила роботу з організації виробничої освіти жінок та їх залучення до суспільної діяльності. Сестра Г.Родіонової А.Нечосова, також кадрова робітниця, була депутатом міськради та членом обласної ради. Родіонова з гордістю казала: «Матері моїй, яка людям білизну прала, не снилося ніколи, що її доньки, кухарчині діти, будуть державними справами завертати, в уряді перебувати» [18].

Існували й негативні риси у питанні праці робітниць, яких висунули. До роботи їх часто не допускали, керівники підприємств відносилися до них байдуже, не допомагали. Так, з грудня 1920 р. по лютий 1929 р. через робкооп «Червоний шахтар» було висунуто 184 робітниці і жодна не утрималася на місці. Внаслідок цього, що гальмувало процес суспільно-політичної та виробничої активності жінок, особливо на початку першої п'ятирічки. Так, у 1931 р. по вугільній промисловості Дніпропетровська на керівну роботу було висунуто лише 24 жінки [20]. У Луганську у 1930 р. висунуто 19 жінок, а у 1931 р. по всіх підприємствах висунуто лише 33 жінки, з яких 7 направлено на партроботу, 6 – на профроботу, 4 – на радроботу, 9 – на коопроботу, 5 – на госпроботу, 2 – у центр [21].

Проте, хоча керівні органи і намагалися прискорити процес суспільно-політичної та виробничої активності жінок, підвищуючи їх кваліфікацію та висуваючи на керівну роботу, усе-таки доволі часто, як свідчать архівні документи, чоловіки негативно ставилися до висунання і заважали їм працювати. Так, начальник коксового цеху заводу ім.Сталіна при висуванні жінок намотувальниць заявив голові цехбюро: «Коли ви висуваєте жінок, то я за їх роботу не хочу відповідати. Жінок не тільки не треба висувати на кваліфікацію, але вони взагалі не повинні працювати до тих пір, аж поки є безробітні чоловіки». Навіть учитель гірпромучу заявив:

«Дівчатам не треба вчитися, їм треба тільки панчохи та мережево плести. Для жінки 60 руб. розкіш, великий заробіток псує їх» [22]. Не покращили становища висуванок та не активізували політичну діяльність робітниць і спеціально розроблені програми просування жінок на адміністративні посади до місцевих і вищих державних органів. Ці заходи були формальними і реальної влади жінки не дістали.

Наприкінці 20-х років головна ставка у проведенні індустріалізації робилася на робочий клас, а роль основного організатора мобілізації робітників та робітниць відводилася профспілкам.

У роки першої п'ятирічки число жінок, які працювали у профспілках було невеликим. У кінці 1932 – на початку 1933 р. жінки у президіях Всеукраїнських комітетів профспілок становили лише 18 % [23]. Проте питома вага жінок – членів професійних спілок, досить вагома: якщо у 1931 р. вона становила 60 – 70 %, у 1932 р. – більше 80 %, то на початку другої п'ятирічки – вже 100 % [24]. У професійних спілках гірників, деревообробників та металістів ще у 1929 р. питома вага жінок серед профактиву відповідала їх питомій вазі серед працюючих.

Перебудова діяльності профспілок під гаслом «Обличчям до виробництва!» вимагала зміцнення зв'язку профкерівництва з активом, з усіма працюючими. Тому почалася їх реорганізація, яка, у свою чергу, не сприяла демократизації профспілкового життя, а лише надавала видимість демократичності профуправління. Причиною цього було розширення системи номенклатурних посад, яка забезпечувала здійснення кадрової політики правлячої партії [25].

Виборні профспілкові органи формувалися відповідно до рознарядок і вказівок партійних комітетів. Запропоновані кандидатури, як правило, на профспілкових зборах не обговорювалися, їх обирали одностайно. Профспілки ставали «відстійником» для працівників, які не впоралися з роботою у партійних, радянських органах. Звідси і невисока якість роботи профспілок, які у 30-ті роки не виконували своїх прямих обов'язків щодо захисту працюючих жінок. Жінки ж, які працювали у професійних спілках, взагалі не мали свободи діяльності і були лише слухняними виконавцями наказів партійних керівників.

Під суворим і неослабним контролем Компартії перебував комсомол, який вважався одним з головних засобів впливу на молодь і повинен був слухняно виконувати директиви та постанови партії. Компартія брала на себе формування кадрів комсомольських працівників, значну частину яких становили жінки. Однією з основних вимог партії щодо комсомолу в 30-ті роки було розширення мережі первинних комсомольських організацій як центрів масово-політичної роботи серед молоді. Первинні організації комсомолу створювали на підприємствах за наявності лише трьох комсомольців. Зростало число жінок у лавах ЛКСМУ високими темпами. На 1 січня 1928 р. комсомолок було 73642, а на 1 січня 1933 р. – 314666 [26]. Число дівчат у комсомолі з кінця 1929 р. до середини 1935 р. зросло на 172 тис. [27]. В Україні у 1930 р. лише на підприємствах важкої промисловості їх нараховувалося 36,8 тис. [28].

Комсомол повинен був широко залучати молодь до виконання завдань індустріального розвитку держави. З кінця 1929 р. головним

завданням молодіжної спілки стала боротьба за виконання конкретних народногосподарських завдань.

Виявивши високу мобілізуючу активність, комсомол водночас виконував у структурі тоталітарного режиму роль своєрідного «десятника», «бригадира», який не тільки закликав молодь на трудові звершення, а досить часто примушував юнаків і дівчат втілювати в життя важкі, часто непродумані плани та зобов'язання, належним чином не ставився до створення для них відповідних умов для праці і відпочинку. Держава заощаджувала кошти перш за все за рахунок людей. Далеко не всі дівчата витримували такі надзвичайно важкі умови, в яких вони опинялися на будівництві, на шахті тощо. Вони «дезертували» з новобудов, відмовлялися працювати під загрозою виключення з лав комсомолу. Але більшість молодих жінок, не зважаючи ні на що, все ж залишалися на «трудоному фронті» і виявляли справжній героїзм. Напружена праця у важких умовах вимагала відповідної матеріальної винагороди. Але життєвий рівень працівниць не тільки не зростав, а навпаки знижувався. Будь-які розмови про підвищення платні, перегляд розцінок, виробничих завдань характеризувалися як рвацькі і навіть ворожі. Правлячий режим вимагав від жінок все нових і нових жертв в ім'я світлого майбутнього. «Жертовність стала постійною вимогою, своєрідним кодексом честі молодого будівника соціалізму. Юнаки та дівчата віддавали всі свої сили, здоров'я, а іноді навіть життя заради побудови соціалізму, що цинічно використовував більшовицький режим, який розглядав їх лише як «гвинтики» та «гайки» [29].

Труднощі, які долали молоді жінки, були зумовлені авантюристичною, непродуманою політикою сталінського керівництва щодо темпів індустріалізації і прорахунками конкретних керівників на місцях.

Таким чином, на початку 30-х років процес демократизації профспілок та комсомолу було перервано. Пояснити це можна тим, що взятий керівництвом курс на прискорену індустріалізацію можна було здійснити за допомогою жорсткої централізації, оперативного адміністрування, жорсткого контролю. Позаекономічний примус, який спирався на дисциплінований апарат, став вирішальною силою перетворень. Будь-якої ініціативи з боку жінок – членів цих організацій, не допускалося взагалі. Жінки повинні були, немов роботи, лише виконувати партійні вказівки.

Проте виробнича та суспільно-політична активність жінок мала і позитивні риси: підвищувала їх авторитет серед робітників. Деякі жінки були навіть висунуті у депутати Рад, у профспілкові та партійні органи. Уже у 1928-1929 рр. 220 жінок були обрані членами президій міськрад (це становило 16,6 % числа всіх членів президій) [30]. Ці жінки отримали можливість офіційно брати участь у суспільно-політичному житті країни, вносити власні пропозиції стосовно покращення умов життя і праці. Але число жінок депутатів, членів професійних та партійних органів залишалось невеликим і тому жінки не відігравали значної ролі і не впливали на рішення цих органів, переважну більшість яких становили чоловіки.

Ініціатором залучення жінок до політичної активності виступала Компартія. Проте часто у архівних документах партії зустрічається формулювання не про участь жінок у політиці, а тільки про їх залучення. Тобто передбачалася пасивність та аполітичність жінок. Звичайно, деякі жінки ставали депутатами Рад, займалися політикою, проте це були одиниці. Створивши у 1930 р. сектори з роботи серед жінок, що входили до складу відділів агітації та масових кампаній парткомів, партія охопила ідеологічною роботою жіночу частину населення. Робота з жінками була жорстко регламентована партійними організаціями, а ініціатива від самих жінок зовсім не допускалася.

Виступаючи на загальноміському мітингу, київська робітниця, член ЦВК УСРР Бутова промовляла: «Насправді, у якій ще країні існує така демократія, як у нас, де жінки можуть обиратися нарівні з чоловіками? Я – член уряду України. А чи могла дівчина-робітниця у капіталістичній країні стати членом уряду? Звичайно, ні» [31]. Справді, це було досить рідкісне явище у світі у 30-ті роки ХХ століття, але у соціалістичній країні, СРСР, існував «гуманий демократичний соціалізм», при якому нібито проводилася соціальна робота по захисту робітниць і надавалися їм кращі умови життя і праці, ніж у капіталістичних країнах та архівні дані спростовують такі твердження. Усі обіцянки партійного керівництва про покращення життя залишалися лише на папері, на словах. «Рівність жінок та їх емансипація визначалися як їх активна участь нарівні з чоловіками у індустріалізації, колективізації та інших видах соціалістичного будівництва» [32]. Поняття свободи трактувалося в СРСР інакше, ніж на Заході. Радянська жінка вважалася вільною за умовою, що вона віддана режимові. «Емансипація жінок через залучення жінок до продуктивної праці була використана тоталітарною державою як засіб для досягнення своїх цілей» [33].

Зруйнувавши жорстку економічну та правову залежність жінок від влади чоловіків, радянська держава поставила їх в не менш жорстку залежність від самої себе, використовуючи робітниць на некваліфікованих, трудомістких та низькооплачуваних роботах. Жінки були потрібні державі у якості робітниць і це дало їм доступ до освітньої та професійної підготовки, до активної суспільно-політичної діяльності, але вони одночасно із навчанням продовжували виконувати у будь-яких умовах важку, непрестижну та малооплачувану роботу, а суспільно-політична діяльність мала лише формальний характер, оскільки справжньої влади і рівності з чоловіками жінки не отримали. «У суспільстві так званого «реального соціалізму» жінка не могла бути рівна з чоловіком» [34]. Сталін, оголосивши у кінці 30-х років про вирішення жіночого питання (Конституція СРСР 1937 р., стаття 122 – про надання радянській жінці «рівних прав із чоловіком в усіх галузях господарського, державного, культурного та суспільно-політичного життя»), старанно «замаскував» фактичну надексплуатацію жінок, одночасно продовжуючи використовувати жіночу працю на підприємствах важкої промисловості.

Таким чином, жінки-робітниці залучалися до суспільно-політичного життя країни, але фактично були пасивними та аполітичними. Намагаючись покласти край міжстатевій дискримінації, партійне керівництво за допомогою законів закріпило рівність статей, але механізмом дискримінації жінок у роки перших п'ятирічок стала, замість

чоловіків, тоталітарна держава. Справжньої рівності жінки не отримали. Утвердження гендерної демократії в Україні у 30-ті роки відбулося лише юридично.

Проведене дослідження показує, що у подальшому вивченні цієї проблеми потребують висвітлення питання про ступінь співвідношення жінок та чоловіків у партійних та комсомольських організаціях у відсотковому відношенні та роль перших у діяльності громадських організацій України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884-1939. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
2. Лавриненко Н.В. Женщина: самореализация в семье и обществе (Гендерный аспект). – К., ВИПОЛ, 1999. – 172 с.
3. Гринів О. Спокута Малоросії: державотворення без парадоксів. Непретензійні нотатки. – Львів: Світ, 2001. – 368 с.
4. Воронина О. Женщина и социализм: опыт феминистского анализа / Феминизм: Восток. Запад. Россия. – М.: Наука, 1993. – С. 205-225.
5. Конституція Української Народної Республіки // Слюсаренко А., Томенко М. Історія Української Конституції. – К., 1993. – С. 79.
6. Основний державний закон Української Народної Республіки // Слюсаренко А., Томенко М. Історія Української Конституції. – К., 1993. – С. 95.
7. Грабовська І. Україна – простір гендерних утопій // Сучасність. – 2002. – № 6. – С. 77.
8. Воронина О. Вказана праця. – С. 211-212.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. - Спр. 5261. - Арк 28.
10. Богачевська-Хомяк М. Вказана праця. – С. 354.
11. Воронина О. Вказана праця. – С. 218-219.
12. Державний архів Луганської області (далі ДАЛО). – Ф. П-34. - Оп. 1. - Спр. 1130. - Арк. 51.
13. ДАЛО. – Ф. П-5. – Оп. 1. - Спр. 67. - Арк. 18.
14. Богачевська-Хомяк М. Вказана праця. – С. 336.
15. Центральний державний архів вищих органів влади (далі ЦДАВО). – Ф. 2737. - Оп. 1. - Спр. 82. - Арк. 125.
16. Лихолобова З.Г. Поступь новаторов. – Донецк: Донбасс, 1976. – С. 153.
17. Там само. – С. 13.
18. История рабочих Донбасса – Т. 1, К.: Наукова думка, 1981. – С. 295.
19. ЦДАГО. – Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 2951. - Арк. 42.
20. ЦДАГО. – Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 4486. - Арк. 38.
21. Слуцкий А.Б. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926-1932 гг.). – К.: Изд-во АН УССР, 1963. –С. 4; ЦДАВО. – Ф. 2755. - Оп. 1. - Спр. 80. - Арк. 17.
22. ДАЛО. – Ф. П-4. - Оп. 1. - Спр. 346. - Арк. 40-41.
23. Вітрук Л.Д. Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації (На матеріаліх промисловості Української РСР. 1926-1932 рр.). – К.: Наукова думка, 1973. – С. 91.
24. ЦДАВО. – Ф. 2755. - Оп. 1. - Спр. 80. - Арк. 1-9.
25. Нариси історії професійних спілок України / Федерація профспілок України / Гол. ред. О.М.Стоян. – К, 2002. – С. 275.
26. ЛКСМ України в цифрах і фактах: Довідник. – К.: Молодь, 1982. – С. 35.
27. Михайловский И.Н. Комсомол Украины в борьбе за построение социализма в СССР (1925-1937 гг.). – Львов, 1966. – С. 38.

28. Там само. – С. 80.
29. Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939). – К., Інститут історії України, 2001. – С.145-146.
30. Вітрук Л.Д. Вказана праця. – С. 80.
31. Чумаченко В.П. Общественно-политическая деятельность рабочего класса Украины в период строительства социализма в СССР (1926-1937 гг.). – Ч. 1. – Днепропетровск, 1973. – С. 38.
32. Воронина О. Вказана праця. – С. 219.
33. Лавриненко Н.В. Вказана праця. – С. 61.
34. Гринів О. Вказана праця. – С. 329.

УДК 94(470) “17”

Кухаречко М.К.

“ГРЕЦЬКИЙ ПРОЕКТ” В ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII СТ.

Присвячено “грецькому проекту” Катерини II, який є одним з напрямків східної політики Російської імперії. Автор приділяє значну увагу стратегічним планам Росії щодо Балканського півострова; досліджує вплив імперії на світову зовнішньополітичну ситуацію, а саме: взаємини з Кримським ханством, партнерські стосунки з Австрією та російсько-турецькі війни 1768-1774 і 1787-1792 років.

В 90-х рр. XX ст. підвищився інтерес до вивчення української історії, її місця в загальноісторичному процесі. В останній третині XVIII ст. більшість українських земель була включена до складу Російської імперії та відігравала важливу роль у внутрішній та зовнішній політиці держави. В 60-х рр. XVIII ст. в східній політиці Російської імперії виник “грецький проект”. Вперше серйозних ознак він набув в середині 70-х рр. XVIII ст. В зовнішній політиці Росії “грецький проект” був пов’язаний зі стратегічними планами держави на Сході. Російська імперія прагнула виходу до Чорного та Середземного морів, встановлення свого впливу на Балканському півострові та відтворення Візантійської імперії на чолі з російським царевичем. Одним з напрямків зовнішньої політики було закріплення Криму за Росією.

В колі уваги істориків XIX ст. актуальності набув “грецький проект” як один з напрямків східної політики Російської імперії останньої третини XVIII ст., його сутність та еволюція. Вивчення зазначеного аспекту триває протягом майже двох сторіч. В історичній науці оформилися дві основні концепції. Історіографія XIX – початку XX ст. в особі В. Соловйова, А. Маркевича, П. Піневича сходиться на тому, що “грецький проект” Катерини II дійсно існував і всі політичні та воєнні дії, які проводив царський уряд, були спрямовані на досягнення основної мети – відновлення Візантійської імперії за допомогою балканських народів, звільнених від Порти.

За радянських часів відбулася зміна в поглядах на зовнішню політику уряду Катерини II. Виникають дві протилежні точки зору. Більшість

істориків, такі як О. Дружиніна, А. Станіславська, О. Шпаро, Г. Арш та інші, були прибічниками концепції, що “грецький проект” - це частина східної зовнішньої політики Російської імперії, а його втілення в життя стане корисним як для звільнених від турків християнських народів, так і для Росії, яка виношувала плани відновлення Візантійської імперії з російським царевичем на чолі.

В 60-х рр. ХХ ст. в історичній науці виникла та оформилася концепція, що “грецького проекту” в дійсності не існувало, а російський уряд під гаслами звільнення християнських народів від турецького панства намагався втрутитися в міжнародну політику та встановити свою гегемонію на Балканах. Автором цієї ідеї була О. Маркова. На її думку, Росія використовувала “грецький проект” для того, щоб відволікти увагу світової громадськості від загарбницької політики імперії по відношенню до Криму.

Сучасні історіографічні студії не обходять увагою аспекти зовнішньої політики Російської імперії. Відомості щодо “грецького проекту” Катерини II містяться в загальних працях, присвячених зовнішньополітичній діяльності російського уряду. Проте за останнє десятиріччя підвищився інтерес до “грецького проекту” не лише в загальноісторичному контексті, а й з огляду на історію грецьких громад України та Росії, створених в результаті здійснення цієї політики. Серед сучасних дослідників цього аспекту важливе місце посідають такі історики, як А. Гедьо, Н. Терентьева, А. Зорін, К. Папулідіс та інші.

Метою даної статті є спроба проаналізувати зовнішньополітичну ситуацію, яка склалася в другій половині ХVІІІ ст.; місце Російської імперії в цьому процесі; шляхи, які російський уряд використовував для реалізації “грецького проекту”, та місце кримських греків-християн в здійсненні цієї політики. Предметом дослідження виступає “грецький проект” Катерини II, а об’єктом – східна політика російського уряду в останній третині ХVІІІ ст.

Активна міжнародна діяльність та стратегічні плани російських урядів на чолі з Іваном Грозним, Петром I та Катериною II привела до появи в середині 70-х рр. ХVІІІ ст. так званого „грецького проекту”, який став одним з напрямків східної політики Російської імперії [7, с. 14]. Ідея реалізації “грецького проекту” обумовлювалась зовнішньополітичною ситуацією, яка склалася у світі. Починаючи з ХV ст. значні території, які до цього часу входили до складу Візантійської імперії, були захоплені Оттоманською імперією та протягом трьох наступних сторіч ці землі перебували під турецьким пануванням.

Росія не залишилася байдужою до долі братніх слов'янських народів, які перебували під турецьким пануванням на Балканському півострові. До того ж одним зі стратегічних планів Російської імперії було встановлення власного контролю над цими територіями. Під владою Порту перебували і землі материкової Греції, з якою Росію поєднували давні торговельні та дипломатичні зв'язки [12, с. 24]. З урахуванням всього вищезазначеного, в російському уряді Катерини II народився “грецький проект”, мета якого за офіційною версією, полягала у звільненні слов'ян від турків та утворенні ряду християнських держав, головною з яких повинна була стати відроджена Візантійська імперія зі столицею у Константинополі.

Черговим стратегічним завданням в зовнішній політиці Росії був її вихід до чорноморського та середземноморського басейнів [6, с. 52]. Здійсненню цього плану перешкоджало Кримське ханство, яке перебувало у васальній залежності від Оттоманської імперії та часто здійснювало набіги на південні кордони Росії. Одним із питань внутрішньої політики Російської імперії в останній чверті XVIII ст. постало заселення земель на півдні Новоросії, які через близькість ханства та постійні набіги довгий час залишалися неосвоєними. Це питання постало дуже гостро та потребувало вирішення.

У середині XVIII ст. російсько-кримські взаємини потеплішали. Однак низький культурний розвиток Криму унеможлиблював установа цивілізованих дипломатичних двосторонніх відносин [5, с. 54]. Час від часу продовжувалися набіги татар на південні кордони Росії.

З приходом на російський трон Катерини II кримським ханом був Крим-Гірей, який вороже ставився до Росії та бачив у ній ворога [5, с. 55]. Напружені стосунки між Російською імперією та Кримським ханством призвели до російсько-турецької війни 1768-1774 рр., яка розпочалася взимку 1768-1769 рр. набігом орд Крим-Гірея на Нову Сербію [5, с. 56]. У 1770 р. після смерті Крим-Гірея новим ханом став Каплан-Гірей, якого імператриця Катерина II намагалася дипломатичним шляхом схилити на свій бік, навіть пропонувала незалежність від Порти. Проте ніяких результатів переговори не дали. Улітку 1771 р. об'єднаними зусиллями російських військ та запорожців на чолі з князем В. Долгоруким вдалося вторгтися на територію Кримського півострова. Цього ж року князь В. Долгорукий проголосив незалежність Криму, ханом був призначений Сахіб-Гірей, а у кримських фортецях були поставлені російські гарнізони [5, с. 59].

У 1774 р. нові воєнні успіхи російських військ привели до завершення війни та підписання мирного договору. Згідно з Кючук-Кайнарджийським договором від 10 липня 1774 р., Кримське ханство було визнане незалежним від Туреччини. До складу Росії увійшла територія між Бугом та Дніпром з Кінбурзькою округою, фортеці Керч та Єнікале на берегах Керченської протоки і фортеця Кінбурн на Чорноморському узбережжі поблизу Очакова. Були остаточно закріплені за Росією приазовські землі від фортеці Петровської до м. Азова. Однак зберігалась релігійна залежність кримських мусульман від турецького султана. За Портою залишалася фортеця Очаків, а вся внутрішня торгівля Криму була зорієнтована на турецький регіон [2, с. 110]. Проте наслідки договору відкривали широкі можливості для Російської імперії як у внутрішній, так і в зовнішній політиці держави. Перемога у російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. забезпечила встановлення контролю Росії над важливим в економічному та стратегічному відношеннях регіоном Північного Причорномор'я, вихід до Чорного моря, відкрила широкі перспективи на Балканському півострові та сприяла подальшому виходу Росії до середземноморського басейну.

Таким чином, остання чверть XVIII ст. стала переломним етапом в історії грецьких громад Росії та України. Нові територіальні здобутки в ході війни та ліквідація у 1775 р. Запорозької Січі підштовхували російський уряд до проведення політики освоєння малозаселених новоросійських степів, які цілком були включені у 1775 р. до Азовської губернії. З цього

часу для означених земель наступає епоха мирного розвитку. Край починає поступово заселятися, виникають міста, селища, будуються дороги [9, арк. 182]. Для заселення Новоросії та послаблення Кримського ханства російський уряд провів низку заходів по виведенню з Криму християнського населення – греків, вірмен, грузин та волохів, загальною кількістю понад 30 тисяч осіб [4, с. 74].

Ідея переселення кримських християн на нові землі виникла в листопаді 1777 р., коли П. Рум'янцев запропонував імператриці план закріплення Криму за Росією [1, с. 43]. Протягом 70-х рр. XVIII ст. до російського уряду надходили скарги греків-християн на пригнічене становище в Криму та на релігійні утиски з боку ханської влади. Для здійснення переселення греків до Азовської губернії був залучений митрополит Готфійсько-Кофійської єпархії Ігнатій [9, арк. 183]. На нього покладалося відповідальне завдання – довести до відома християнського населення умови переселення до Російської імперії та запевнити християн у необхідності виходу з Криму. У липні 1778 р. розпочалися переговори російського уряду з греками-християнами. Відбулася зустріч генерала О. Суворова з митрополитом Ігнатієм щодо умов переселення греків до Азовської губернії, заснованої у 1775 р.

Значною перешкодою в справі виведення греків з Криму було невдоволення Кримського ханства політикою російського уряду щодо християнського населення півострова [11, с. 155]. Через виведення християн з Криму хан лишався своїх прибутків, які отримував від господарської та торговельної діяльності населення півострова. З урахуванням складної політичної ситуації Катерина II була змушена компенсувати збитки кримському ханові Шагін-Гірею у розмірі 50 тис. карбованців. Таку ж суму одержали інші близькі до нього особи [2, с. 109]. Виведені з півострова греки-християни оселилися в Азовській губернії. Російським урядом були створені сприятливі умови для існування греків в імперії, а з часом на території Північного Приазов'я виникли Маріупольська та Таганрозька грецькі громади [1, с. 22].

Для закріплення позицій Росії на Балканах та Середземномор'ї важливу роль відігравали стосунки з Грецією. Не маючи свого флоту на Чорному морі, Росія широко використовувала посередництво греків [12, с. 18]. Під прикриттям російського прапора грецькі купці перевозили велику кількість російських товарів з чорноморських портів до Середземномор'я. Саме з цього часу зав'язалися тісні економічні зв'язки Росії з Грецією, що стало однією з причин, яка спонукала Росію надати допомогу грекам під час їх боротьби за незалежність на початку XIX ст.

“Грецьке питання” вперше набуло серйозної ваги в зовнішній політиці Росії в 70-х рр. XVIII ст. Населення материкової Греції охопила надія на скоріше звільнення від турецької неволі за допомогою Росії. Більшість греків сподівалися, що Кючук-Кайнарджийський договір завдасть серйозних втрат Оттоманської імперії та наблизить час звільнення Греції [10, с. 143].

Масові, багатотисячні еміграційні хвилі греків до Росії набули значних масштабів переважно після російсько-турецької війни 1768-1774 рр. та підписання Кючук-Кайнарджийського договору. Мешканцям островів

Егейського моря надавалося право переселятися до Росії протягом одного року з 1774 р. до 1775 р. Однак еміграція продовжувалася і після встановленого терміну [8, с. 123].

Мирний договір 1774 р. між Росією та Портою створив передумови для режиму “заступництва”, який Росія встановила пізніше по відношенню до християнського населення Балканського півострова. Режим “заступництва” в свою чергу сприяв зародженню навігації та морської торгівлі між Росією та балканськими країнами. З кінця XVIII ст. та надалі греки в Росії жили в межах офіційного режиму “заступництва” [8, с. 124].

Російсько-турецька війна 1768-1774 рр. та її наслідки мали велике значення для закріплення Російського контролю на Балканах. Військові дії на землях південно-східних слов'ян проходили під гаслом звільнення братніх християнських народів від турецької неволі та подальшого об'єднання під царською владою Росії.

Східна політика Росії в 70–80-х рр. XVIII ст. ставила на меті вирішення економічних та стратегічних завдань: по-перше, це забезпечення виходу російських товарів на європейський ринок; по-друге – закріплення своїх позицій на Балканському півострові.

Проте східні інтереси Російської імперії розбігалися з планами інших європейських держав. Англія спочатку сприяла, а потім протистояла вирішенню цієї зовнішньополітичної мети. Політика Англії в Європі була підпорядкована протистоянню з Францією, бо на відміну від Росії, Франція була для неї не потенційним, а реальним ворогом, з швидкими темпами росту промисловості та далекосяжними колоніальними поглядами. Англія намагалася за допомогою Росії запобігти лідерству Франції в Європі [6, с. 53].

Мета Англії по відношенню до Росії полягала у перешкоді встановлення союзу між Росією та Францією. Англія прагнула поставити Росію в економічну залежність шляхом контролю та запобігання виходу останньої до чорноморського та середземноморського басейнів. Зовнішня торгівля Росії на Балканах та на Білому морях вже на той час знаходилася під контролем Англії, а з виходом Росії до чорноморського басейну Англія спрямувала свої зусилля на встановлення своєї гегемонії в цьому регіоні. Більшою мірою через активізацію східної політики Росії Англія шукала з нею зближення чи навіть союзу, завдяки якому можна було впливати на міжнародну ситуацію. Однак політика нейтралітету на морі, яка об'єднала більшість європейських держав з Росією, стала серйозним кроком проти встановлення англійської гегемонії на морях та підвищила авторитет Росії на міжнародній арені [6, с. 54].

Наприкінці 70-х рр. політична ситуація в Європі зазнала змін. Після Тешенського миру 1779 р., при укладенні якого Росія виступила в ролі арбітра між німецькими державами, Австрія взяла курс на зближення з Росією. Протягом наступних трьох років Катерина II активно вела листування з австрійським імператором Йосипом II. У 1781 р. відбулося підписання австро-російського договору, в одній зі статей якого йшлося про територіальний розподіл Порти та встановлення контролю над звільненими землями [6, с. 58]. В обмін на вільні дії Росії в Криму Катерина II всіляко підтримувала плани імператора щодо Німеччини та надавала щедрої матеріальної допомоги Австрії.

Австро-російський договір 1781 р. черговий раз свідчив про те, що Катерина II шукала шлях до закріплення Криму за Росією. Навесні 1782 р. в Криму розпочалося повстання проти проросійського хана Шагін-Гірея. Це повстання знайшло підтримку з боку Порти. Імператриця надала 14 грудня 1782 р. князю Г. Потьомкіну секретний рескрипт про захоплення Криму російськими військами при першій же нагоді [6, с. 62]. Після узгодження з Йосипом II своїх планів Росія розпочала активний військовий наступ. Придушення повстання завершилося приєднанням Криму до Росії. Подібні дії уряду Катерини II провокували початок чергової російсько-турецької війни [5, с. 66].

Оттоманська імперія не могла примиритися із приєднанням Криму до Росії, але одразу війну не оголосила, очікуючи слушної нагоди. Що стосується готовності Росії до військових дій, то князь Г. Потьомкін сподівався, що війна розгорнеться на Балканському півострові, а Новоросія та Крим повинні будуть стати тилом для російської армії. Князь Г. Потьомкін почав планувати укріплення новопридбаних земель, для здійснення чого вдався до заселення Криму як росіянами, так й іноземцями [5, с. 67]. На півострові була проведена низка реформ, яка за адміністративно-територіальним устроєм наближала новостворену Таврійську губернію до загальноімперського типу.

Вже в середині 80-х рр. XVIII ст. Росія була готова до розв'язання військових дій з Оттоманською імперією [3, с. 16]. До планів Росії щодо військових дій з Портою приєднався австрійський імператор Йосип II. Протягом 80-х рр. австрійські зовнішньополітичні вподобання були в основному спрямовані на німецькі землі, проте Австрія так і не досягла вагомих результатів у цьому регіоні. У ході війни Росії з Портою Йосип II розраховував на сусідні від Австрії землі, заселені слов'янами [6, с. 74].

Оттоманська імперія оголосила війну Росії в 1787 р. Проте, замість розгортання військових дій в Криму, Порта розпочала війну на Кавказі, чим суттєво порушила плани Росії щодо свого лідерства на Балканах та відновлення Візантійської імперії [5, с. 71].

На початку 90-х рр. XVIII ст. міжнародна політична ситуація кардинально змінилася: в 1790 р. помер австрійський імператор Йосип II; у Франції розпочалася революція, яка відволікала Австрію від військових дій проти Порти; загострилася внутрішня ситуація в Польщі, яка намагалася обмежити російські претензії в цьому регіоні. Все це вплинуло на хід російсько-турецької війни 1787-1792 рр. та її наслідки для Росії. За Ясським миром 1792 р. Росія отримала невеликі територіальні надбання, що не створювало сприятливих умов ані для відновлення Візантійської імперії, ані для закріплення російської гегемонії на Балканах, але все ж таки Потра визнала Крим за Росією.

Смерть Йосипа II у 1790 р. стала випробуванням для австро-російських стосунків. На австрійському троні з'явився новий імператор Леопольд II, який мав розбіжну з попереднім імператором точку зору на розділ земель Оттоманської імперії, інтереси нового уряду більшою мірою були пов'язані з Прусією [6, с. 75].

Князь Г. Потьомкін сподівався черговою російсько-турецькою війною нанести серйозний удар Порті та звільнити слов'янські народи на

Балканському півострові від турків. Однак за умовами Яського миру 1792 р. слов'янські землі на Балканах підпали під вплив Австрійської імперії.

На початку XIX ст. грецьке питання продовжувало посідати важливе місце в зовнішній політиці Російської імперії, однак відповідно до політичної ситуації на міжнародній арені, сутність "грецького проекту" згодом еволюціонувала. За часів царювання Олександра I Росія підтримувала грецький народ у визвольній боротьбі проти турецького панування, що сприяло встановленню дружніх двосторонніх відносин між Росією та Грецією [5, с. 72].

Таким чином, можна зробити висновок, що "грецький проект" посідав важливе місце в східній політиці Російської імперії останньої третини XVIII ст. В ході історичного процесу відбулися зміни на міжнародній арені, що не дозволило російському уряду впровадити в життя "грецький проект" у своєму первісному вигляді. Проте, грецьке питання залишалось одним з актуальних у зовнішній політиці Росії протягом першої половини XIX ст. Результатом "грецького проекту" останньої третини XVIII ст. стало зростання авторитету Російської імперії на міжнародній арені. Російсько-турецькі війни 1768-1774 та 1787-1792 рр. сприяли послабленню Оттоманської імперії, що заклало підґрунтя для національно-визвольного руху поневолених народів Балканського півострову. Росія забезпечила собі вихід до Чорного моря, активізувала морську торгівлю у Середземноморському басейні. Одним з напрямків зовнішньої політики було послаблення Кримського ханства та закріплення Криму за Росією, а виведення з Кримського півострова християн стало відображенням "грецького проекту" у внутрішній політиці Росії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гедьо А. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). – К, 2001. – 243 с.
2. Гедьо А. Політичні детермінанти приєднання Криму до складу Росії за матеріалами діловодної документації // Крим в історичних реаліях України: матеріали наукової конференції. – К: Інститут історії України НАН України, 2004 . – С. 107-127.
3. Зорин А. Последний проект Потёмкина //НЛО. – 2000. - № 43. – 32 с.
4. Иванова Ю. В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья // Культурно-бытовые процессы на Украине: [Сб.]. – М, 1979. – С.74-91
5. Маркевич А. Императрица Екатерина II и Крым. – Симферополь, 1893. –72 с.
6. Маркова О.П. О происхождении так называемого греческого проекта (80-е годы XVIII в.) // История СССР. – 1958. - № 4. – С. 52 –78.
7. Очерки истории немцев и меннонитов юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / под ред. С.И. Бобылевой. – Днепропетровск: Арт – Пресс, 1999. – 267 с.
8. Папулидис К. К. Греки в России. XIX – начало XX в.// Россия – Греция. Тысячелетие связей: [Сб.]. – С. 123-135.
9. Інститут рукопису ЦНБ НАН України.– ф. 10.– спр.11725.-Арк.182-196.
10. Станиславская А.М. Греческий вопрос во внешней политике России в начале XIX в. (1798-1807 гг.) // Исторические записки. – М: Издательство Академии наук СССР. – 1961. – Т. 68. – С. 142-162.
11. Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX в.). – К: Аквилон-пресс, 1999. – 351 с.

12. Шпаро О.Б. Освобождение Греции и Россия. – М: Мысль, 1965. – 278 с.

УДК 625.282 – 843.6(092)

Литвиненко В.Ф., Шведчикова І.О.

О.М. КОНЯЄВ – ОДИН ІЗ ФУНДАТОРІВ ВІТЧИЗНЯНОГО ТЕПЛОВОЗБУДУВАННЯ

У статті на фактичному матеріалі вперше у вітчизняній історіографії комплексно висвітлюється діяльність головного конструктора Луганського тепловозобудівного заводу у 1960-1969 рр. Коняєва Олексія Миколайовича – розробника і організатора серійного випуску численних моделей сучасних локомотивів залізниць.

Економічний розвиток України, як і будь-якої країни світу, неможливий без сталого забезпечення різними видами транспорту: залізничним, автомобільним, морським, авіаційним та іншими. У певний історичний період, який припадає на 50-60-і рр. ХХ ст., пріоритетне значення для нашої країни мав розвиток залізничного транспорту. Саме в цей час у зв'язку з припиненням випуску паровозів треба було вирішувати дуже складні завдання, пов'язані з виробництвом та широким впровадженням сучасних локомотивів (тепловозів, електровозів). Провідну роль у вирішенні цих завдань відіграв Луганський паровозобудівний завод (19 жовтня 1956р. перейменований у тепловозобудівний), на якому вже у лютому 1956 р. був побудований перший магістральний тепловоз ТЕЗ, а з початку 1957 р. розпочалося його серійне виробництво. У 1959 р. постановою уряду країни визначається остаточна спеціалізація Луганського заводу на виробництві вантажних магістральних тепловозів [1].

Для багатьох молодих інженерів та конструкторів, які працювали у той час на заводі, відкривалися якісно нові можливості в освоєнні перспективних локомотивів з самого початку їх виробництва. Знання та досвід, накопичені при проектуванні перших тепловозів на Луганському тепловозобудівному заводі, склали фундамент для стрімкого зростання виробництва нових моделей локомотивів на початку 60-х рр. ХХ ст.

Одним з тих, хто стояв у витоків тепловозобудування, впливав на технічну політику у цій галузі був Олексій Миколайович Коняєв (1926-1999) – безумовно яскрава особистість, талановитий організатор та високий професіонал.

Життєвий шлях Коняєва О.М. добре висвітлений у цілому ряді видань [2-15]. Періоду бойової юності Коняєва О.М. присвячене монографічне видання “Згадаємо усіх поіменно (Ветерани Східноукраїнського державного університету на фронтах Великої Вітчизняної війни)” (2000 р.) [2], а також ряд інших публікацій [3, 4]. Виробнича, педагогічна, наукова і громадська діяльність в цілому найбільш повно відтворена у біографічному виданні “Олексій Миколайович Коняєв” авторів Андрющука А.О., Голубенка О.Л., Рача В.А., Шведчикової І.О. (1996 р.) [5] та у збірнику “Це – наша історія” (2003р.) [6]. У значній кількості

наявних публікацій О.М. Коняєв висвітлений як визначний науковець, педагог, керівник вищого навчального закладу. Про це йдеться мова, зокрема, у виданнях: "Початок великого шляху. Луганський вечірній машинобудівний інститут, 1960-1974" Б.П. Румянцева (1997 р.) [7], "Життя моє – університет" О.Л.Голубенка (2004р.) [8], а також у мемуарному виданні "Університет на сході України" О.М. Коняєва (1996 р.) [9]. До останнього часу практично не було змістовних публікацій про діяльність Коняєва Олександра Миколайовича на посаді головного конструктора Луганського тепловозобудівного заводу у 1960-1969 рр. У відомих книгах "Вірність традиціям" Г.В. Жданова (1981 р.) [10] та "Луганські локомотиви: люди, роки, факти" (1996 р.) [11] відзначається провідна роль головного конструктора у розвитку виробництва на Луганському тепловозобудівному заводі у 60-і рр. Більш ґрунтовно висвітлюють діяльність Коняєва О.М. як розробника і організатора серійного випуску численних моделей сучасних локомотивів залізниць видання "Творці нової техніки" Буянова О.Ф. (2002 р.) [12] та "Мої предки" Буянової Ю.М. (2001 р.) [13]. Проте узагальнюючих праць з цього питання бракує. Тому автори, враховуючи вже наявні публікації про діяльність О.М.Коняєва як головного конструктора Луганського тепловозобудівного заводу у 1960-1969рр., вважають доцільним детальніше висвітлити його роль у розробці сучасних моделей магістральних тепловозів, організації роботи підрозділів відділу головного конструктора, вихованні молодих конструкторів і науковців, що й є метою даної статті.

О.М. Коняєв працював на Луганському тепловозобудівному заводі п'ятнадцять років (1954-1969). Свою трудову діяльність він розпочав інженером паровозобудівного цеху. Але в повній мірі його талант виявився, коли він перейшов у вересні 1956 р. на роботу у конструкторський відділ. Як конструктор він брав безпосередню участь у проектуванні, виготовленні та випробуваннях тепловозів ТГМ2, ТГ100, ТГ102, ТГ105 з гідравлічною передачею, тепловозів ТЕВ (для Індії), ТЕ3Л з електричною передачею, а також у впровадженні серійного виробництва тепловоза ТЕ3[5].

Початок трудової діяльності на Луганському паровозобудівному заводі

(у 1954 році місто Луганськ мало назву Ворошиловград)

О.М. Коняєву виповнилося лише 34 роки, коли його у жовтні 1960 р. призначають головним конструктором заводу. На цій посаді він працював дев'ять років, зробивши значний внесок у розвиток вітчизняного тепловозобудування. Ці роки вважаються найбільш динамічним періодом розвитку заводу за всю історію його існування. Тільки з 1959 по 1965 рр. колектив заводу побудував та відправив народному господарству країни 7363 секції тепловозів загальною потужністю 16152 тис. кінських сил. Ці цифри дивували навіть самих тепловозобудівників. За всю історію заводу не спостерігалось такого збільшення виробництва [10].

Під керівництвом та за безпосередньої участі Коняєва О.М. були спроектовані, випробувані і впроваджені у виробництво оригінальні моделі вітчизняних магістральних тепловозів типу 2ТЕ10Л, М62, ТЕ109 та інші. Ці локомотиви посіли надійне місце у серійному виробництві заводу на

тривалі роки. Вони й зараз експлуатуються на залізницях України, Росії, інших країн СНД, а також у Німеччині, Польщі, Угорщині, Чехії, Словаччині, Болгарії, КНДР.

Перші дослідні зразки тепловозу 2ТЕ10Л потужністю 3000 кінських сил у секції були побудовані у 1961 р. На залізничному транспорті він замінив тепловоз ТЕЗ з меншою потужністю. Слід відзначити такий факт, що тепловоз 2ТЕ10Л та його модифікації за своїми технічними показниками та призначенням відповідали тепловозам ТЕ10 і ТЕ30 Харківського заводу імені Малишева. Але тепловоз 2ТЕ10Л був спроектований так, що у його конструкції використовувалось понад 80% вузлів серійного тепловоза ТЕЗ та тепловозів інших серій, освоєних в умовах виробництва і експлуатації. У той же час конструкції тепловозів ТЕ10 і ТЕ30 Харківського заводу дозволяли використовувати не більше 20% вузлів тепловоза ТЕЗ, що вимагало перебудови підприємства та пов'язаного з нею зниження випуску продукції й інших збитків. Завдяки цьому урядом країни була підтримана пропозиція Луганського тепловозобудівного заводу про організацію серійного виробництва тепловозів типу 2ТЕ10Л. На початку 1967 р. Міністерству шляхів сполучення було відправлено 535 секцій тепловоза 2ТЕ10Л та організовано його багатосерійне виробництво. На тепловозах 2ТЕ10Л були впроваджені численні нововведення, серед них редуктори з зачепленням Новикова, безщелепні візки, нововведення у системі охолодження тощо [4].

У 1963 р. на офіційному рівні затверджується технічний проект тепловозу М62 потужністю 2000 кінських сил для поставки на експорт до Угорщини. Цей технічний проект був розроблений конструкторами бюро перспективного проектування відділу головного конструктора під безпосереднім керівництвом головного конструктора Коняєва Олексія Миколайовича. Тепловоз типу М62 призначений для роботи як з вантажними, так і з пасажирськими поїздами. Перші тепловози типу М62 почали поставлятися до Угорщини з 1965 р. На протязі першого року випуск локомотивів цієї серії зріс майже в 1,7 рази.

Фото з громадсько-політичного та літературно-художнього журналу "Україна" №19 (591) від 12 травня 1968 р.

У 1974 р. до Угорщини було поставлено 278 тепловозів М62, які виконували 70% всіх перевезень на залізницях цієї країни. Численні модифікації тепловозу також поставлялися до Чехословаччини, Польщі, Німеччини, КНДР, Куби, Монголії. "Популярність тепловоза типу М62 не прийшла сама по собі. Вона була закладена у вдалій конструкції та підтверджена надійністю в експлуатаційних умовах на залізницях як західноєвропейських країн, так і нашої великої країни" [12].

У зв'язку з поставками тепловозів на експорт спеціалісти, провідні конструктори заводу виїздили за кордон для вирішення технічних питань. Так, Коняєв О.М. побував у Японії, Угорщині, Чехословаччині, Німеччині. У 1968р. він приймав участь в урочистостях, які відбулися у Лейпцигу у

зв'язку з поставкою двохсотого тепловозу V200 (таку назву мав тепловоз М62 на залізницях східної Німеччини). На долю цього тепловоза припадало 40% всіх вантажних перевезень НДР.

У 1967 р. Луганський тепловозобудівний завод одержав пропозиції від замовників на розробку нових потужних тепловозів, базовою моделлю для яких став тепловоз типу ТЕ109. Цей тепловоз був розроблений з урахуванням можливого збільшення його потужності до 4000 кінських сил. На тепловозі ТЕ109 вперше у вітчизняному тепловозобудуванні була використана електрична передача змінно-постійного струму та новий чотиритактний дизель Коломенського заводу. При розробці цього тепловозу велика увага приділялась забезпеченню високого рівня технологічності його вузлів. Взагалі тепловоз типу ТЕ109 був захищений 46 авторськими свідоцтвами та за своїми технічними показниками повністю відповідав світовим стандартам.

Дослідний зразок тепловоза ТЕ109 був показаний на ювілейній виставці "Техніка залізниць СРСР" в листопаді 1967 р. у Москві. Коняєв О.М. представляв цей тепловоз членам керівництва країни. Відвідувачі виставки та спеціалісти дали високу оцінку оригінальності конструкції тепловозу. Тепловоз ТЕ109 також приймав участь у міжнародних виставках у Німеччині та Словаччині [16].

Всі названі вище локомотиви мали сучасні технічні характеристики та відповідали найвищим досягненням тепловозобудування. Все це дало змогу вирішити важливе завдання переходу з паровозної на тепловозну тягу на залізницях не лише нашої країни, але й інших держав світу.

Коняєва О.М. як головного конструктора відзначали широкий кругозір, вміння створювати при проектуванні та випробуваннях нової техніки творчі колективи за участю спеціалістів інших підприємств, вчених науково-дослідних та навчальних інститутів. Всі, хто працював тоді поруч з О.М.Коняєвим, пам'ятають, як наполегливо брався він за нове, як творчо підходив до вирішення найскладніших інженерних проблем, вмів швидко визначити головне, як запалював власним ставленням до справи своїх колег.

З ініціативи Коняєва О.М. відбулися зміни в організаційній структурі відділу головного конструктора. Справа в тому, що у структурі відділу знаходилося бюро загального машинобудування, яке займалося розробкою виробів загального призначення, у т.ч. побутової техніки. Для організації проектно-конструкторських робіт у цьому напрямку була потрібна постійна увага з боку головного конструктора. Така ситуація не сприяла вирішенню найважливіших завдань щодо розробки перспективних моделей тепловозів. У 1961 р. бюро загального машинобудування було виведене зі структури відділу головного конструктора і перетворене у самостійний багатопрофільний відділ. Таким чином, головний конструктор отримав можливість зосередитися на вирішенні першочергових проблем, пов'язаних з розробкою і впровадженням у масове виробництво нових локомотивів. Структура відділу упростилася, а керувати роботою спеціалізованих бюро та допоміжних служб стало зручніше.

Творчий дух, який панував серед конструкторів під час розробки перших тепловозів, в значній мірі був обумовлений демократичним стилем керівництва головного конструктора. Коняєв О.М. надав більше прав

начальникам бюро, які безпосередньо займалися розробкою та впровадженням нових вузлів і деталей тепловозів. Всі роботи вони виконували самостійно згідно з графіком, не очікуючи команд зверху. У ті часи конструктори працювали у безпосередньому контакті з випробувачами. Результати випробувань ретельно відпрацьовувались, що сприяло розробці оригінальних та надійних конструкцій вузлів тепловозів.

У зв'язку з першими поставками тепловозів на експорт конструкторам була потрібна інформація про останні досягнення у галузі локомотивобудування в різних країнах світу. За пропозицією О.М. Коняєва у відділі головного конструктора була створена служба технічної інформації, яка пізніше перетворилася на бюро технічної інформації і відіграла значну роль у розвитку заводу.

На початку 60-х рр. у відділі головного конструктора працювало багато молоді. Коняєв О.М. сміливо висував на керівні посади творчих та енергійних молодих людей. Так, у березні 1961 р. керівником бюро систем був призначений молодий конструктор Вассер А.І., який взяв активну участь у розробці водяної, паливної, масляної та гальмової систем тепловозів 2ТЕ10Л, М62, ТЕ109 та інших. У ті часи випускники кафедри "Локомотивобудування" Луганського машинобудівного інституту захищали свої дипломні роботи у відділі головного конструктора, а Коняєв О.М. був безпосереднім консультантом багатьох з них. Чимало випускників тих часів пізніше стали відомими науковцями або конструкторами. Так, захищав дипломну роботу у відділі головного конструктора перший аспірант Коняєва О.М., а нині ректор Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля Голубенко О.Л.

На посаді головного конструктора Коняєв О.М. захистив кандидатську дисертацію, присвятивши її дослідженню найважливішої для локомотивобудування і залізничного транспорту проблеми – удосконаленню та підвищенню економічності автономних локомотивів, виховав велику групу провідних конструкторів з тепловозів, які відомі своїми працями серед спеціалістів та вчених галузі. Коняєв О.М. своєю самовідданою працею сприяв підвищенню престижу роботи конструктора та інженера.

У 1969 р. О.М. Коняєва як висококваліфікованого спеціаліста запросили до педагогічної роботи у Луганський машинобудівний інститут. У 1972 р. він захистив докторську дисертацію, а в 1974 р. став ректором цього вузу. "Як на заводі він став помітною особистістю, давши творчий імпульс конструкторам, так і на новому місці був ентузіастом науки та процвітання інституту" [13]. Свої міркування та життєві спостереження з приводу того, яким має бути справжній конструктор, Коняєв О.М. відобразив у лекціях з конструювання локомотивів, які він читав студентам спеціальності "Локомотивобудування". Ось деякі уривки з цих лекцій, які збереглися в його домашньому архіві: "Найбільших успіхів у проектуванні досягають ті інженери, які мають певні якості, здобуті в процесі навчання, у тому числі шляхом самоосвіти. Основними з них є: грамотність – конструктор повинен знати фізичні закони та основи математики; майстерність – конструктор покликаний розробляти та безперервно удосконалювати аналітичні і графічні методи вирішення задач, усні та

письмові засоби передачі ідей; зацікавленість – конструктор має володіти гнучкістю мислення, проявляти активну допитливість, наукову сумлінність та відповідальність за розроблену конструкцію; творчість – конструктор повинен уникати традиційних рішень, добиватися оригінальних результатів та шукати області використання своїх розробок, бути впевненим у тому, що творче вирішення існує. Конструктор повинен мати внутрішню дисципліну та любов до творчості”.

Коняєв О.М. вважав, що вміння проектувати – це водночас наука і мистецтво. Як науку проектування можливо досягти шляхом систематичного навчання, накопичення досвіду та вирішення проблем. Як мистецтво проектування потребує повної самовідданості від тих, хто бажає ним оволодіти. Такою ж самовідданою, не рахуючись з часом, була праця О.М.Коняєва в ті роки, коли розвиток залізничного транспорту вимагав більш потужних і сучасних тепловозів, які й були створені за його безпосередньої участі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Якобсон П.В. История тепловоза в СССР. – М.: Трансжелдориздат, 1960. – 211с.
2. Теплицкий Ю.М., Бельчиков М.Я., Бондарь А.Ф. Вспомним всех поименно (Ветераны Восточноукраинского государственного университета на фронтах Великой Отечественной войны). – Луганск: Изд-во ВУГУ, 2000. – 104с.
3. Никитченко А. Нас сдружила война//Університетський вісник.– 2000. - 27 квітня.
4. Методичні рекомендації з історичного краєзнавства до вивчення теми: “Національний університет на сході України” (для студентів усіх форм навчання)/ Уклад.: В.Ф. Литвиненко, В.Я. Филимоненко. – Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту, 2001. – 24с.
5. Андрющук А.О., Голубенко О.Л., Рач В.А., Шведчикова І.О. Олексій Миколайович Коняєв. Виробнича, педагогічна, наукова та суспільна діяльність. – Луганськ: Вид-во СУДУ, 1996. – 39с.
6. Это – наша история. Почетные граждане Луганска/Сост. Г.С.Довнар. – Луганск: Світлиця, 2003. – 347с.
7. Румянцев Б.П. Начало большого пути. Луганский вечерний машиностроительный институт, 1960-1975. – Луганск: Изд-во Востукр. гос. ун-та, 1997. – 203с.
8. Голубенко А.Л. Жизнь моя – университет// Жизнь Луганска. □ 2004. □ 4 августа; 2004. □ 11 августа.
9. Коняев А.Н. Университет на востоке Украины. – Луганск: Изд-во ВУГУ, 1996. – 49 с.
10. Жданов Г.В. Верность традициям: Очерк истории Ворошиловградского ордена Ленина и ордена Октябрьской революции тепловозостроительного завода им. Октябрьской революции. – М.: Мысль, 1981. – 200с.
11. Луганські локомотиви: люди, роки, факти. Кол. авторів: - Луганськ, 1996. – 403 с.
12. Буянов О. Творцы новой техники. – Луганск: Книжковий світ, 2002. – 224с.
13. Буянова Ю.М. Мои предки. – Луганск: Книжковий світ, 2001. – 100с.
14. Довнар Г.С., Волков В.С. Отцы и правнуки Луганска. История города в лицах. □ Луганск: Світлиця, 2000. – 263с.
15. Музыка В.Ф. Берега моей жизни. – Луганск: Янтар, 2003. – 462с.
16. Коняев А. Мы – тепловозостроители//Октябрьский гудок. – 1967. – 3 января.

УДК 32.019.05

Михайловська О.Г.

**ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ
ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ**

В статті дана спроба проаналізувати передумови становлення інститутів громадянського суспільства в Україні, визначити специфіку культурно-історичних та суспільно-політичних умов цього процесу.

Україна просувається шляхом становлення повноцінної демократії, прагне стати рівноправним партнером європейських держав. Це актуалізує питання якнайшвидшого й найефективнішого досягнення відповідних стандартів у різних сферах життя. Одним із таких стандартів є реально діюче, життєздатне і сильне громадянське суспільство.

Процес становлення громадянського суспільства в Україні складний та суперечливий, він іде своїм коріннями глибоко в історію. Сучасна нерозвиненість та імпульсивність цього процесу обумовлена не поступовістю еволюційного розвитку громадянського суспільства на теренах України. Становлення громадянського суспільства в Україні проходило в специфічних культурно-історичних та суспільно-політичних умовах, без врахування яких неможливий його успішний розвиток сьогодні. Метою даної роботи є аналіз передумов формування інститутів громадянського суспільства в Україні в історичній ретроспективі, визначення політичних особливостей даного процесу.

Відповідно до мети, в процесі виконання роботи було поставлено такі завдання. По-перше, виявити специфіку культурно-історичних та суспільно-політичних умов становлення інститутів громадянського суспільства в Україні. По-друге, визначити закономірності та перспективи формування їх на сучасному етапі розвитку держави.

Актуальність цієї проблеми відображено у ряді досліджень українських науковців. В історичному ракурсі передумови формування інститутів громадянського суспільства досліджують такі фахівці, як Д. Багалій, М. Братасюк, С. Кульчицький, Я. Новицький, М. Рибачук, П. Толочко та ін. Політичний аспект цього процесу досліджується досить широко. Значний інтерес становлять монографії та колективні наукові розробки зокрема В. Бебика, А. Білоуса, О. Гараня, Є. Головахи, І. Кресіної, В. Кулика, В. Ткаченка, М. Томенка та ін. Але проблемою є те, що досліджується одна зі сторін процесу, тому автор намагається розглянути політичний аспект передумов формування інститутів громадянського суспільства в історичному ракурсі.

Очевидно, що зародки формування інститутів громадянського суспільства ми бачимо в історії Київської Русі (хронологічні рамки існування VIII – XIII ст.). Державна та суспільна система того часу була достатньо багаторівневою. Базові інститути характеризуються відносною стійкістю та здатністю впливати на державу з метою протистояння та висловлювати свою позицію.

Такими інститутами стали народне віче (збори городян) та боярська рада (дума), пізніше церква. Кожна з цих інституцій була виявом відповідно монархічної, аристократичної та демократичної тенденцій у політичному

устрої України [1]. Як свідчать про цей період нашого політичного розвитку писемні пам'ятки, надзвичайно великі повноваження належали народному зібранню громадян. Фундаментальним елементом політичного укладу Київської Русі був інститут вічових зборів, що включає усіх вільних жителів «старшого» міста: «простих» людей, осіб духовного звання, бояр і князя. Цей інститут походив від ранньослов'янських племінних зборів. Вічу належали значні права, серед яких у якості основних були питання зовнішньої політики, війни і миру, організації війська, внутрішнього державного устрою (покликання і зсув князів, призначення і зсув чиновників), фінанси (уведення податків, збір засобів для ведення війни). При ухваленні рішення вічем діяв принцип одногосності, що не усував, звичайно, політичної боротьби, часом досить гострої. Таким чином, віче було демократичним, колективістським інститутом, що виражав єдність і повноту волевиявлення різних соціальних груп стосовно державної влади. Іншим елементом системи влади у Давній Русі ставала боярська рада, яку традиційно називають аристократичним органом [2]. На відміну від інституту княжої влади вона не стала власне державним органом. Боярська рада репрезентувала інтереси досить широких кіл населення. До ради входили старші члени дружини, міська племінна знать, церковні ієрархи. Однією з основних її функцій було лобювання інтересів окремих груп та кланів.

Одним з базових інститутів у часи Київської Русі була церква. У цей період існував релігійний дуалізм, він двояко відобразився на процесі усталення суспільних відносин. З одного боку, прийняття християнства позитивно вплинуло на внутрішнє життя країни та сприяло духовному розвитку людини. З іншого боку, було спрямоване проти громадянського суспільства, ця тенденція відобразилась у посиленні князівської влади, яка більш активно втручається та наступає на громадянські права та свободи.

Згодом, уже за доби феодалізму, селяни об'єднувалися в сільські общини, обираючи зі свого середовища отаманів, старшин та інших представників громадськості. Так, українська селянська громада стала низовою ланкою громадянської самоорганізації населення, що спиралась на демократичні принципи виборності з числа всіх домовласників. Особливе місце у формуванні рис громадянського суспільства та боротьбі за волю й незалежну, суверенну державу належить козацтву. Історик В. Антонович у роботі "Про козацькі часи на Україні" підкреслює, що основною соціальною ідеєю українців є "принцип вічовий, принцип широкого демократизму і визнання рівного політичного права за кожним елементом суспільства" [3].

Найбільш повно ідеї громадянського суспільства та становлення демократичних засад українського державотворення знайшли своє втілення в конституції Пилипа Орлика 1710 р. Хоча цю конституцію не було впроваджено в життя, вона має велике значення як документ, котрий уперше в історії України зафіксував принципи, покладені в основу державно-політичного устрою. Уперше ідеї громадянського суспільства та українська державна ідея знайшли втілення в політичному документі, де було визначено, які саме і в якому порядку мають бути здійснені державні реформи в Україні. "Гетьманська влада мала бути обмежена і постійною участю в управлінні генеральної старшини, генеральною радою;

обмеження стосувалися адміністрації, суду, виборів старшини, депутатів і послів від запорізького війська. Передбачалася сувора відокремленість державного скарбу від коштів, що виділялися з розпорядження гетьмана. Значне місце відводилося демократичним правам усіх станів суспільства, особливо козацтва, а також правам міст” [4].

Практика місцевого самоврядування і створення недержавних організацій була вдосконалена у XVI – XVII століттях завдяки появі цехових об'єднань, церковних братств, освітніх закладів та ін. У цей період становлення громадянського суспільства в Україні відбувається через різні колективістські структури – вільні міста, ремісничі гільдії, комуни і корпорації. Вони поступово сформували природне середовище політичній демократії на низовому, базовому рівню.

Цехова організація поступово стає характерною рисою українського міського життя. Відповідно до західноєвропейських зразків населення українських міст об'єднувалося у цехи: зброярів, будівельників, шевців, аптекарів. Кожен цех мав свій статут, органи управління з виборними “цехмайстрами” на чолі. Перша згадка про існування цехової організації в українських землях датується 1386 р. – у грамоті йдеться про цех шевців Перемишля. Порівняно із Західною Європою розвиток міст в українських землях мав свої особливості. По-перше, цехова організація не була жорстко регламентована як у західноєвропейських корпораціях. По-друге, світські феодалі володіли у королівських містах земельними ділянками, які не підлягали міській адміністрації та суду. По-третє, королівська влада на відміну від європейської традиції виступала, як правило, на захист феодалів, а не міст.

За польсько-литовської доби поширилося у містах України Магдебурзьке право, яке остаточно сформувалося як система правових норм ще у XIII ст. Суть його полягала у звільненні міста від управління і суду державних урядовців і феодалів та дарування права на створення органів місцевого самоврядування. З німецьких земель цей інститут протягом XIII – XVIII ст. поширився на країни Центральної та Східної Європи. Перше місто України, якому у 1339 р. було надане Магдебурзьке право - місто Санок Галицько-Волинського князівства (сучасна Польща). Поширення магдебурзького права як найважливішого на той час інституту громадянського суспільства мало величезні правові, соціальні і політичні наслідки. Насамперед воно забезпечувало захист міського населення від сваволі королівської і феодальної влади, створювало сприятливі умови для розвитку громадянської ініціативи, ремесла, торгівлі. Магдебурзьке право було головним засобом одержання певної автономії від держави і правовою основою для захисту від зазіхань феодалів. Водночас для центральної влади, яку уособлювали литовський князь або польський король, дарування містам Магдебурзького права стало важливим чинником державного управління, що давав змогу розширювати свою соціальну базу за рахунок міщан і здійснювати тиск на феодальну аристократію. Запровадження у містах України Магдебурзького права означало “європеїзацію” і демократизацію міського життя, уведення його у чіткі правові норми. Однак слід зазначити, що сформована в Україні модель

Магдебурзького права характеризувалася значно більшим втручанням центральної влади у життя міст.

Крім Магдебурзького права, частина українських земель мала Земські устави, “які були підставовими законами для земель, конституційною хартією” [5]. Перший Земський устав надано Луцькій землі у 1430 році. Головне значення уставів у тому, що вони надавали права однакові для всіх мешканців цієї землі.

Отже, поширення Магдебурзького права та Земських уставів в українських землях сприяло формуванню нових рис у світобаченні та ментальності місцевого населення. Йому стають притаманні демократизм, менша орієнтації на центральну владу і більша – на правові механізми регулювання суспільного життя, зменшення підданських і патріархальних настроїв.

Таким чином, порівнюючи шляхи становлення інститутів громадянського суспільства у виді деякої узагальненої схеми, можна сказати, що на Заході воно створювалося в результаті розширення і з'єднання різних «економічних просторів» (локальне середовище торговельних міст, мікросвіти цехів і гільдій та ін.), на українських землях - поширенням на весь соціум простору регулюючи свої справи громади.

До цінностей громадянського суспільства, що складаються на той час у суспільній свідомості українців, відносяться такі уявлення про норми індивідуального існування: вимога особистої безпеки; свобода від домінування з чийогось боку; принцип рівності усіх перед законом; право на приватну власність; право на приватне життя тощо.

У зв'язку із зростанням значення міст і міської культури все помітнішим чинником у громадсько-політичному житті стає міщанство - “воно бере до своїх рук діло обновлення церковного і взагалі духовного життя української народності” [6]. Саме цей соціальний прошарок стає основою братств – легальних організацій, в діяльності яких спочатку переважав релігійно-благодійницький напрямок, а по мірі посилення іноземного гніту дедалі більше виявляли громадсько-політичний і національно-культурний напрями. Найстарішим братством в Україні було львівське Успенське, відоме з 1463 року. Братства фактично перетворилися на ідейні центри захисту мови, культури, духовних цінностей українського народу, на зародкові елементи громадянського суспільства.

Головними цінностями та підвалинами громадянського суспільства є особистість і власність. Тому вкрай важливими були соціально-економічні зрушення, що відбувалися на той час в Україні. Було ліквідовано магнатське та шляхетське землеволодіння, засновано фонд державних земель “Війська Запорізького”; зростало дрібне землеволодіння. Сільська територіальна община (громада) під впливом розвитку товарно-грошових відносин поступово втрачає свої позиції, починається еволюційний перехід від колективних форм землеволодіння до приватної власності на землю. У цей час широко розгортається українська промисловість. На зміну цехам приходять мануфактура. Першу велику мануфактуру заснував у 1719 року в селах Званому та Глушкові Путивльського повіту Іван Дубровський. Поряд з новими формами виробництва поширюються старі – ремесла та промисли, які з часом стають підприємствами. З'являються нові інституції

громадянського суспільства, такі як об'єднання купців та промисловців (Ніженське торговельне братство).

Зазнає змін і первинна ланка суспільної організації – сім'я, що була осередком господарського і духовного життя. Вона поступово втрачає свій патріархальний характер. Однак слід зазначити і таку негативну для розвитку громадянського суспільства тенденцію, як закріпачення, яке було узаконено царським указом 1783 р. на Лівобережжі та Слобожанщині.

Іншим напрямком розвитку інституцій громадянського суспільства було формування системи освітніх закладів. Цей процес відбувався на релігійному ґрунті, що було викликано протистоянням і посиленням конкуренції між православною і католицькою церквами. У сфері освіти з'являється новий тип школи – греко-слов'яно-латинська, у навчальному процесі якої органічно поєднувалися давньоруська традиція й новітні надбання західноєвропейської думки. Першим освітнім закладом такого типу стала Острозька академія (1576 р.), яка була заснована князем К. Острозьким. Ця традиція була продовжена у братських школах, перша з яких виникла 1586 р. у Львові. У XVIII ст. особливого поширення набувають так звані колегіуми – середні навчальні заклади. Найвідомішою і найвпливовішою серед них стала Києво-Могилянська колегія, яка у 1701 р. одержала статус академії.

Разом з цим виникнення традицій не гарантувало їх усталення та розвиток. Після поділу українських земель між Російською й Австрійською імперіями "...Україна, крок за кроком, втрачаючи свої права, незалежність, свій устрій, церковну автокефалію, навіть своє ім'я,... зберігала ідею незалежності, прагнення суверенності... Ця ідея не згасала в найтяжчі часи, її успадкували українські діячі XIX ст. і вона лягла підвалиною Відродження України XX століття" [7]. Деякі дослідники вважають, що Галичина, яка підпала під владу Габсбургів, опинилася у більш сприятливому становищі ніж інші українські землі. Вже наприкінці XIX ст. у цьому регіоні був наявний широкий спектр інституцій громадянського суспільства [8].

У XIX ст. в українському суспільстві відбуваються певні позитивні процеси. Так, суспільно-політична криза у Російській імперії зумовила виникнення суспільних рухів. За неповними даними, в Україні у період з 1797 р. до 1825 р. відбулося понад 100 виступів кріпосних селян [9]. Найвідомішими з них стали "Київська козащина", виступили під проводом Устима Кармалюка і Л. Кобилиці тощо. Іншим показником процесу посилення невдоволення кризою феодально-кріпосницької системи і зростання опозиційності до самодержавства стало виникнення в українських землях масонських лож.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. В Україні розпочинається національно-культурне відродження. У добу відродження посилюється активність національної еліти, свідомих суспільних сил. Цей період в історії України ознаменувався створенням Кирило-Мефодіївського товариства (1846 р.), об'єднання "Руська трійця" тощо.

На цьому фоні простежується тенденція виділення відносин, пов'язаних з громадською самостійністю і самоорганізацією, незалежних від держави і влади.

А з 60-х рр. XIX ст. в Україні починається процес формування поза станової спільності громадян, заснованої на принципах буржуазної демократії. Розвиток капіталізму в країні створює консолідоване середовище приватних інтересів, навколо яких йде інтенсивний процес самоорганізації (біржові комітети, торгово-промислові з'їзди та ін.). Зрештою настає такий момент, коли влада не тільки змушена відмовитися від всеосяжної опіки над суспільством, що самоорганізується, але і втрачає здатність керувати без його підтримки.

Реформи 60-х років XIX століття відкрили можливість формування громадянського суспільства. В економічній сфері – активізувався процес становлення середнього класу, який є соціальною базою громадянського суспільства. В соціально-політичній сфері – створюються нові об'єднання та партії, які спромоглися закласти міцне та надійне підґрунтя для подальшої практичної діяльності національно-патріотичних сил за створення суверенної Української держави. Починають друкуватись літературні і громадські українські журнали (1848 р. – “Русалка Дністрова”, 1861 р. – “Основа”). В 1897 році у Києві відбувся всеукраїнський з'їзд представників громад, на якому було засновано “Загальну українську безпартійну демократичну організацію”. Протягом короткого часу майже в усіх губернських і деяких повітових містах України створюються громади. Українська громада виникає і в Петербурзі.

Таким чином, XIX ст. охарактеризувалося активізацією громадського життя, певними модернізаційними тенденціями в усіх сферах, розвитком елементів громадянського суспільства.

До початку Першої світової війни процес формування громадянського суспільства в Україні охопив лише частину населення, а його інститути знаходилися в стадії становлення. Найбільш масовими були спортивні і напіввійськові молодіжні організації “Січ” та “Сокіл”. Інтелігенція та робочі створювали партії. Найбільш численними серед них були – Революційна українська партія (1900 р.), Народна Українська партія (1901-1902 рр.), Українська демократична партія (1904 р.), “Товариство Українських Поступовців” (1908 р.) та ін.

Величезна маса селян, яка звикла до общинного життя, усе ще залишалася поза рамками цього процесу і була обмежена в громадянських правах.

Після Лютневої революції в Україні створюються перші інститути дійсно громадянського суспільства. Цьому сприяло проголошення основних демократичних свобод та початок роботи представницького органу – Державної думи. Створення цього інституту значило зміну відносин між владою та суспільством, народ брав участь у здійсненні влади. Із 497 членів I Думи 102 були представниками від дев'яти українських губерній. У ході засідань 1-ї Державної Думи була організована українська парламентарна громада, до якої входило 42 делегати з України, а в Другій Думі було їх 47. В роботі польського сейму брали участь 62 українські послы.

Поспіль створювались громадські комітети, до складу яких входили члени міських дум, фабриканти, заводчики, земські чиновники, ліберальна професура. В цей час активно засновуються політичні партії, організовуються клуби (“Родина”), проводяться конгреси, з'їзди і

конференції, відбуваються маніфестації (найбільш масова пройшла у Києві 1 квітня 1917 р. – Свято Свободи), які не тільки ставили питання державотворення, а й формували свідомість мас.

У 1917 р. в Україні процес одержання громадянських прав та свобод був насильницько перерваний.

Жовтнева революція 1917 року реально не змінила політичного статусу та становища українських земель, не торкнулася принципів організації суспільства. Розвиток громадянського суспільства знову сповільнився. Мотивація господарської діяльності була зведена практично до нуля, несанкціонована організація суспільних об'єднань припинялася. Самоврядування як таке було зруйноване, оскільки низові ради, що здійснюють властиві їм функції, були включені у владну вертикаль ідеологізованої держави і виступали не стільки як самостійні суб'єкти, скільки як провідники і виконавці розпоряджень, що йдуть зверху. Замість станової структури була введена статусна. В силу незрілості громадянського суспільства держава була єдиною силою, яка спроможна вирішувати проблеми форсованої індустріалізації, культурної революції, зберегти цілісність та незалежність території. Відсутність громадянського суспільства обумовила встановлення тоталітарного режиму в країні.

Тоталітарний режим закріпив в українському суспільстві чітку владну ієрархію. Соціальна структура – це правляча група, яка володіла усіма засобами виробництва та ресурсами і безправна злиденна меншість. Середнього класу, який би міг виступати стабілізуючим фактором суспільного розвитку, практично не було. Економічний та політичний розвиток стримувався.

Новим історичним етапом формування громадянського суспільства в Україні стало прийняття у липні 1990 року Декларації про державний суверенітет України та у червні 1996 року – Конституції, у яких були утверджені основні демократичні принципи існування держави.

У Конституції наголошується, що суспільне життя ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, багатопартійності (ст. 14), розвитку самоврядування (ст. 7) [10]. Це стає основою створення передумов для громадянської самореалізації та самоорганізації.

Головною ознакою та основою громадянського суспільства є законодавчо закріплена юридична рівність людей на основі надання їм прав та свобод. Критерієм же зрілості громадянського суспільства є ступінь реалізації та гарантії прав людини та громадянина із боку держави. Автономність особи та суспільства сприяє створенню механізмів саморегуляції та саморозвитку, формування сфери невідомих відносин вільних індивідів, які володіють здібністю та реальною можливістю здійснювати свої природні права, свободу політичного вибору, а також виступати джерелом влади. "Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та її гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави" [11].

В якості основних інститутів, які забезпечують громадянам реальну самостійність при прийнятті ними рішень з питань місцевого значення, є референдуми, вибори та інші форми прямого волевиявлення, а також, виборні органи та інші органи місцевого самоврядування, які формуються громадянами. Таким чином, Конституція 1996 р. закріпила у системі місцевого самоврядування єднання форм безпосередньої та представницької демократії. Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою, радами усіх рівнів, органами самоорганізації населення (ст. 140 Конституції) [12]. При цьому підкреслюється, що взаємини органів державної влади та органів місцевого самоврядування будуються на принципах співпраці та самостійності у вирішенні питань своєї компетенції.

При сприянні структур представницької влади та самоврядування почався процес самостійного формування неурядових організацій. Особливо активну роль серед них відіграють гендерні, екологічні, жіночі та культурно - історичні асоціації, а також різні клуби та об'єднання виборців. Згідно з даними Фонду "Демократичні ініціативи", українські недержавні організації існують в середньому дев'ять років [13]. Сьогодні тенденція появи та зростання інститутів громадянського суспільства уповільнилась.

Але, можна побачити, що найголовніше, відбувся перелом у суспільній свідомості. Більшість громадян зміцнилося в думці, що народ повинен мати вирішальний голос у прийнятті найважливіших державних документів. Саме це є основою громадянської культури, оскільки без існування громадянської культури неможливе існування громадянського суспільства у цілому. Від нього залежить моральне сприйняття громадянином існуючого механізму державної влади, правосвідомості, становлять разом з іншими рисами єдиний культурний вигляд громадянина. Відображаючи зрілість суспільних відносин, громадянська культура об'єктивно сприяє політико-культурній консолідації громадян, є важливим фактором соціально-правової стабілізації суспільства.

Таким чином, в українській історії простежуються практично всі тенденції, що визначають становлення громадянського суспільства. Цілком очевидно, що процес найбільш активного формування суб'єктів та інститутів громадянського суспільства та механізмів їх взаємодії з державою відбувся, як і в Європі, в умовах цивілізаційного переходу від стадії традиційного, феодального суспільства до стадії індустріального суспільства.

Як і в Європі, цей процес супроводжувався різкими змінами в соціальній структурі, зростанням громадянської та соціальної мобільності, урбанізацією, становленням та формуванням політичних партій та рухів, організацією місцевого самоврядування, активізацією різних релігійних, культурних та національних рухів, зростанням загальноосвітнього та культурного рівня населення, формуванням економічних суб'єктів.

Разом з тим, у цьому процесі із самого початку виявилася якісна особливість, пов'язана зі специфікою українського соціально-політичного життя. На Заході даний процес був обумовлений наявними економічними передумовами. Його вихідний пункт - приватна власність і приватний інтерес. Там громадянське суспільство утворилося як сфера

самодіяльності і самоорганізації людей, сфера їх приватних інтересів і ініціатив, здійснюваних на основі їх особистого досвіду і заповзятливості.

В Україні ж цей процес проходив, у першу чергу, через об'єднання індивідів для досягнення головної цілі – незалежності, а потім вже як організації самоврядування. Головним гальмом процесу формування інститутів громадянського суспільства було по-перше те, що процес модернізації був зосереджений у руках самодержавства. По-друге, головне джерело капіталу – сільське господарство та кріпосництво, яке спричиняло постійні соціальні конфлікти.

Якщо виходити з твердження, що громадянське суспільство це система суспільних відносин, яка сприяє реалізації природних прав людини на основі самоорганізації та самоврядування, то можна зробити висновок, що в Україні на усіх етапах її історії зародки подібного суспільства існували, але воно не оформилось у систему. Тобто, головна мета створення дієздатного громадянського суспільства на сучасному етапі розвитку повинна досягатися, спираючись не тільки на досвід розвитку суспільних систем західноєвропейських країн, але і на власні традиції, хоча вони дуже слабкі. Звідси ми можемо відокремити одну з нагальних дослідницьких проблем – пошук оптимальної моделі сучасного громадянського суспільства в Україні, яке відіграє свою самостійну роль у проведенні політичних та соціальних перетворень. А також, знаючи традиційно значущу роль держави у житті суспільства, важливо правильно визначити стратегію державної політики щодо створення передумов та умов для розвитку громадянського суспільства.

Отже, перед Україною повстала нелегка задача формування та розвитку громадянського суспільства, даний процес проходить паралельно з процесами створення демократичної, соціальної та правової держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності: Курс лекцій: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1999. – С. 28.
2. Бойко О. Д. Історія України. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1999. – С. 54.
3. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. - К., 1991. – С. 18.
4. Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х томах. Том II (від половини XVII століття). – К.: глобус, 1992. – С. 155.
5. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1993. – С. 408.
6. Дорошенко Д. І. Історія України в 2-х томах. Том 1 (до половини XVII століття). – К.: Глобус, 1991. – С. 172.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1993. – С. 240.
8. Розвиток громадянського суспільства в Україні / за ред. Н. Лисюк. – К.: Фонд “Європа ХХІ”, 2002. – С. 27.
9. Бойко О.Д. Історія України. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1999. – С. 188.
10. Основні чинні кодекси і закони України / Уклад. Ю. П. Єлісєнко. – 2-ге вид. – К.: Махаон, 2003. – С. 329, 330.
11. Див. Там само. – С. 329.
13. Див. Там само. - С. 140.

12. Громадянське суспільство в Україні. Аналітичний звіт. /За результатами загальнонаціонального опитування недержавних організацій України/. – 2003. – С.10.

УДК 329(477) “19”

Михальський І.С

**АРХЕОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ПОЧАТКУ
XX СТ.**

Проаналізовано видання документів з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. Зазначено, що недостатній обсяг їх публікацій вимагає активізації археографічної роботи. Зроблено висновок про необхідність зосередження в Україні архівних матеріалів в єдиному центрі за допомогою використання комп'ютерних технологій.

Глибоке вивчення політичного розвитку України неможливе без аналізу діяльності головних політичних сил, зокрема, українських політичних партій кінця XIX - початку XX ст., оскільки в той час вони виступали одними з основних чинників її розвитку, були у центрі національно-визвольного руху, в їх лавах знаходилися найкращі борці за національну волю. Тому історія українських партій протягом XX ст. була і залишається в центрі уваги багатьох дослідників.

В останнє десятиріччя до їх історії зверталось чимало сучасних науковців [1]. Проте археографічні проблеми історії українських політичних партій залишалися осторонь, що і обумовило тему даного виступу.

По-перше, розглянемо основні місця знаходження документів і матеріалів про діяльність українських політичних партій кінця XIX - початку XX ст.

Головний масив документів з діяльності Наддніпрянських українських політичних партій зберігається в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві у фондах судово-слідчих та державних установ [2], які містять: циркуляри, протоколи, доповідні записки, інструкції, речові докази і таке інше, що стосуються українського національно-політичного руху наддніпрянців.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління містить матеріали “Гразького архіву”, в яких є чимало документів з діяльності українських політичних партій в дореволюційну добу: листівки, відозви, газетні матеріали, повідомлення українських есерів, соціал-демократів, “Спілки” [3], фонд “Союзу визволення України” [4]. Досить великий масив складають документи особистих фондів українських політичних діячів [5], в яких зберігаються різноманітні матеріали початку XX ст.

Окремі матеріали зберігаються у відділі рукописів Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України [6], зокрема, листування відомих громадських діячів [7], в яких зображується загальна політична ситуація в Україні.

У Центральному державному історичному архіві у м. Львові знаходяться документи і матеріали, які висвітлюють діяльність західноукраїнських політичних партій: інформація про суспільно-політичне життя краю, його аналіз, звіти до центральних установ Австрійської імперії, статuti політичних партій та громадських об'єднань, протоколи, звіти, листування, спомини та інші документи [8].

Державний архів Російської Федерації містить документи Департаменту поліції Росії [9] і Конституційно-демократичної партії, які протягом 1907 - 1917 рр. пильно стежили за розвитком національно-визвольного руху в Російській імперії і діяльністю українських політичних партій [10].

Урядові установи західноукраїнських земель пильно стежили за розвитком політичної ситуації в Галичині, Буковині і на Закарпатті. Щомісячно до міністерств Австро-Угорської імперії відправлялись донесення з розгорнутою характеристикою діяльності політичних партій, вимогами різних угруповань, про настрої різних верств населення. Тому, в центральних архівах Австрії відклалися документи щодо діяльності українських політичних партій [11]. Документи щодо українського національного руху збереглися у фонді Haus-, Hof und Staatsarchiv [12].

Майже не вивчений до сьогодні Архів австрійської соціал-демократичної партії у Відні [13], в якому є цінні матеріали щодо розвитку соціал-демократичного руху в західноукраїнському регіоні.

Але перебільшувати значення цих архівів не треба, оскільки копії майже всіх урядових донесень і інших матеріалів зберігаються у різних фондах Центрального державного історичного архіву у м. Львові, зокрема, у фонді Галицького намісництва [14].

Деякі матеріали з історії українських політичних партій знаходяться в Державних обласних архівах. В першу чергу, це стосується саме тих регіонів, де протягом початку ХХ ст. активно діяли осередки або центральні органи політичних партій: Київська, Харківська, Полтавська, Дніпропетровська, Одеська, Львівська, Чернівецька та деякі інші області.

Вивчення масиву джерел різних архівів і наукових закладів дозволило констатувати, що головні матеріали з діяльності українських політичних партій зосереджені в Києві і Львові. Наявність матеріалів в архівних установах та бібліотечних фондах інших міст України, Росії, Австрії й Польщі мають додатковий характер і в багатьох випадках є копіями документів, що зберігаються у Києві або Львові. Це склалося внаслідок того, що основні відомості про діяльність партій зосереджено в матеріалах державних установ і повідомленнях, звітах й інших матеріалів, що надсилалися у центральні організації, мали копії, що залишалися в цих установах.

По-друге, стан збереження архівних матеріалів.

В архівах України відсутні спеціальні фонди документів про діяльність політичних партій на початку ХХ ст., немає і власних архівів

українських політичних партій цього періоду. Матеріали діяльності цих партій розпорошені по різних архівах і фондах. Інформація про діяльність політичних партій у Наддніпрянській Україні зосереджена лише в фондах судово-слідчих установ і то досить уривчасто. Це пояснюється тим, що вони таку інформацію черпали із доносів своїх агентів, матеріалів одержаних в процесі обшуків і арештів членів партії і т.і.

Документи і матеріали про діяльність західноукраїнських політичних партій знаходяться, як правило, в особистих фондах її діячів. Але і вони не містять повної характеристики цієї діяльності. Проте в них є протоколи засідань центральних органів, матеріали з'їздів та інші типи документів, які були втрачені наддніпрянцями.

Схоронність архівних документів в цілому задовільна. Разом з тим, з різних причин спостерігається втрата частини їх інформації. Зокрема, в окремих випадках текст документів вгасає, що приводить до того, що він не читається; на вигинах втрачаються окремі букви і слова; на краях документів зустрічаються обриви; папір з часом починає руйнуватися. Все це свідчить про назрілу необхідність збереження архівних документів шляхом публікації.

По-третє, розглянемо стан публікацій матеріалів і документів з історії українських політичних партій.

Новий етап у вивченні політичної історії України почався разом з демократичними перетвореннями і проголошенням незалежності України. Були відкриті спецхрани архівів, дослідники отримали можливість вивчати ті матеріали, які їх цікавили, і оцінювати їх з власної точки зору. Саме з цього часу розпочинається видання джерел з історії українських політичних партій початку ХХ століття. Зросла кількість моновидань документів: видано кілька збірників програм перших українських партій [30]. Найбільш фундаментальною серед них є "Українські політичні партії кінця ХІХ - початку ХХ століття: Програмові і довідкові матеріали" [31].

Крім моновидань окремі документи оприлюднювалися в різних збірках і монографіях.

В 1993 р. була видана невелика за обсягом брошура про справу Бейліса з відгуками українського суспільства щодо неї. Прикро, що деякі документи в ній подані у скороченні [32].

В 1994 р. колектив авторів Інституту національних відносин і політології АН України видав працю "Національні відносини в Україні у ХХ ст." [33], але, на жаль, початок століття представляє лише стаття М.Грушевського "Українці". В 1999 р. опублікований збірник листівок українських політичних партій з 1907 по 1917 рр. [34]. В ньому вміщено 89 прокламацій, які відображають основні етапи політичної боротьби в Україні напередодні Національної революції.

Таким чином, обсяг наукових публікацій документальних джерел з історії діяльності українських політичних партій за означений період дуже невеликий: всього п'ять невеликих моновидань, які вміщують незначну частину від загальної кількості документів, та декілька публікацій, які друкувалися в додатках або в текстах наукових праць. Зовсім відсутні корпусні, серійні видання, тематичні збірники, що обумовлено рядом об'єктивних причин. Такий незадовільний стан видань документальних

джерел з історії українських політичних партій вимагає концентрації зусиль вчених та активізацію археографічної роботи в цьому напрямку.

Але не менш важливим є створення електронних історичних ретроспективних баз даних окремими дослідниками або державними установами. Вже успішно функціонують бази даних партизанів Великої Вітчизняної війни (Центральний державний архів громадських об'єднань України), репатріантів [15] (Державний архів Київської області), ОУН-УПА [16] (Інститут української археографії й джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України), репресованих [17] (Центральний державний архів громадських об'єднань України) та деякі інші.

В цьому контексті представляється необхідним створення такої бази даних діяльності політичних партій України як початку ХХ ст., так і сучасних. Це обумовлено тим, що, по-перше, розпорошення цих матеріалів по багатьох різних установах, а в окремій установі по фондах, створює значні труднощі їх пошуку, а, по-друге, довгий час зберігання цих джерел, часто в недостатньо пристосованих для цього приміщеннях, приводить до їх пошкодження. Це вже сьогодні створює ряд проблем їх широкого використання дослідниками і доведення їх змісту до широкого загалу. Уникнути таких негативних явищ на сучасному етапі можуть допомогти, за нашим розумінням, тільки інформаційні технології, які здатні здійснити масове введення даних на носії, що читаються машинами, забезпечити тиражування якісних копій на носіях, які досить довго зберігаються.

В цій роботі слід використати світовий досвід. Так, в 1995 р. за ініціативою бібліотеки Конгресу США почалися роботи над проектом "Пам'ять Америки", в 1997 р. з'явилися проекти "Пам'ять Канади", "Пам'ять Великобританії, а пізніше і інші національні і інтернаціональні проекти [18]. Крім "Пам'яті світу", існує проект ЕС OPENHERITAGE ("Відкрита спадщина"), який об'єднує партнерів із Франції, Італії, Великобританії, Росії, Японії, США, а в Європі розпочата робота над проектом створення всеєвропейської віртуальної бібліотеки [19]. В Україні поки що такі широкомасштабні роботи не ведуться.

При постановці цього питання виникає проблема коштів. Думається, що її можна вирішити використанням, з одного боку, коштів державного бюджету, а з іншого - приватних інвестицій, зацікавивши таких інвесторів наданням їм права використання з комерційною метою певних категорій створених матеріалів.

Завдання щодо створення електронного архіву з історії українських політичних партій здійснюється в рамках наукового дослідження "Джерела з політичної історії України" кафедри політології та правознавства Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Робота над даною проблемою проводиться з 1996 р. і результатом її стало видання збірки документів "Листівки українських політичних партій та організацій між двома революціями (червень 1907 - лютий 1917 рр.)" [20] і хрестоматії "Історія українських політичних партій. Ч. 1. Кінець ХІХ ст. - 1917 р." [21]. Також створений і електронний варіант цих книг у форматі PDF, ведеться робота з підготовки електронних версій неопублікованих матеріалів, що характеризують діяльність політичних

партій України з часу утворення наприкінці XIX - початку XX ст. і до сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беспалов Н.Е., Масальский В.И., Пономаренко Г.Я. Политические партии России и Украины: краткий исторический справочник. - Донецк, 1991; Осадчий Ю.Г. Партії і профспілковий рух на Україні (1905-1918). - К., 1991; Козицький М.Ю., Поліщук О.В. Національно-політична думка на Україні (кінець XIX - початок XX ст)// Наукові праці з питань політичної історії. Вип.172. - К., 1992; Козицький М.Ю., Доморослий В.І. Українська парламентська громада в 1 і 2 Державних Думах// Наукові праці з питань політичної історії. Вип.173.- К.: Либідь, 1992; Шморгун П.М. Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія// Там же; Левенець Ю.А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту// Український історичний журнал. - 1992. - № 3; Геращенко Т. "Братерство Тарасівців" у спогадах і документах// Розбудова держави.- 1996.- № 1.- С.35-39; Солдатенко В., Кривошея В. Революційна українська партія// Віче. - 1998. - № 1; Історія суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX -1920 р.). Текст лекцій.- Львів: ЛДУ, 1999; Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX - початок XX ст.: зародження, еволюція, діяльність. - К., 1999; Радько П.Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX - XX ст.: Концепція, ідеї, реалії. - К., 1999 та інші.
2. Центральний державний історичний архів у м. Києві (Далі - ЦДІА України у м. Києві).- ФФ.274 (Киевское губернское жандармское управление); 275 (Киевское охранное отделение); 276 (Юго-западное районное охранное управление); 278 (Киевское жандармское полицейское управление железных дорог); 301 (Подольское губернское жандармское управление); 304 (Харьковское охранное отделение); 320 (Полтавское губернское жандармское управление); 336 (Харьковское губернское жандармское управление); 705 (Юго-восточное районное охранное управление); 1335 (Волынское губернское жандармское управление); 1439 (Черниговское губернское жандармское управление) та ін.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (Далі - ЦДАВО України).- ФФ.3805 (Колекція документальних матеріалів про діяльність українських національних партій РУП - УСДРП, 1901-1929); 4465 (
4. Там само.- Ф.4405 (Союз визволення України).
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.- ФФ. 4453 (О.Безпалко); 4446 (В.Сімович) та інші.
6. Відділ рукописів Інституту української літератури ім. Т.Шевченка НАН України.- ФФ.58 (Ю.Федькович); 59 (О.Маковей); 123 (С.Воробкевич).
7. Відділ рукописів Інституту української літератури ім. Т.Шевченка НАН України.- ФФ.3 (І.Франко); 77 (О.Кониський).
8. Центральний державний історичний архів у м. Львові (Далі - ЦДІА у м. Львові).- ФФ.146 (Галицьке намісництво. 1854-1921 рр.); 196 (Руська Рада); 309 (Наукове товариство ім. Т.Шевченка, м. Львів. 1873-1939); 359 (Назарук Осип, адвокат, письменник, громадський і політичний діяч, 1883-1940 рр.); 360 (Старосольський Володимир-Степан, адвокат, громадський і політичний діяч. 1878-1942); 372 (Охримович Володимир, письменник); 440. (Загальна Українська Рада, м. Відень. 1915-1917); 663 (Павлик Михайло, публіцист, письменник, діяч демократичної преси, 1853-1915 рр.); 746 (Українська Парламентська репрезентація в Австрійському парламенті, м. Відень. 1915-1917) та ін.
9. Государственный архив Российской Федерации (Далі - ГА РФ).- Ф.102 (Департамент полиции Министерства внутренних дел. 1880-1917 гг.).
10. ГА РФ.- Ф.523 (Конституционно-демократическая партия).

11. Allgemeine Verwaltungsarchiv (Wien).- Ministerium des Innern 1848-1918; Justizministerium 1848-1939; Unterrichtsministerium 1848-1918; Kultusministerium 1849-1918.
12. Haus-, Hof und Staatsarchiv. Politischen Archiv des Ministeriums des Au?ern 1848-1918.
13. Verein fur Geschichte der Arbeiterbewegung. Archiv der Socialdemokratischen Partei. Wien.
14. ЦДІА України у м. Львові.- Ф.146.
30. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття (Упорядник, автор передмови і приміток О.Федьків. - Тернопіль, 1991; Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших політичних партій (Упоряд. В.С.Журавський. - К., 1992.
31. Українські політичні партії кінця ХІХ - початку ХХ століття: Програмові і довідкові матеріали (Упоряд. В.Ф.Шевченка та інші. - К.: Консалтинг, Фенікс, 1993.
32. Левітас Ф., Рибаків М., Притула І. Справа Бейліса і українська громадська думка. - К., 1993. - 24 с.
33. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів (Керівник - М.І.Панчук. - К.: Наукова думка, 1994.
34. Листівки українських політичних партій між двома російськими революціями (Упоряд. Б.І.Корольов, І.С.Михальський. - Луганськ: Вид-во Східноукраїнського державного університету, 1999.
15. Войцехівська І.Н., Джурджа Л.В., Лозова С.Ф. АІПС "РЕП" на документи Держархіву Київської області// Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна Україніка". Вип.1. Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи. Зб. наукових праць.- К., 1996.- С.140.
16. Сохань О.В. Автоматизований банк даних "Джерела з історії УПА" як складова частина НАІС "Архівна та рукописна Україніка": національна зведена система документальної інформації// Там же.- С.144.
17. Пиріг Р.Я., Волосюк Г.Є. Інформаційно-довідкова система справ репресованих у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України): етапи розробки// Там же.- С.122.
18. Пономаренко В. Свеча на ветру.// Компьютерное обозрение. № 35. 12 сентября 2001 г. С. 57.
19. Там само.
20. Листівки українських політичних партій та організацій між двома революціями (червень 1907 - початок 1917 рр.)/ Упоряд. Б.І.Корольов, І.С.Михальський.- Луганськ: СУДУ, 1999.
21. Історія українських політичних партій. Частина 1. Кінець ХІХ ст. - 1917 р. Хрестоматія-посібник./ Укл. Б.І.Корольов, І.С.Михальський. - К.: Видавництво Європейського університету, 2003. - 560 с.

УДК 94(477)"15/19".281.9

Нагорна Т.В., Нагорний В.В.

**СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ
РЕЛІГІЙНИХ ТЕЧІЙ ПРАВОСЛАВНОГО
ПОХОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД НОВОЇ ІСТОРІЇ**

У статті розглядаються дискусійні питання класифікації релігійних течій православного походження в Україні в новий час (старовіри, духовні християни та інші). Автори аналізують підходи сучасних дослідників до вирішення даної проблеми.

На сучасному етапі розвитку Україна є поліконфесійною країною, на території якої проживають послідовники як найбільших світових релігій, так і представники окремих релігійних напрямків і рухів. Це пояснюється значними історичними традиціями, позитивними змінами нормативно-правової бази держави, розширенням можливостей для мирного співіснування окремих конфесій.

Проте в період нової історії Російська православна церква (далі — РПЦ) у тісній співпраці з імперськими органами державної влади не допускала вільноту в релігійній сфері, болісно реагуючи на появу різних напрямків у своєму середовищі. Проблема класифікації течій православного походження в Україні є невирішеною. Її розробкою займалися священнослужителі, діючі місіонери XIX — початку XX століть, радянські вчені.

У статті зроблено спробу простежити основні підходи сучасних релігієзнавців, дослідників до вирішення питання класифікації релігійних течій, які відокремилися від РПЦ у період нової історії, зберігши православні традиції і запозичивши елементи віровчення, обрядовості від протестантських общин.

Сучасні релігієзнавці А.Колодний, П.Яроцький та інші узагальнили існуючий матеріал з даної проблеми, зробивши значний внесок в розробку багатьох питань теоретичного сектознавства*. Зокрема, в колективній праці «Історія релігій в Україні» автори дають визначення поняття «православного сектанства».

На їхню думку, це закінчене вчення чи окремі релігійні ідеї, що сформувались на ґрунті православного віровчення та культури і унеможливають перебування носіїв цих ідей у лоні православ'я. Тобто дослідники його визначають як організоване коло однодумців, в інакшому разі мова йде про єретичні ідеї окремих осіб [1, 321].

Течії православного походження в Україні, на думку вчених, доцільно поділити на чотири великі групи:

- старообрядницька церква (усі її напрями — попівці, безпопівці, біглопопівці);
- духовні християни, що протиставили пануючому православному віровченню сповідання віри в «Дусі та істині». Водночас дослідники за доцільне вважають поділ цієї течії на духовно-містичні об'єднання (хлисти, скопці, підгорнівці), які робили наголос у віровченні на понятті «Дух» та раціоналістичні (молокани, духобори), які спирались на поняття «істини» і основні ідеї яких мали глибокі корені у вченні богумілів, жидовствуючих, феодосіян;
- течії хіліастично-есхатологічного і харизматичного спрямування (іоанніти, єговісти, іль'їнці, апокаліпсисти, іннокентіївці та інші). Причому вчені зазначають, що вищезгадані ознаки притаманні вченням

* Проблема правомірності використання поняття «сектанство» для позначення окремих релігійних напрямків у контексті даного дослідження не розглядається.

майже всіх православних сект, але виділення вищеназваних течій в окрему групу їм видається доцільним, тому що у цих общинах дані риси абсолютизуються і є основою віровчення [1, 321 — 325].

Аналогічні погляди щодо визначення поняття «православне сектанство» та належність до релігійного напрямку духовних християн общин духоборів, молокан, христовірів, скопців, мальованців знаходимо в працях Л.Шугаєвої [7, 57; 8, 3].

Автори підручника з релігієзнавства В.Арутюнов, В. Мішин, Н.Бортникова наполягають на тому, що в середовищі відокремлених від РПЦ релігійних рухів окремо слід визначати маргінальні секти, поширені свого часу на теренах Росії та території сучасних країн СНД. До таких течій вони відносять духовних християн, включаючи до них хлистів, пістників, шалопутів, скопців, духоборів, тверезників та інших. Проте авторам не вдалося розкрити все розмаїття течій даного напрямку, тим більше, що деякі з наведених ними напрямків є назвами одних і тих же релігійних течій [4, 136].

Розглянемо ті релігійні організації, які виникають в обраний хронологічний проміжок, що охоплює наше дослідження. До общини жидовствующих сучасні дослідники відносять релігійні общини, що є фактичним поєднанням іудейства і християнства. Вчені відносять їх до раціоналістичних. Їх вплив у XVIII — XIX століттях був мінімальний, цим, мабуть, і пояснюється незначний інтерес до них попередніх дослідників [1, 329]. Автори згадують і про поширення в цей період ідей, пропорованих московськими місіонерами — феодосіївство. Найбільш значними фігурами цього руху були Феодосій Косій, Хома. Вони тенденційно не визнавали церковну ієрархію, святих, церковних таїнств, довільно трактували святе Письмо.

Серед духовних християн дослідники виділяють хлистів, скопців. Вчені згадують про спроби реформації скопчества в 70-х роках XIX століття. Новий «спокутувач». К.Лісін звинуватив скопців у втраті благочестя. на його думку, оскотчення має бути не фізичним, а духовним, Лісін був страчений, але його ідеї відродились у русі «духовного скопчества», яке замість фізичного оскотчення проповідує духовне, що досягається лише силою духу. Відгалуженням «духовного скопчества» в Україні була община дівичів, послідовники якої давали обітницю не вступати в шлюб. Із хлистовства дослідники виводять підгорнівців чи суздальців, засновані у останній чверті XIX століття в с. Тросянці Охтирського повіту Харківської губернії селянином В.Підгорним. Вчення його містило положення щодо особливого ставлення до жінки — вона є чимось нечистим, і врятується лише тоді, коли дозволить користуватися собою кожному чоловікові. Вони не визнавали таїнств православної церкви, необхідність шлюбних стосунків. Але вони ретельно приховували своє існування і відбували православні служби [5, 241].

Дослідники з христовірства виводять релігійні общини «Старого і Нового Ізраїлю», про які мова йшла вище [9, 167]. До духовних християн вчені відносять духоборів і молокан. У середовищі перших в кінці XIX століття відбувся розкол на губановців і веригінців (духоборська біднота). Останні змушені були виїхати до Канади у 1894 році, де заснували

Товариство духоборів Канади і Союз духовних общин Христа. Молокан дослідники також поділяють на спільних, постійних і стрибунів [1, 328].

Течії хіліалістично-есхатологічного і харизматичного характеру були репрезентовані ієговістами-ільїнцями, іоаннітами, інокентіївцями. До духовних християн автори відносять і секту ієговістів-ільїнців, що виникла в 40-х роках XIX століття на Уралі штабс-капітаном М. Ільїном, що була поширена наприкінці XIX століття на Донбасі. Її вчення — синкретичне поєднання християнства, іудаїзму та язичництва.

Як окрему релігійну общину розглядають іоанніти, що виникають у 80-х роках XIX століття в середовищі шанувальників протоірея Іоанна Кронштадського (І.І.Сергеєва), що був настоятелем собору Андрія Первозванного в Кронштадті. Община має атеїстичний характер (світ — творіння бога, створене з нічого) і нічим від вчення ортодоксальної церкви не відрізняється, але їх прихильники не ходять до православних храмів [10, 182].

Наймолодшою у релігійному напрямку вважається община інокентіївців, створена у 1908 р. ієромонахом Балтського монастиря Інокентієм, який оголосив себе 3 особою Святої Трійці – живим втіленням Святого Духа. Основа вчення – кінець світу, страшний суд. Найкраща форма служіння, на їх думку, самогубство. секта була поширена на Одещині та Молдові [45, с. 167].

А. Колодний та П. Яроцьким в пізніших дослідженнях виділяють згадані вже попівщину, біглопопівщину, безпоповщину, але цінність їх класифікації полягає в тому, що ці дослідники описують згоди і толки, якими були репрезентовані релігійні течії на українських землях. Серед біглопоповсва вони виділяють Дияконову згоду, перемазанців, Лужковську згоду. Крім згаданих вже єдиновірців, Білокриницької ієрархії, автори виділяють Біловодську ієрархію і Афіногенівщину. Першу було засновано наприкінці XIX століття архієпископом Аркадієм. В основі її вчення лежав міф про існування на Далекому Сході, у Біловодді, православної церкви на чолі з патріархом, її прихильники були поширені на Донеччині. Афіногенівщина — течія в попівщині, що виникла на Чернігівщині й була названа на честь старообрядницького єпископа Афіногена. У безпопівстві дослідники виділяють:

- спасову згоду (нетовщину), але на відміну від інших дослідників, вчені відносять сюди й часовенних біглопоповців, які прийняли всі догмати безпопівців, окрім перехрещування нових членів.

- феодосіївський напрям, репрезентований на українських землях польськими феодосіївцями; на к. XIX ст. виділився бігунський толк, члени якого засуджували феодосіївців за їх боязнь показати свої переконання суспільству й пропонували втікати взагалі від мирського життя.

- поморський напрям, репрезентований в Україні филиповцями, що були поширені на Одещині. Найбільш відомі орловські филиповці, особливостями віровчення яких були восьмиконечний хрест, ідеалізація самогубства, жорсткі обмеження в одязі.

Дослідник православ'я О. Саган наполягає на тому, що духовних християн, до яких він відносить хлистів, скопців, підгорнівців, молокан, духоборів, богумилів, жидовствуючих та течії хіліастично-есхатологічного і харизматичного спрямування не можна віднести до православ'я. Мовляв,

слід говорити про їх православне походження і не більше. Цінність його досліджень в контексті даної проблематики полягає у пропозиції застосування альтернативного терміну для позначення відокремлених від РПЦ течій. Автор пропонує їх називати течіями православного походження (хоча цей дослідник до недавнього часу був прихильником використання терміну «секта» що цих общин — Авт.) [6, 778].

Зазначимо, що спроби невизнання православного походження окремих релігійних течій робилися й раніше представниками офіційної православної церкви. Але їм довелося визнати факт існування в православ'ї згаданих вище релігійних общин, тому що:

- їх християнському походженні сумніватись не приходиться, а отже їх треба віднести до котроїсь з 3 його течій ;

- вони виникли як опозиційні до РПЦ релігійні общини. Зрозуміло, що догматика й обрядовість офіційного православ'я ними були витлумачені по-своєму, але виникли вони та існували в лоні православ'я, і спроби виокремити їх з нього є, м'яко кажучи, не досить аргументовані.

Розробкою проблем класифікації течій православного походження займалися В.Пашенко та Т.Нагорна [2, 94; 3, 18]. Аналізуючи існуючі схеми класифікації, вони доповнюють та розширюють їх, пропонуючи власні альтернативні критерії класифікації. Дослідники вважають за доцільне поділяти старообрядців лише на дві течії: поповців і безпоповців, відносячи біглопоповців до першої групи, а поповців Білокриницької ієрархії вони ділять на окружників і протиокружників, включаючи до безпоповців бігунів. До «духовних християн», на їх думку, відносять хлистів, скопців, духоборів, молокан, зазначаючи при цьому, що цей термін має неоднозначне тлумачення (як означення православного сектанства, як самоназва прихильників релігійної общини — штундизму чи штундо-баптизму, самоназва молокан чи одного з напрямків старовірства). У їх дослідженнях знаходимо такі узагальнюючі критерії класифікації:

- соціально-історичний критерій. Згідно з ним вони виділяють:

- а) релігійні общини, що виникають на ґрунті соціального протесту різних категорій населення проти держави, пануючої ідеології (з об'єктів нашого дослідження сюди були віднесені духовні християни);

- б) течії, що виникають на ґрунті позацерковних рухів, пов'язані з певною особою (іоанніти, федорівці, інокентіївці).

- ступінь оцерковлення:

- а) з найбільшим ступенем оцерковлення (старообрядці);

- б) деномінації – духовні християни;

- ставлення до навколишнього світу:

- а) негативне ставлення до навколишнього світу (христовіри);

- б) немає яскравого вираженого заперечення світу, хоча знаходимо окремі прояви традиціоналізму та консерватизму (старообрядці, духовні християни).

Як бачимо, сучасні дослідники створили власні схеми класифікації релігійних общин православного походження в Україні. Цінними їх дослідження є у зв'язку з:

- розглядом ними релігійних організацій, що були поширені виключно на українських землях;

- автори значно розширили трактування терміну «духовні християни», хоча незрозуміло з яких причин до останніх ними включені були ієговісти-ільїнці, яких дослідники відносять до течій хіліастично-есхатологічного і харизматичного спрямування; водночас бачимо спроби дослідників розглянути термін у подвійному значенні;

- включили до православного сектанства течії хіліастично-есхатологічного і харизматичного спрямування, чого не робили дослідники XIX — початку XX століть;

- запропонували нові критерії для класифікації.

Але не зрозуміло з яких причин деякі дослідники, детально зупинившись на старообрядництві, течіях хіліастично-есхатологічного і харизматичного спрямування, не розглядають розмаїття духовборницьких та молоканських рухів. Можливо, автори вважають за недоцільне повторювати висновки вчених попереднього періоду, досліджуючи лише «білі плями» сектантського руху, але на сучасному етапі варто було б створити універсальну схему класифікації.

Таким чином на основі аналізу праць дослідників релігієзнавчої проблематики зазначимо про їх внесок у вирішення питання класифікації відокремлених від РПЦ релігійних напрямків :

- проблема класифікації релігійних течій православного походження в Україні у XVIII — XIX століттях є досить складною й до кінця недослідженою;
- - представників історіографії XIX — XX століть можна поділити на дві групи: прихильні до сектантських релігійних утворень автори й представники РПЦ, які публікувалися в антисектантських журналах, поширених у цей час, що фінансувалися РПЦ й владою. Праці представників першої групи відзначалися об'єктивністю, ними (Н. Кутепов та С.Маргаритов., Н.Івановський) було запропоновано поділ релігійних общин на містичні (хлисти й скопці) та раціоналістичні (духобори й молокани), хоча М. Чельцов наполягав на недоцільності класифікації за згаданим критерієм. Представники другої групи (високопреосвященний Макарій, архієпископ Філарет, С.Мельников, В. Лазаревський), що тенденційно негативно змальовували діяльність опозиційних до РПЦ релігійних утворень, поділяли їх за рівнем шкідливості на більш та менш шкідливі, розрізняючи щоправда «шкоду», завдану ними церкві (В. Лазаревський) й суспільству та державі (С. Мельников). Дослідники цього часу, взявши до уваги організаційну сторону діяльності релігійних общин, виділяли серед них інші толки і згоди;
- внесок дослідників XIX століття у вирішення проблеми класифікації течій православного походження в Україні полягає у:
  - наявності поділу релігійних течій на містичний та раціоналістичний напрями;
  - спроби визначення рівня «шкідливості» релігійних общин та розгляд даного підходу як одного з критеріїв класифікації;
  - висвітлення віровчення та ставлення до православних догматів і таїнств (визнання чи заперечення останніх) як альтернативний критерій класифікації;

- спроби авторів локалізувати релігійні общини у часі і просторі і використати це як критерій для їх класифікації.
- радянські вчені змушені були працювати в умовах шаленого тиску з боку влади, що характеризувалась негативним ставленням до будь-яких релігійних організацій. Їх дослідження були зумовлені необхідністю врахування особливостей кожного віруючого при проведенні атеїстичної пропаганди. Дослідники по-різному ставилися до класифікації релігійних общин на містичний і раціоналістичний напрями. Якщо В. Бонч-Бруєвич критично ставився до неї, то інші радянські дослідники (А. Клібанов, М. Нікольський, І. Малахова) не відкидали її. Автори не тотожно визначали й термін «духовні християни». В. Бонч-Бруєвич взагалі його не вживав, але в один ряд ставив хлістів, скопців, духоборів та молокан. А. Клібанов та М. Нікольський вживають цей термін лише щодо молокан та духоборів, І. Малахова до «духовних християн» відносить хлістів, скопців, молокан, духоборів. У радянській історіографії спостерігається закономірність відокремлювати старообрядництво від інших опозиційних релігійних утворень. Цієї точки зору дотримуються В. Бонч-Бруєвич, М. Нікольський, А. Клібанов. Радянські дослідники ретельно досліджують соціально-економічні відносини в релігійних общинах й намагаються визначити характер релігійної опозиції. На їхню думку, релігійна опозиція була яскравим проявом реформаційних рухів, соціальним протестом в релігійній оболонці. Радянські вчені справедливо вважають особливості віровчення релігійних общин альтернативним критерієм класифікації. Не слід недооцінювати внесок радянських дослідників в розробку теоретичних питань сектознавства, що можна простежити в сучасній історіографії. Потрібно враховувати конкретно історичні обставини їх написання й критично підходити до їх вивчення; незважаючи на те, що більшість їх досліджень були зумовлені практичними потребами проведення атеїстичної пропаганди, на тенденційне негативне ставлення радянської влади до релігійних організацій будь-якого типу, радянські дослідники зробили значний внесок у розробку теоретичних питань сектознавства;
  - представниками радянської історіографії було запропоновано:
    - поділ опозиції РПЦ на розкольницькі та сектантські общини;
    - дослідники робили спроби з'ясувати характер й перспективи вищезгаданих релігійних течій (як правило, відносячи до реформаційних рухів);
    - характерними є намагання чітко локалізувати у часі виникнення релігійних організацій;
    - спроба визначити перелік релігійних утворень, яких можна об'єднати узагальноною назвою «духовні християни»;
    - ґрунтовне дослідження соціально-економічних відносин в общинах й на основі цього виділення всередині них різних партій з різним соціальним положенням;
    - пропозиція як альтернативного критерію поділу сили віри в общинах їх членів.

➤ дослідники сучасного періоду, як бачимо, зробили спробу узагальнити існуючі схеми класифікації, намагаючись об'єктивно підійти до вирішення проблеми, включили до православного сектанства течії хліастично-есхатологічного і харизматичного спрямування, чого не робили дослідники згаданих вище періодів.

Наприкінці статті свідомо було висвітлено основні етапи накопичення знань про питання класифікації течій православного походження в Україні (додаток А). Наведені дані свідчать про незначні зрушення у дослідженні цієї проблематики на сучасному етапі розвитку історико-релігієзнавчої проблематики. Вирішення дискусійних аспектів даного питання було б більш глибоким за умов роботи у перспективних напрямках досліджень, серед яких доцільно запропонувати наступні:

- створення уніфікованого критерію класифікації відокремлених від РПЦ релігійних течій, що дало змогу оперувати єдиним понятійним апаратом проблеми;
- вивчення специфіки загальноросійських релігійних течій в Наддніпрянській Україні;
- простеження трансформації віровчення та ідеології течій православного походження в історичній ретроспективі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія релігій в Україні: Навчальний посібник / А.Колодний, П.Яроцький, Б.Лобовик та ін.; За ред. А.Колодного, П.Яроцького. – К., 1999. – 736с.
2. Нагорна Т. Історіографія проблем розвитку духовних християн українських губерній XIX століття: загальна характеристика // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. — 2004. — № 9 (79). — С.94— 102.
3. Пащенко В., Нагорна Т. До питання класифікації православного сектанства// Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. — Ізмаїл, 2002. — Вип. 12.— С.15 – 18.
4. Релігієзнавство: Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни / В.Арутюнов, В.Мішин, Н.Бортникова та ін. — К., 2001. — 202с.
5. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного, Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 390с.
6. Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. — К., 2004.— 912 с.
7. Шугаєва Л. Витоки і трансформація христовірів: особливості віровчення // Українське релігієзнавство. — 2005. — №1. — С. 57 — 68.
8. Шугаєва Л. Релігійні вірування і соціальна практика духоборів. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук — К., 1993. — 16с.
9. Эткінд А. Хлыст / Секты, литература и революция. — М.,1998 —. 248с.
10. Чернышов В. Меч обоюдоострый. — К., 1998. — 246с.

Додаток А

Основні підходи до класифікації течій православного походження в Україні

№ п/п	Критерій класифікації	Групи релігійних общин	Їх складові	Дослідник и, які запропонували критерій

1.	Соціально-історичний	Общини, що виникли на ґрунті соціального протесту різних категорій населення проти держави, пануючої ідеології	христовіри, скопці, духобори, молокани	дослідник і радянського періоду
		Течії, що виникають на ґрунті позацерковних рухів у православній церкві, пов'язані з певною особою	іоанніти, федорівці, інокентіївці, ієговісти	
2.	ступінь оцерковлення	Найбільший ступінь оцерковлення	старообрядці	
		Деномінації	духовні християни	
3.	ставлення до оточуючого світу	Негативне ставлення до оточуючого світу	христовіри, скопці	
		Немає яскраво вираженого заперечення світу, хоча знаходимо окремі прояви традиціоналізму, консерватизму	духовні християни, старообрядці	
4.	ставлення до Біблії, церкви	раціоналістичні, що заперечували авторитет церкви, допускали вільнодумство у трактуванні Біблії	духобори, молокани	Н.Івановський, Н.Кутепов, С.Маргаритов, А.Клібанов, І.Малахов, А.Колодний, В.Чернишов, П.Яроцький
		містичні, що вважали можливим безпосереднє спілкування людини з Богом	христовіри, скопці	
5.	ступінь «шкідливості» для суспільства, держави, церкви	Більш шкідливі, що не визнають таїнств православної церкви, молитви за царя, шлюб	молокани, скопці, христовіри, филтповці, странники	О.Макарій, С.Мельников, В.Лазаревський
		Менш шкідливі — усі решта	усі поповщинські толки, із безпоповщини — нетовці, поморці	

6.	наявність у віровченні альтернативи існуючому устрою життя, роль патріархальних традицій в соціально-економічному житті общини	розкольницькі	старообрядництво з усіма течіями	В.Бонч-Бруєвич, М.Нікольський, А.Клібанов, І.Малахова
		сектантські	христовіри, скопці, духобори, молокани	

УДК 629.5.02(477) "19"

Рижєва Н.О.

ПРОМИСЛОВА БАЗА РІЧКОВОГО СУДНОБУДУВАННЯ В УКРАЇНІ В 20–30-І РОКИ ХХ СТ.

Досліджується розвиток річкового суднобудування України на підґрунті джерельного матеріалу з історії провідних підприємств в 20–30-і рр. ХХ ст.

Суднобудівна промисловість України в наш час повинна забезпечити річковий флот сучасними високотехнічними типами суден. Вирішення даного завдання багато в чому залежить від результативного осмислення досвіду з проектування та побудови суден, накопиченого в 20–30-і рр. ХХ ст. Саме в цей період у радянській державній системі складаються, з одного боку, жорсткі адміністративно-командні форми регулювання всією економікою, в тому числі й суднобудуванням, з іншого – створюється передова виробничо-технічна база галузі, будуються нові архітектурно-конструкторські типи суден.

Виважене використання набутку, накопиченого в минулому, дозволить ефективно удосконалювати суднобудівну промисловість і в ХХІ ст.

У спеціальній науковій літературі, в якій подано історію річкового суднобудування 20–30-х рр. ХХ ст., основні напрямки функціонування галузі України безпосередньо пов'язуються з суднобудівною промисловістю в СРСР [1, 2, 3, 4] або аналізуються в контексті розвитку окремих суднобудівних заводів республіки [5, 6, 7, 8, 9].

Автор даної статті на основі опрацьованої літератури й архівних джерел досліджує етапи становлення, розвитку річкового цивільного суднобудування в Україні, визначає провідні тенденції у цьому процесі та можливості використання позитивного досвіду минулих років. Відповідно до сучасних актуальних оціночних позицій висвітлюється історія розвитку передових підприємств галузі в 20–30-і рр. ХХ ст.

На початку 20-х рр. ХХ ст. відбуваються кардинальні зміни у розвитку річкового суднобудування, що тісно пов'язані з політичними подіями 1917–1920 рр. Зі встановленням в Україні більшовистської диктатури УРСР разом з радянською Росією стає складовою частиною єдиного політико-економічного комплексу. Управління економікою республіки знаходилося під контролем системи ВРНГ (Вищої ради народного господарства) РСФРР, яка розглядала промисловість УРСР невід'ємною частиною економічного потенціалу Росії.

Партійне керівництво РСФРР, виходячи з вагомості комплексного використання водних транспортних шляхів для розвитку політико-економічних зв'язків усіх територій, контрольованих радянськими державними органами, ввело суднобудівну та ремонтну базу України до сфери своїх першочергових інтересів.

Відповідно до прийнятого у грудні 1920 р. плану "ГОЭЛРО" (електрифікації Росії) передбачалося комплексне використання водних шляхів України, висувалися завдання реконструювати річковий транспорт, будувати нові судна [10, с. 4].

Раднарком РСФРР 24 березня 1921 р. приймає постанову "Про державне суднобудування", згідно з якою весь потенціал залізного та залізобетонного суднобудування зосереджувався у підпорядкуванні ВРНГ республіки, де створювалося управління суднобудування (Центросуднобуд). Суднобудівні підприємства України також передавалися під контроль Центросуднобуду.

13 липня 1921 р. постановою Ради Праці та Оборони (РПО), спрямованою на розвиток річкового суднобудування, ВРНГ передавалися всі повноваження щодо створення дерев'яного суднобудування.

На початку 20-х рр. ХХ ст. суднобудування України, у порівнянні з іншими галузями промисловості, знаходилося у найкритичнішому стані. Після Першої світової та громадянської війн виробничу базу підприємств річкового суднобудування, особливо невеликих приватних верфей, було майже повністю зруйновано.

Відсутність державного фінансування даної галузі не дозволяло ні створити виробничу базу річкового суднобудування, ні розпочати будівництво нових суден. У такій ситуації основним напрямком діяльності підприємств річкового суднобудування й організацій, що експлуатували водний транспорт, стає відновлення, добудова, капітальний ремонт суден, зведених до 1917 р.

У 1921 р., РПО РСФРР, відповідно до доповіді Основної Транспортної Комісії (ОТК), ухвалює рішення про обов'язкове оснащення річкового транспорту власними технічними засобами. Підйом затонулих, ремонт пошкоджених суден зобов'язувалися здійснювати судноремонтні майстерні, верфі.

В Україні у розглядуваний період існувало дев'ять судноремонтних майстерень, які розміщувалися у Дніпробузькому басейні (Дніпро, Прип'ять, Десна). За рівнем технічного оснащення лише три можна було класифікувати як майстерні, здатні вести результативний ремонт суден. Інші через примітивність обладнання носили кустарний характер. Наявне у них обладнання було зношене, будівлі напівзруйновані, більшість

майстерень дійшли до повної виробничої непридатності. Привести флот за допомогою настільки слабо оснащених судноремонтних майстерень у технічно робочий стан було неможливо [2, с. 241–243]. У Південному окрузі шляхів сполучення навіть поточний ремонт суден (без середнього та капітального) у 1921 р. реалізувався тільки на 50 % [11, с. 214].

Підкреслимо, що в СРСР у загальнодержавних документах, програмах центральних управлінських структур у 20–30-і рр. ХХ ст., як правило, відсутнє визначення українського республіканського підпорядкування промислових і транспортних організацій. Щодо суднобудівних підприємств республіки застосовувався термін “заводи Південного регіону”, а водні артерії УРСР відносилися до “Південного округу шляхів сполучення”. Таким чином, акцентувалася пріоритетність централізованого регулювання суднобудуванням і водним транспортом України.

Автор даної статті, аналізуючи загальні тенденції розвитку річкового суднобудування України в 20–30-і рр. ХХ ст., у якості основних джерел використовує літературні, документальні матеріали, що характеризують історію двох провідних підприємств річкового суднобудування УРСР – “Ленінська кузня” (м. Київ) і Херсонський суднобудівний завод ім. Комінтерну.

На основі принципу хронологічної послідовності викладення матеріалу зупинимося на історії створення суднобудівної бази в м. Херсоні.

Партійно-радянські органи РСФРР з початку 20-х рр. ХХ ст. вводять систему контролю над підприємствами річкового суднобудування, водним транспортом Дніпровського басейну. Весною 1921 р. перший Нарком шляхів сполучення РСФРР Ф.Е. Дзержинський, прибувши до Херсону, поставив вимогу місцевим радянським організаціям прискорено відновити річковий транспорт. На нараді в Херсонському районному управлінні водного транспорту 31 травня 1921 р. ухвалюється рішення про об’єднання суднобудівних, судноремонтних майстерень міста й створення ремонтно-будівельної бази, здатної відновити Нижньодніпровський річковий флот [12, Ф.Р. 989, оп. 2, спр. 50, арк. 50].

Суднобудівна верф і завод Вадона, з приєднаними до них націоналізованими приватними доками, влітку 1921 р. передаються у підпорядкування Нижньодніпровського управління водного транспорту. Це підприємство в 1923 р. отримує назву “Майстерні III Комінтерну” [5, с. 47–48; 12, Ф.Р. 989, оп. 2, спр. 50, арк. 40, 173; спр. 52, арк. 1–8; спр. 53, арк. 243].

Виробничо-технічна база новостворених майстерень практично була відсутня. На Херсонських верфях судноремонтні роботи звелися до мінімуму, значно скоротилася і кількість працюючих. Якщо в роки Першої світової війни на найбільшій Херсонській суднобудівній верфі Вадона працювало близько 1000 спеціалістів, то в 1921 – близько 100 [13, с. 162; 12, Ф.Р. 989, оп. 2, спр. 50, арк. 73–74].

Майстерні не забезпечувались як продуктами харчування для робітників, так і необхідними ресурсами для капітального ремонту суден [12, Ф.Р. 989, оп. 2, спр. 50, арк. 65; Ф.Р. 436, оп. 1, спр. 77, арк. 1].

Відзначимо, що аж до 1923 р. із державного бюджету не надходило ніяких асигнувань для створення матеріально-технічної бази річкового

суднобудування, ремонту та підтримки виробничих потужностей підприємств цієї галузі України. Капітальний ремонт споруд та устаткування проводився за рахунок мобілізації внутрішніх ресурсів [14, с.158].

У таких умовах партійно-радянський апарат прагнув компенсувати бюджетний дефіцит широким використанням адміністративного тиску, диктату на трудові колективи. Встановлюються жорсткі планові завдання щодо ремонту річкового флоту, підйому затонулих суден. У 1921 р. по Південному округу шляхів сполучення планувалося підняти 10 парових, 21 непарове судно та 2 земснаряди. Зусиллями судноремонтників і річників України було піднято та введено в експлуатацію 19 парових, 78 непарових суден і один земснаряд [2, с. 239].

Перевиконання планів йшло за рахунок адміністративних форм примусу до реалізації виробничих завдань і створення системи покарань за їх невиконання. Так, у 1921 р. на колишній судноверфі Вадона в Херсоні вводиться система покарань по відношенню до “несвідомих” робітників. Розроблювалися та використовувалися адміністративні форми “боротьби з літунами” та “трудовами дезертирами” – так кваліфікувалися запізнення на роботу і спроби суднобудівників Херсону перейти з одного підприємства на інше [12, Ф.Р. 989, оп. 1, спр. 31, арк. 61–69; оп. 2, спр. 50, арк. 72; Ф.Р. 697, оп. 1, спр. 33, арк. 148, 150, 338].

Адміністративний диктат, характерний системі управління річковим суднобудуванням, який не підкріплювався необхідним фінансуванням, не дозволяв колективам підприємствам якісно здійснювати виробничі роботи. Встановлена у 1921–1922 рр. програма ремонту річкового транспорту, зводилася до допуску суден в експлуатацію, не звертаючи уваги на наявність значних технічних дефектів.

Названа програма забезпечувалася виробничими матеріалами, необхідним інвентарем всього на 15 %. Тому цілком зрозуміло, що виконання плану ускладнювалося, затримувалося та реалізовувалося лише на 65 % [2, с. 240].

Вихід із такої ситуації радянське керівництво бачило в подальшій централізації управління, більш суворому контролі, плануванні та визначенні перспективних заходів розвитку галузі. Постановою РПО РСФРР від 5 грудня 1922 р. для керівництва річковим флотом було створено державні річкові пароплавства. Організація робіт на річкових транспортних артеріях велася Управлінням внутрішніх водних шляхів. В УРСР функціонувало Дніпровське державне пароплавство, яке підпорядковувалося Центральному управлінню річкового транспорту (з 30 червня 1924 р. – Центральному управлінню річкових державних пароплавств, Центроріч) [14, с. 191]. Судноремонтні майстерні та верфі також знаходилися у системі Центрального управління річкового транспорту Наркомату шляхів сполучення.

Назване управління у 1923 р. розробило загальну схему перспективного плану відновлення річкового флоту на 10 років (1923–1932 рр.), яким визначалася програма будівництва нових суден [10, с. 5]. Відзначимо, що планування в річковому суднобудуванні почалося ще до

створення п'ятирічних програм морського суднобудування та планів розвитку народного господарства УРСР та СРСР у цілому.

У першій половині 20-х рр. ХХ ст. загальний розвиток суднобудівної, судноремонтної бази України безпосередньо пов'язувався з практичною реалізацією в республіці нової економічної політики, поступовим підйомом промисловості та сільського господарства.

Зростання експорту зерна Дніпровським басейном за допомогою дешевого водного транспорту вимагало прискорення темпів відновлення суден. Тільки з жовтня 1923 р. по травень 1924 р. Херсонські судноремонтні "Майстерні III Комінтерну" відновили, відремонтували 45 пароплавів і 126 непарових суден. Більшу частину річкового транспорту, що призначався для перевезення зерна, було здано в експлуатацію достроково. В цілому, обсяг проведених робіт в майстернях у фінансовому визначенні перевищував півмільйона карбованців [12, Ф.Р. 436, оп. 1, спр. 77, арк. 2 зв.].

У 1923 р. при майстернях започатковується фабрично-заводська школа для розв'язання проблеми підготовки кваліфікованих робочих кадрів. Серед випускників школи були відомі в майбутньому спеціалісти підприємства: слюсар О. Павлов, токарь О. Матвеев, котельник І. Бородин та ін. [15, с. 86].

На херсонських верфях у 1924–1925 рр. відновлюється річкове суднобудування, створюються, в основному, дерев'яні досить великі суховантажні підчалення для транспортування зерна [12, Ф.Р. 697, оп. 1, спр. 1477, арк. 24;16].

Результативна виробнича діяльність судноремонтних майстерень України дала змогу Дніпровському державному пароплавству в 1924 р. експлуатувати 40 самохідних (загальною потужністю 5170 к. с.) та 186 одиниць несамохідних суден [14, с. 191]. Необхідно відзначити, що в 20-і роки ХХ ст. річкові судна, поряд із державними пароплавствами, експлуатувалися різними державними, кооперативними організаціями, а також приватними особами.

У середині 20-х рр. ХХ ст. зростаючі обсяги товаро-пасажирських перевезень річним транспортом інтенсифікували судноремонтні роботи. Однак, організація всього циклу робіт, методи обробки деталей у судноремонтних майстернях республіки все ще залишалися кустарними.

Виробничі роботи, здійснювані в Херсонських судноремонтних "Майстернях III Комінтерну", в названий період значно перевищили їх технічні можливості, що досягалося пресингом позаекономічних важелів на робочий колектив. Партійна та профспілкова організації ініціювали проведення суботників, недільників, а також "добровільне" виконання робітниками понадурочних завдань. Заохочувалося, не підкріплюване матеріальним фінансуванням, ударництво – перевиконання планових норм [12, Ф.Р. 428, оп. 1, спр. 77, арк. 8–9, 9 зв.].

У 1926–1927 рр., завдяки праці робочого колективу "Майстерень III Комінтерну", збільшився обсяг проведених робіт. За допомогою примітивного, технічно застарілого обладнання, встановленого у майстернях ще в кінці ХІХ–поч. ХХ ст., будувалися та реконструювалися парові, залізні та дерев'яні, парусні, моторні судна; ремонтувалися котли, двигуни всіх систем; здійснювалися котельні та механічні роботи [17, с. 8].

Інтенсифікація виробництва без відповідної виробничої бази призводила до значного збільшення травматизму робітників. Відтак, подальше збільшення судноремонтних, суднобудівних робіт у херсонських майстернях було неможливим без кардинальної технічної реконструкції [12, Ф.Р. 697, оп. 1, зв. 23, спр. 986, арк. 9, спр. 1477, арк. 3 зв.–6, 40, 102].

Необхідність створення нової технічної бази річкового суднобудування України в другій половині 20-х рр. ХХ ст. обумовлювалася загальними соціально-політичними, економічними процесами, що відбувалися в республіці, перспективними програмами індустріалізації УРСР та СРСР у цілому.

25 лютого 1927 р. ЦВК (Центральний виконавчий комітет) СРСР прийняв постанову про стан транспорту, згідно з яким намічалася "...підвищення капітальних вкладень на відновлення та будівництво річкового флоту" [10, с. 5]. В листопаді 1927 р. РПО СРСР затвердив підготовлену Головметалом ВРНГ дворічну програму річкового суднобудування.

У зв'язку з розробкою першого п'ятирічного плану (1928–1933 рр.) розвитку економіки СРСР і УРСР, цю програму було відкореговано РПО СРСР 16 березня 1928 р. – заводи річкового суднобудування зобов'язувалися побудувати 534 судна. В 1928–1929 рр. програму було переглянуто з метою збільшення обсягу випуску суден [3, с. 8]. Передбачалося побудувати для Дніпровського державного пароплавства: 52 товаро-пасажирських судна загальною потужністю 10475 к. с.; 17 буксирів потужністю 3950 к. с.; 58 непарових суховантажних суден вантажопідйомністю 25240 тис. т [Ф.Р. 697, оп. 1, спр. 986, арк. 35].

Перегляд та корективи програм випуску суден призвели до різкої невідповідності планових показників з виробничо-технічними можливостями суднобудівної бази. В кустарних майстернях, цехах не можна було вирішити всього комплексу раціонального технологічного процесу ремонту суден. Виправлення ситуації, що склалася, було можливим лише завдяки створенню передових заводів річкового суднобудування.

В Україні дана проблема була особливо актуальною. В реалізації проголошених партійно-радянським керівництвом планів прискореної індустріалізації СРСР, промисловий потенціал республіки займав провідне місце. Розвиток економічних зв'язків країни передбачав комплексне використання водних артерій УРСР за допомогою передового річкового флоту.

Якісні зміни в річковому суднобудуванні УРСР у кінці 20-х–поч. 30-х рр. ХХ ст. обумовлювалися і будівництвом у республіці Дніпровської гідроелектростанції. Не розглядаючи проблему екологічних наслідків для України, відзначимо, що створення цієї штучної гідротехнічної споруди мало безумовне значення для безперервного судноплавства по всьому Дніпру. Нові перспективні можливості розвитку річкового транспорту підвищили експлуатаційно-технічні вимоги до суден внутрішніх водних шляхів, виробничої бази річкового суднобудування УРСР.

У кінці 1927 р. РНГ УРСР приймає рішення про спеціалізацію київського заводу "Ленінська кузня" (до 1924 р. Південно-Російський

машинобудівний завод) на річковому суднобудуванні. Відзначимо, що вже на початку ХХ ст. підприємство випустило перші річкові судна.

На початку 20-х рр. ХХ ст. завод спеціалізувався на відновленні та побудові металічних і шосейних мостів для річок, випускав обладнання для інших галузей промисловості [9, с. 5–6].

Згідно з планом першої п'ятирічки, завод зобов'язувався побудувати 60 буксирних колісних пароплавів і 18 тентових барж. Причому, вже в 1929 році потрібно було здати в експлуатацію 31 судно. Як свідчать джерела, підприємство без необхідних кваліфікованих кадрів, відповідної судноремонтної бази, опинилося в "прориві". Виконуючи виробничі завдання, колектив заводу і в міцні зимові морози не зупиняв будівельні та монтажні роботи [6, с. 46]. У тимчасових, спеціально побудованих майстернях, було зібрано перші 10 металічних тентових (з дахом, який відкривається) суховантажних барж вантажопідйомністю по 250 т кожна з клепанним корпусом (довжина палуби 35,6 м, ширина 8,8 м, висота борта 1,6 м). У 1929 р. Дніпровському пароплавству здається в експлуатацію серія тентових барж (Пр. СБ-1, СБ-2).

У 1928 р. почали зводити і перший буксирний пароплав, довжина корпусу якого 54,6 м, ширина – 7,15 м (висота борта 2,3 м; потужність 250 к. с.). Він був зібраний в котельному цеху заводу.

Урочиста закладка верфі пройшла на заводі 8 листопада 1928 р. Відповідно до загальноприйнятих у радянський період канонів, ця подія пов'язувалася зі святкуванням Жовтневого збройного перевороту. Передбачалося створення нового передового виробничого комплексу. На території розміщення верфі – Рибальському півострові – споруджувалися плаз, кузня, деревообробна, столярна, слюсарна, малярна, корпусні майстерні, котельна, насосна і трансформаторна станції та інші споруди. До верфі підвели залізницю. В 1930 р. основні цехи виробничого комплексу було здано в експлуатацію [18, с. 5].

В 1930–1931 рр. судноверф адміністративно виділяється з заводу. Новому підприємству присвоюється ім'я К. Сухомлина (голови РНГ УРСР). Наступна реорганізація відбувається в кінці 1931 р. – судноверф і "Ленінська кузня" об'єднуються, підприємство передається Всесоюзному об'єднанню Річсоюзверфі [9, с. 8].

Проекти суден, що будувалися на заводі, розроблялися судно-механічним конструкторським бюро, яке спочатку складалося з п'яти чоловік: Н. Шнее – конструктора-суднобудівника з дореволюційним стажем роботи на підприємстві та молодих спеціалістів-інженерів – Я. Брятко, А. Ніколаєнко, А. Байбакова та Н. Смирнова. У 30-і роки ХХ ст. конструкторське бюро підприємства перетворилося в одне з найбільших в СРСР з проектування річкових суден.

У кінці 20–поч. 30-х рр. ХХ ст. в Херсоні проходили аналогічні процеси створення нової суднобудівної та судноремонтної бази. Вважалося, що обов'язковими у становленні херсонського суднобудування повинні бути завдання п'ятирічного плану, при складанні якого враховувалося вигідне географічне положення міста – кінцевого пункту дніпровської водної артерії. Зі створенням Дніпрогесу значення Херсону, як великого порту та бази річкового суднобудування надзвичайно зросло [12, Ф.Р. 697, оп. 1, спр. 986, арк. 7 зв., 9].

Однак, як уже говорилося раніше, виробничі потужності судноремонтних “Майстерень III Комінтерну”, з напівкустарним, спрацьованим обладнанням, старими, непридатними приміщеннями, не могли створити новий передовий флот, здійснити повний обсяг ремонтних робіт діючих суден.

У 1928 р. Дніпровським управлінням річкового транспорту розробляється план реконструкції старих майстерень і програма будівництва нового заводу [12, Ф.Р. 697, оп. 1, спр. 1477, арк. 102–124]. Здійснення технічної реконструкції передбачалося провести без зупинки основної виробничої діяльності майстерень. Скоротити судноремонтні роботи в умовах зростання обсягів вантажних перевезень по Дніпру було неможливим. За планом 1930 р. передбачалося, що “Майстерні III Комінтерну” проведуть судноремонтні роботи на суму в 465 тис. крб., але вже у листопаді обсяг виконаних робіт склав 1 млн. 429 тис. крб., або 350 % від запланованого [19, 7 листопада]. Якщо у жовтні 1929 р. ремонт суден у Херсонських майстернях здійснювало 173 чол., у середині 1930 р. – 584 чол., то вже у грудні 1930 р. – 869 чол. [20, с. 63; 21, 1930, 23 грудня].

Створення нової суднобудівної бази в Херсоні могло бути забезпечено передовим підприємством, будівництво якого почалося в кінці 1930 р. Відповідно до розробленого плану до першого січня 1932 р. передбачалося побудувати одинадцять цехів і елінг (на сім суден), а також здійснити реконструкцію наявних майстерень [20, с. 63].

Створення заводу проходило в складних умовах: необхідне фінансування та належне технічне керівництво були відсутні, не вистачало кваліфікованих спеціалістів. Більшість робітників – це селяни ближніх сіл. Відсутність фінансово-економічної бази призвело до зриву планових строків будівництва [19, 1930, 11 грудня; 1931, 25 січня, 31 березня].

Відзначимо, що в кінці 20-х рр. XX ст. невідповідність виробничо-технічного рівня суднобудівних підприємств плановим партійно-державним розрахункам було загальною тенденцією даної галузі.

Розвиток суднобудівної промисловості на початку 30-х рр. XX ст. характеризується, з одного боку, подальшою централізацією управління, а з іншого – зростанням числа суб'єктів регулювання галуззю, як однією з найбільш технологічно складних і багатовекторних. Практично все десятиріччя відбуваються організаційно-структурні зміни в управлінні суднобудуванням.

На початку 1930 р. створюється Всесоюзне об'єднання річкового суднобудування Річсоюзверф, в яке увійшов київський завод “Ленінська кузня”. З метою забезпечення програм річкового суднобудування необхідними проектними розробками на заводі “Ленінська кузня” було створено відділення Нижньоновгородської державної контори з проектування річних суден (Річсуднопроект) [22, с. 77].

У 1931 р. підприємства річкового суднобудування України увійшли до Всесоюзного об'єднання судноремонтних і суднобудівних заводів Народного комісаріату водного транспорту (Наркомвод), який був виокремлений з Наркомату шляхів сполучення. Відбувається перебудова, подальший розвиток проектних організацій, засновується Центральний

науково-дослідний інститут водного транспорту в Ленінграді з відділеннями в Києві й Одесі [23, с. 4].

Реформування державної структури управління економікою СРСР у 1932–1933 рр. відобразилось на структурі регулювання морським і річковим суднобудуванням України в аспекті подальшої централізації та посилення контролю.

У квітні 1933 р. в Народному комісаріаті важкої промисловості – Наркомважпромі (створено на основі ВРНГ СРСР) – організовується Головне управління суднобудівної промисловості, в майбутньому поділене (грудень 1933 р.) на два Главки: Головне управління річкового суднобудування (Головрічпром) і Головне управління морського суднобудування (Головморпром).

Організаційно-структурні зміни в управлінні річковим суднобудуванням у роки першої п'ятирічки не підкріплювалися необхідним фінансуванням. На розвиток заводів, які створювали річковий флот, було витрачено всього 60 млн. крб. замість запланованих 119 млн. [24, с. 6; 12, Ф.Р. 697, оп. 1, спр. 986, арк. 17]. Причому більшу частину коштів підприємства отримали в останні два роки п'ятирічки, відповідно ефект від них міг очікуватися лише в майбутньому.

У жорсткій адміністративно-командній системі директивно-планового управління галуззю підприємства України, що спеціалізувалися на річковому суднобудуванні, розвивалися згідно із загальними тенденціями радянської економічної структури.

Улітку 1931 р. судноремонтний завод ім. Комінтерна, який будувався у Херсоні, було передано у підпорядкування Всесоюзного об'єднання судноремонтних і суднобудівних заводів (Наркомводу). Строки введення підприємства у дію (січень 1932 р.), як уже раніше говорилося, затягувалися: у листопаді 1932 р. експлуатаційна готовність заводу становила лише 70 % [21, 1932, 7 листопада]. Цілком зрозуміло, що приступити до виконання виробничо-планових показників у повному обсязі, завод зміг лише в другій п'ятирічці. На початку 30-х рр. ХХ ст. суднобудівні та судноремонтні роботи, як і раніше, здійснювалися в старих майстернях. У 1931 р. було спущено на воду більше 30 нових суден. Комінтерновці зводили невеликі судна, дніпровські лайби та баржі волжського типу [15, с. 87; 20, с. 63].

Комплексна реконструкція київського заводу “Ленінська кузня” стала можливою лише на початку 30-х рр. ХХ ст. Підприємству асигнується 6 млн. крб., що дозволило обновили обладнання майже всіх цехів. Під керівництвом інженерів заводу було встановлено складні металоріжучі станки німецьких і французьких фірм.

У ході реконструкції підприємства партійно-радянський апарат широко використовував позаекономічні форми впливу на трудовий колектив. 23 липня 1931 р. будівництво заводу було проголошено “ударним”. Робітники “добровільно” здавали кошти у фонд індустріалізації. Заохочувалося соціалістичне змагання зі швидкісного монтажу обладнання та швидкого оволодіння новою технікою [6, с. 51; 9, с. 8].

Упровадження передових технологій у виробництво часто ставало об'єктом ідеологічної пропаганди. Так, будівництво на заводі “Ленінська кузня” (верф ім. К. Сухомлина) першого експериментального

суцільнозварного корпусу буксирного пароплава пропагувалося як захід, організований “у ході соціалістичного змагання” [7, с. 162].

Не зупиняючись на пропагандистських, декларативних заявах, притаманних усім джерелам радянського періоду, підкреслимо, що упровадження методів з'єднання суднових конструкцій з використанням електрозварювання не залежало від соціалістичного змагання, а було закономірним і необхідним виробничим процесом, який принципово змінив технологію суднобудування.

Проект першого буксирного пароплава з суцільнозварним корпусом створюється в 1931 р. конструкторським бюро заводу під безпосереднім керівництвом академіка Є. Патона.

Реалізація проекту, будівництво судна (15 вересня–22 грудня 1931 р.), його технічні характеристики достатньо детально розглянуто в спеціальній літературі з історії суднобудування [18, с. 5; 9, с. 8; 25, с. 49–51]. Відзначимо, що з 1932 р. завод розпочав будівництво першої серії буксирних пароплавів із суцільнозварним корпусом (потужністю 150 к. с.). Серійне зведення київськими суднобудівниками таких суден було здійснено вперше у Європі [9, с. 8].

Об'єктивно оцінюючи підсумки першої п'ятирічки з річкового суднобудування в Україні, варто підкреслити: у досліджуваний період, в основному, було створено нову виробничу базу галузі.

Разом з тим, непродумана, явно завищена програма, недостатнє фінансування та відсутність необхідних кваліфікованих кадрів призвели до цілком закономірного результату – зриву реалізації планових завдань.

Річковий флот СРСР отримав за першу п'ятирічку від суднобудівної промисловості 184 самохідних судна загальною потужністю 57 тис. к. с., 245 несамохідних судна вантажопідйомністю близько 600 тис. т, 7 суден технічного флоту та 319 катерів. Дніпровське державне пароплавство України поповнилося лише на 11 одиниць нових парових суден [14, с. 272].

Суднобудівне виробництво не вийшло на планові показники, а можливості річкового флоту навіть не досягли дореволюційного рівня [3, с. 10; 26, с. 88]. У джерелах цього періоду відзначалося: “...побудова річкових суден відстає від потреб” [27, с. 58].

У роки другої та третьої п'ятирічок у виробничій діяльності підприємств відбуваються зміни, пов'язані з загальною тенденцією “мілітаризації” суднобудування. Підприємства, що спеціалізувалися на зведенні суден для внутрішніх водних шляхів, слідом за заводами морського суднобудування перепрофільовуються на виконання оборонних замовлень.

У завданнях, що стосуються річкового суднобудування на другу п'ятирічку, відсутня кількість запланованих на побудову суден. Документи фіксували лише загальні показники: “флот зростає за друге п'ятиріччя з 510 до 760 тис. к. с. (на 49 %), а несамохідний – з 5238 тис. до 7740 тис. т вантажопідйомності (на 43 %)” [27, с. 58].

У подальшому партійно-радянська номенклатура фальсифікувала підсумкові показники з річкового суднобудування, фактичні результати щорічної побудови суден фіксувалися як планові завдання.

Проте, об'єктивний історичний аналіз дає змогу стверджувати, що будівництво річкового флоту в 30-і рр. ХХ ст. здійснювалося динамічно. В радянських державних програмах економічного розвитку річковий флот розглядався як складова ланка єдиної стратегічно важливої транспортної мережі, разом із залізничним і автомобільним транспортом.

Значно збільшується капіталовкладення в річкове суднобудування. Якщо в роки першої п'ятирічки на розвиток заводів даного профілю було витрачено 60 млн. крб., то за планом другої – 219 млн. [24, с. 6; 27, с. 55].

Розвитку річкового суднобудування та флоту в Україні у 30-і р. ХХ ст. сприяли гідробудівні роботи на внутрішніх водних шляхах. У 1932 р. експлуатаційна довжина суднохідних шляхів Дніпровського пароплавства досягла 2772 км. У 1933 р. із закінченням будівництва Дніпрогесу було вирішено проблему наскрізного судноплавства від верхів'я Дніпра до Чорного моря. В 1940 р. реконструйовано Дніпро-Бузьку водну магістраль (210 км).

Підприємства України у цей період переходять на будівництво перспективних типів річкових транспортних суден визначеними серіями.

Основною продукцією заводу "Ленінська кузня" стають буксирні пасажирські пароплави. В 1934 р. створено серію пасажирських колісних пароплавів потужністю 100 к. с. (довжина 40,5 м, ширина корпусу 6 м, ширина з колесами 10,7 м, висота борта 2,15 м) з одноярусною надбудовою. В 1935 р. завод почав випускати колісні пасажирські пароплави з двоярусною надбудовою потужністю 400 к. с. [18, с. 6].

У середині 30-х рр. ХХ ст. завод "Ленінська кузня" був у системі Головрічпрому одним із найбільш потужних і технічно передовим. За проектами його конструкторського бюро будувалися судна на багатьох заводах СРСР. Виробнича потужність підприємства, як одного з кращих у галузі, з 1935 р. переводиться на виконання замовлень для Військово-Морського флоту з поступовим скороченням випуску продукції для річкового торгового флоту.

На початку другої п'ятирічки виробничо-технічна база Херсонського заводу ім. Комінтерну використовувалася, в основному, для судноремонтних робіт, програма яких постійно зростала. Якщо в 1933 р. комінтернівці провели ремонт суден Нижньодніпровського флоту на 950 тис. крб., то уже в наступному 1934 р. – на 1млн. 600 тис. крб. [21, 1934, 26 вересня].

Про динаміку зростання обсягів виробничих робіт свідчить така статистика. Взимку 1934–1935 рр. на підприємстві середній і поточний ремонт пройшло 110 суден, через рік обсяг судноремонтних робіт значно зріс, наприклад, капітальний ремонт було проведено 9 паровим і непаровим суднам; середній – 12, поточний – 115. До кінця 1935 р. усі судна технічного, службового та допоміжного флотів, приписані до Херсонського флоту ремонтувалися на заводі ім. Комінтерну [21, 1935, 22 вересня, 31 грудня].

У цей період завершується реконструкція виробничої суднобудівної бази у Херсоні. До лав стають нові цехи: ковальський, слюсарно-механічний, корпусно-котельний, ливарний, деревообробний.

Введення нових виробничих об'єктів дозволило заводу ім. Комінтерну розширити номенклатуру виконуваних робіт. Поряд із

судноремонтом, з 1934 р. на підприємстві набирає темпів суднобудування. Створюються, в основному, дерев'яні та композитні, головним чином, несамохідні судна вантажопідйомністю в 100, 500 і 1000 т кожне. Починається виготовлення серійної продукції для річкового флоту. Будуються буксири потужністю 600 к. с., здійснюється збирання нафтоналивних барж вантажопідйомністю близько 2 тис. т. У виробничій програмі підприємства суднобудування становило вже 27,5 % [15, с. 89; 28, с. 20].

Перевага військових замовлень, як уже раніше говорилося, стає провідною тенденцією в річковому суднобудуванні, що негативно відображається на реалізації планових показників. Фактичне виконання програми будівництва суден річкового флоту в кінці другої п'ятирічки оцінювалося спеціалістами – керівниками галузі – наступними показниками: по самохідному флоту – 71 % плану, технічному – 56 %, несамохідному – всього 33 % [3, с. 13].

Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. основним замовником усіх суднобудівних підприємств України та СРСР стає Наркомат оборонної промисловості. На заводах Головрічпрому проектними показниками третього п'ятирічного плану передбачалося двадцятикратне зростання військових замовлень і двократне збільшення продукції комерційного суднобудування [3, с. 259].

Переведення київського заводу “Ленінська кузня” в середині 30-х рр. ХХ ст. на першочергове виконання військових замовлень збільшує роль суднобудівної бази м. Херсона у забезпеченні транспортом внутрішні водні артерії України.

З 1931 по 1941 рр. виробнича потужність заводу ім. Комінтерну зросла в 10 разів. Йде подальше удосконалення технології суднобудування: при побудові суден у якості конструкційного матеріалу все частіше застосовується метал. У 1937 р. комінтернівці зводять два металеві буксирні пароплави: “Ленінград” і “Ленін” (потужністю по 550 к. с.) [15, с. 89].

У 1939–1941 рр. на підприємствах добудовуються суховантажні судна “Разін” і “Лепсе” (водомісткість – 4740 т; потужність дизеля 2400 к. с.), які були продукцією Миколаївського заводу ім. 61 коммунара. Миколаївські суднобудівники в ці роки майже повністю переходять на виконання військових замовлень. Судна для морського цивільного флоту “Разін” і “Лепсе” стали своєрідною “довгобудовою” на “рідному” заводі [29, с. 23].

Новим напрямком виробничої діяльності херсонських суднобудівників стає зведення доків, для створення яких у 1936 р. було побудовано спеціальну верф, яка стала початком одного із перших в СРСР заводу залізобетонного суднобудування. Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. продукцією верфі стали два залізобетонних доки вантажопідйомністю 6 тис. т і 4 тис. т [28, с. 21].

У переліку виробничої продукції київських суднобудівників заводу “Ленінська кузня”, незважаючи на перевагу військових замовлень, з'являються нові типи цивільних парових і дизельних суден. У 1937–1938 рр. завод збудував для Дніпра нові пасажирські комфортабельні пароплави, які обслуговували експресну лінію Київ–Херсон. У 1938 р.

почалося освоєння двох типів морських суден: самохідних ґрунтовозних шаланд і морських гвинтових буксирних пароплавів потужністю 200 к. с. З 1939 р. завод також зводив річкові дизельні танкери потужністю 640 к. с., вантажопідйомністю 200 т [18, с. 6; 8, с. 72].

Таким чином, чітко прослідковується результат двадцятирічної діяльності суднобудівної промисловості, що відобразився в УРСР збільшенням потужності всього самохідного флоту в два рази та зростанням вантажопідйомності несамохідного флоту в п'ять разів [14, с. 353].

Висновки. Стосовно розвитку річкового суднобудування України в 20–30-і рр. ХХ ст., орієнтуючись на провідні підприємства галузі (завод “Ленінська кузня” та Херсонський суднобудівний завод ім. Комінтерну), можна зробити наступні узагальнюючі висновки: реконструйовані старі, напівкустарні майстерні, переростаючи у суднобудівні заводи, стають виробництвами, що володіють достатньою технічною потужністю для реалізації всіх видів судноремонтних і суднобудівних робіт; нові суднобудівні підприємства, наприклад, верф ім. К. Сухомлина (завод “Ленінська кузня”), оснащувалися високотехнологічним й енергетичним обладнанням.

У результаті проведених організаційно-технічних заходів, направлених на загальну раціоналізацію суднобудівної промисловості, принципово змінюється технологія виробництва у галузі. Київський завод “Ленінська кузня” став лідером упровадження в річкове суднобудування СРСР методів з'єднання судових конструкцій із застосуванням електрозварювання. Впровадження зварювання у річкове суднобудування відноситься до найважливіших досягнень розглядуваного періоду, яке створило передумови для наступного поглиблення внутрішньозаводської спеціалізації всього суднобудівного виробництва.

В середині 30-х рр. ХХ ст. змінюється структура виробничої програми суднобудівних підприємств: на Херсонському суднобудівному заводі поряд із судноремонтом безперервно зростає обсяг робіт із суднобудування, на заводі “Ленінська кузня” стають пріоритетними військові замовлення.

На підприємствах у той же час почався випуск серійних однотипних самохідних та несамохідних, пасажирських, вантажно-пасажирських суден, буксирних пароплавів для річкового комерційного флоту.

Виконання широкого комплексу виробничих завдань стало можливим завдяки висококваліфікованій, професійно направленій інженерно-технічній еліті, робочим колективам, які динамічно зростали як кількісно, так і якісно.

Разом з тим, серйозні прорахунки партійно-радянського керівництва у плануванні розвитку суднобудівної промисловості, відсутність необхідного фінансового забезпечення галузі, її поступова “мілітаризація” призводять до значного скорочення обсягів виробництва цивільних суден заводами річкового суднобудування.

У зв'язку з обмеженістю обсягу статті матеріал, проаналізований автором, безумовно, не може повністю висвітлити тему. Ряд аспектів проблеми потребує більш глибокого аналізу та продовження дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Речной транспорт (Общий курс) / Под. ред. Багрова Л.В. – М.: Транспорт, 1994. – 344 с.
2. Речной транспорт СССР. 1917–1957: Сб. статей о развитии речного транспорта СССР за 40 лет. – М.: Изд-во “Речной транспорт”, 1957. – 474 с.
3. История отечественного судостроения: В 5-и т. – Т. 4: Судостроение в период первых пятилеток и Великой Отечественной войны 1925–1945 гг. – С.Пб.: Судостроение, 1996. – 560 с.
4. Ковшарев А.М. Новая техника на речном флоте УССР. – К.: Транспорт, 1985. – 72 с.
5. Херсонский судостроительный завод. – Симферополь: Таврида, 1993. – 290 с.
6. “Ленинская кузница” судостроительный завод. – К.: Киевская правда, 1946. – 111 с.
7. История ордена Ленина завода “Ленинская кузница” (1862–1962 гг.): Сб. документов и материалов. – К.: Изд-во Киевского университета, 1967. – 321 с.
8. Байбаков А.Б., Кац Р.С. Героїчні сторінки. – К.: Політвидав, 1968. – 115 с.
9. Пікульська А., Тротяк Е. Завод “Ленінська кузня”: Минуле і сьогодні. Короткий історичний нарис. – К., 2002. – 16 с.
10. Строительство флота. Этапы развития речного транспорта // Речной транспорт. – 1982. – № 8. – С. 4–5.
11. Михайлов И.Д. Эволюция русского транспорта. 1913–1925. – М.: Экон. жизнь, 1925. – 247 с.
12. Державний архів Херсонської області.
13. Весь Херсон на 1925 год. Адрес – календарь. – Херсон, 1925. – 252 с.
14. Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т., 4-х кн. – Т. 2: Створення соціалістичної економіки (1917–1937 рр.). – К.: Наук. думка, 1984. – 439 с.
15. Писаренко Е.Ю. Суднобудівний завод ім. Комінтерну (1921–1941 рр.) // Український історичний журнал. – 1960. – № 6. – С. 85–94.
16. Регистр Союза ССР. Список речных судов. – Рыбинск, 1927, ч. IV. Непаровой флот. – № 6734. – С. 25, № 6744. – С. 26, № 6787 – С. 26.
17. Вся Херсонщина в адресах на 1926 г. Статистико-экономический и информационный справочник. – Херсон, 1926. – 248 с. – Раздел «Объявления». – С. 8.
18. Харченко И.П., Кононенко В.Н., Степанюк Р.К. Развитие ордена Ленина завода “Ленинская кузница” // Технология судостроения. Научно-технический и производственный сборник. Центральный научно-исследовательский институт технологии судостроения. – 1980. – № 3. – С. 5–9.
19. Червоний штурвал // Орган партійних комітетів та профспілок пристані “Херсон” та суднобудівного заводу ім. Комінтерну.
20. Звіт про роботу Херсонської міської Ради VII скликання за 1928/29 і 1929/30 роки. – Херсон, 1931. – 131 с.
21. Наддніпрянська правда // Орган Херсонського МПК КП(б)У, міськради та міськпрофради.
22. Зубов Б.Н. Развитие проектирования морских и речных судов // Судостроение. – 1985. – № 8. – С. 77–80.

23. Строительство флота. Этапы развития речного транспорта // Речной транспорт. – 1982. – № 9. – С. 4–6.
24. Зубов Б.Н., Нарусбаев А.А. Судостроение в годы первых пятилеток // Экономика судостроительной промышленности. – 1987. – № 3. – С. 3–11.
25. Кац. Р.С., Мосенкис Ю.Г. Первые сварные речные суда // Судостроение. – 1976. – № 6. – С. 49–52.
26. Нарусбаев А.А. Судостроение в годы первых пятилеток // Судостроение. – 1977. – № 11. – С. 87–90.
27. Логинов С.П. Основные вопросы развития судостроения СССР во втором пятилетии // Судостроение. – 1936. – № 1. – С. 54–59.
28. Матеріали до звіту про роботу Херсонської міської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів ІХ скликання за 1935–1939 рр. – Херсон, 1939. – 126 с.
29. Корабли – наша гордость (Указатель замечательных и выдающихся кораблей и судов, построенных за два века существования верфи на Ингуле 1790–1990 гг.) / Составитель Кравченко А.А. – Николаев, 1990. – 40 с.

УДК 37

Сафонова Н.М.,**ОСВІТА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ МАЙБУТНОСТІ
ДЕРЖАВИ**

Суверенна Україна прагне розвивати вітчизняну систему вищої освіти відповідно потреб та умов нового часу. Узагальнення цього досвіду в історичному аспекті покликане сприяти виробленню певних висновків та рекомендацій на шляху подальшого оптимального перетворення системи вищої освіти у засіб формування інтелектуального ресурсу та інструменту майбутнього держави.

З проголошенням державного суверенітету в Україні розпочались суттєві перетворення вітчизняної системи вищої освіти. Протягом 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. відбулося визначення навчальних закладів із статусом “вищий”, було запроваджено багатоканальне фінансування освіти, виникли навчальні заклади недержавної форми власності. За цих умов здійснено акредитацію та ліцензування навчальних закладів, затвердилася ступенева система підготовки фахівців. В останні роки відбувається наближення системи вищої освіти України до вимог Болонського процесу, запроваджується кредитно-модульна система навчання тощо.

Ця проблема знайшла певне відображення у публікаціях. Зокрема, основні аспекти модернізації системи вищої освіти вказаного періоду розглядаються у монографіях Г.С.Черевичного, О.І.Навроцького, сумісних дослідженнях Т.В.Фінікова і О.І.Шарова, Батченко Л.В. та Череватського Д.Ю, наукових працях Астахової К.В., Гребнева О.Г. та ін. У кожній з них розкрито окремі напрями перебудови системи вищої освіти в Україні, а саме: підготовка та підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів, вдосконалення навчально-методичного процесу і розвиток вузівської

науки. Значна увага приділена також проблемам зародження та стану системи ліцензування і акредитації вищих навчальних закладів України; трансформації соціальних функцій вищої освіти у сучасних умовах, визначенню принципово нового становища вищої школи, зумовленого необхідністю реагування на загальносвітові тенденції, пов'язані з орієнтацією освітньої системи на потреби інформаційного суспільства [1-5].

Разом з тим відзначимо, що серед публікацій практично відсутні наукові праці, які б в історичному аспекті узагальнювали розвиток системи вищої освіти в Україні зазначеного періоду. Тому метою даної статті і є у певній мірі надолуження цієї прогалини.

Свого часу в Україні інтелектуальна еміграція набрала значних розмірів у зв'язку з історичними та політичними подіями наприкінці 80-90-х рр. ХХ ст. Ці прояви знайшли відображення і в документах ЮНЕСКО. Так, у "Всесвітній декларації про вищу освіту для ХХІ століття: підходи та практичні заходи" (1998 р.) виділено спеціальну статтю 16 "Від "убутку" умів до їх залучання". В ній відзначалося, що це явище продовжує стримувати розвиток держав, які знаходяться у перехідному періоді[6;18]. Виправляючи таке становище, проблеми розвитку вітчизняної вищої школи стали більш тісно пов'язуватися із загальнодержавними напрямками соціально-економічного та культурного розвитку, особливо в плані збільшення фінансування навчальних закладів; створення рівних умов доступу до навчання; підвищення якості викладання під час адаптації у європейському освітньому просторі та забезпечення адекватності навчальних програм, рівного доступу до можливостей міжнародного співробітництва.

Такий підхід відкрив перед вищою школою принципово нові перспективи, пов'язані з новими технологіями, які сприяють продукуванню знань, їх розповсюдженню, доступу до них та контролю над ними.

Вітчизняна система вищої освіти за короткий час зазнала багато змін. На початку 90-х рр. ХХ ст. у межах реформ з'явилися приватні навчальні заклади. Станом на 1 січня 1993 р. за даними Міністерства освіти понад 800 тис. студентів навчалися за рахунок недержавного фінансування, в тому числі 150 тис. – у вищих навчальних закладах недержавної форми власності, що складало понад 10% від загальної кількості студентів (порівняно з 1995 р. цей показник становив 4,8%). Загальна чисельність професорсько-викладацьких кадрів наприкінці 90-х рр. у приватних вищих навчальних закладах України складала понад 14 тис. осіб, з яких докторів наук – 1620, кандидатів наук – 8142 (відповідно 11,6% та 58,1%)[7;21].

Протягом 1992-2003 рр. відбувався процес формування та вдосконалення ліцензування й акредитації вищих навчальних закладів. У 1996-1997 рр. сформувався новий механізм оцінки діяльності вищих навчальних закладів, який базувався на Типових критеріях ліцензування та визначення рівня акредитації напрямів (спеціальностей) підготовки фахівців у вищих навчальних закладах України та Типових акредитаційних критеріях визначення статусу вищих навчальних закладів України. Вказані роки виявлялася відчутна диспропорція розвитку різних галузей вищої освіти з погляду тенденцій і темпів. Це зумовило доцільність

делегування фаховим радам функції локалізації критеріїв до умов існування відповідних галузевих сегментів. На відміну від раніше діючої системи показників, нові вимоги та критерії більше зосереджувалися на навчальній діяльності вузів, їх кадровому забезпеченні, матеріально-технічній, навчально методичній та інформаційній базах навчального процесу. Майже вдвічі скоротилась загальна кількість контрольованих параметрів, а в деяких сферах контроль діяльності закладів освіти було скасовано зовсім. Практично зникли кількісні показники в абсолютному вираженні, а їх місце взяли кількісні показники у відносному виразі. Важливу складову критеріальних вимог стали показники наявності окремих елементів методичного та інфраструктурного забезпечення навчальної діяльності.

Використання нових критеріїв та вимог у наступні роки дозволили напрацювати сучасну технологію ліцензування та акредитації. У 1998 – першій половині 1999 рр. істотно збільшились ліцензовані обсяги прийомів на контрактній основі, що зробили навчальні заклади більш самостійними, а державний сектор вищої освіти менш залежним від бюджетного фінансування. У 3,5 рази зменшилась кількість показників, пов'язаних із проведенням акредитації вищих навчальних закладів. Із 40 показників, які визначали суть акредитації, 26 (65%) стосувалися стану підготовки висококваліфікованих фахівців, тобто їх навчально-методичного та інформаційного забезпечення. 8 позицій (20%) виявляли стан кадрового забезпечення навчального процесу. Отже, 85% показників надавали уяву про ключові аспекти в діяльності вищих навчальних закладів.

Поряд з цим досвід освітян свідчив про те, що підготовка великої кількості спеціалістів формально однакової кваліфікації призводила до девальвації вищої освіти і зниженню її соціального статусу. Саме тому стратифікація вищої освіти, її багатоступеневість являла собою перспективний напрям сучасного реформування. Наведені нижче дані Держкомстату про кількість тих, хто навчається у вищих навчальних закладах України, свідчать про сталу тенденцію поступового збільшення попиту на вищу освіту. Так, якщо у 1995-1996 навчальному році у вищих навчальних закладах III-IV рівня акредитації навчалось близько 923 тис. осіб, то у 1998-1999 навчальному році – 977 тис. Проте, збалансованість співвідношення підготовлених спеціалістів різних професій і галузей знань залишається однією з найгостріших проблем вищої школи будь-якого регіону чи держави в цілому. Треба зазначити, що цю проблему мають й інші держави. Так, непропорційно велика кількість студентів обирає гуманітарні або суспільствознавчі напрями навчання: на початку 90-х рр. у Великій Британії – 50%, Швеції –52%, Італії –57%. У Франції у 1993-1994 навчальному році близько 1 млн. студентів готувалося за профілем гуманітарних і соціальних наук; юридичні факультети налічували 200 тис. студентів, тоді як у спеціалізованих інженерних вищих навчальних закладах їх навчалось менше 100 тис., а у вищих комерційних школах – 60 тис. студентів [8;20].

За роки незалежності в Україні відбулось становлення освітньої галузі державного управління. Утвердилась система професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації управлінських кадрів для органів державної влади і органів місцевого самоврядування. Її

складовими стали Національна академія державного управління, чотири регіональних інститути державного управління, десять провідних навчальних закладів, двадцять три центри перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, шістдесят галузевих навчальних закладів післядипломної освіти.

Нарешті, останнім часом зроблено декілька рішучих кроків до входження у європейський освітній простір. Багато в чому в своїх оцінках щодо вступу у Болонський клуб, як кажуть у Європі, погляди представників української освіти співпадають із думкою російських освітян. Досить цікавими можна вважати точки зору останніх з погляду можливих перспектив подальшого розвитку національної освіти пострадянських країн. Ідеологи першої пов'язують з цією подією швидкі пільги для вітчизняної вищої школи (мобільність студентів, викладачів, дослідників; академічне та професійне визнання вітчизняних дипломів на всьому європейському ринку праці; активне працевлаштування наших випускників у будь-якій країні тощо). Навпаки, прибічники іншої точки зору не поділяють райдушних сподівань на таке швидке та прогресивне перетворення вітчизняної вищої школи внаслідок "болонізації", попереджують про неминучість зниження традиційно високих якісних параметрів освіти та втрату її головної переваги – фундаментальності, про послаблення конкурентноздатності вітчизняних вищих навчальних закладів на європейському та світовому освітніх ринках; висловлюються застереження відносно сліпого копіювання закордонного досвіду, перефразуючи інакше "що німцю добре, то нашому – смерть". Перевагу має думка, котра поряд з визнанням безумовних позитивних якостей вітчизняної освіти усвідомлює необхідність значної інтеграції України з Європою, важливість створення спільного освітнього простору, в чому й полягає сутність Болонського процесу.

Однак думку про те, що Болонський процес означає початок нового етапу докорінних реформ вищої освіти в Європі, спростовують представники Центру порівняльної освітньої політики РУДН у книзі "Реформи освіти" (2003) [9;14]. Вони вважають її невинуватною, тому що основні структурні та змістовні перетворення вищої школи розпочато ще у 70-80-х рр. і практично завершено в 90- рр. ХХ ст. Тобто зараз у вищих навчальних закладах майже всіх європейських країн функціонує багаторівнева система підготовки, застосовано систему співвідносних кредитів (залікових одиниць) і фактично вирішено проблему взаємного визнання кваліфікацій.

На думку російського експерта Дослідницького центру проблем якості підготовки спеціалістів професора В.І. Байденко, західні експерти визначають Болонський процес як докорінні реформи вищої школи протягом усієї її багатовікової історії; йдеться про синхронні перетворення, які мають бути в цілому завершені до 2010 року з метою перетворення Європи в динамічний та найбільш розвинутий континент з найсильнішою у світі соціальною політикою та розвинутими людськими ресурсами, з одного боку, а з іншого – зробити європейську вищу освіту найбільш конкурентноздатною у змаганні за "розум", "гроші" й "престиж"[10;15].

Експерти-дослідники Болонських реформ С.Райхерт і К.Точ зробили декілька висновків щодо основних тенденцій розвитку Болонського процесу за чотири роки здійснення положень названої декларації [11;15]:

По-перше, це цілісний характер Болонських реформ, що виходять на інституціональний рівень, тобто рівень конкретних вищих навчальних закладів. Комплексність реформ полягає у визнанні взаємозалежності зв'язків між створенням дворівневої системи ступенів, запровадженням накопичувально-переводної системи кредитних одиниць (ECTS) та стратегічною настановою "освіта крізь все життя". Ідеологічний постулат залишається незмінним – основу освіти визначають знання, сенс, цінності.

По-друге, системність Болонських реформ виявляється в тому, що вони стосуються не лише викладання, а й актуалізують завдання створення "м'яких" інфраструктур в навчальному закладі: служб підтримки студентів, їх консультування та професійного орієнтування, управління кар'єрою майбутніх випускників. Слід додати, що це знов-таки можливо лише за умов достатнього фінансування. Болонські реформи передбачають початкові інвестиції та збільшення поточних витрат на їх реалізацію, у іншому разі це позначиться на інших ключових функціях навчальних закладів, про що кажуть спеціалісти та дослідники.

По-третє, суперечливий характер освітніх реформ не повинен призвести до зменшення багатства та різноманітності європейської освітньої системи, маючи на увазі "упорядковане різноманіття".

І, нарешті, четверте. Особлива увага надається зближенню систем забезпечення якості, акредитації і оцінювання. Посилюючи європейський акцент оцінювання і контролю якості, Болонський процес бере курс на зближення стандартів і процедур оцінювання, визначаючи якість освіти ключовою умовою успіху Болонських реформ.

На це хочеться зауважити: світ значно ширший за Європу. І тому місія Європи у новому тисячолітті – не нав'язувати лише свій досвід і своє бачення освітнього процесу. Необхідність інтеграції безумовна, як безумовно й те, що уніфікація систем вищої освіти не повинна руйнувати національну унікальність її складових.

Вища освіта, історія якої налічує декілька століть, демонструє свою життєздатність і здатність до постійного оновлення, що сприяє поступовому перетворенню та прогресу людства. Неодноразово висловлювалася думка, що сьогодні освіта набуває нових функцій, вона вже не лише сфера послуг – освіта перетворюється у засіб формування майбутності, і XXI століття за прогнозами економістів, політиків, соціологів виступає століттям освіти. Тому в Україні актуальною є задача розвитку вітчизняної системи вищої освіти відповідно потребам та умовам ринкової економіки. У світовій економіці, у соціальному та культурному розвитку домінуюче місце займають лише ті країни, які намагаються забезпечити якість продукції та послуг, створюючи їх виробникам конкурентні переваги, а споживачам – комфортні умови життя. Якість, що перетворено у національну ідею, дозволяє в свою чергу країнам, що опинилися у стані економічної депресії, з успіхом вийти з кризи. Тож поняття "якість" стає категорією, яка поширюється на різні аспекти, в тому числі, й на сферу освіти. Цілком очевидно, що у XXI ст. попит на вищу освіту досягне

значного рівня поряд з усвідомленням її вирішальної ролі у соціально-економічному, політичному і культурному розвитку. Нова концепція корисності – найважливіша, але поки ще невиважена ланка у житті вищого навчального закладу.

Проблеми вищої школи перестають бути локальними, специфічність їх наявності в різних регіонах водночас констатується загальним характером. Зростання контингенту тих, хто навчається, і кількості навчальних закладів вимагають не лише зростання витрат. Освіта зіштовхується з проблемами, які породжено її масовим характером та різко зростаючими вимогами до її якості. Продукцією, або результатом діяльності вищого навчального закладу можна вважати не лише освітню послугу на кожному етапі її надання, а й самих студентів з певним рівнем їх знань та навичок, чи випускників[12;124]. Які цінності покликана формувати сучасна освітня система і, навпаки, яку роль відіграє освіта в сучасній системі цінностей? Відповідь на ці питання шукає сьогодні суспільство й представники різних його верств.

Наведена аргументація дозволяє зробити певні висновки:

1. Отримана вища освіта завжди буде одним із ключових факторів збільшення обсягу людського капіталу як ключової умови економічного розвитку держави.

2. Вища освіта породжує значні позитивні зовнішні ефекти для всього суспільства, доводячи обсяг виробництва наданої послуги відповідно вимог сучасної соціально-економічної системи.

3. Держава повинна стимулювати отримання вищої освіти її громадянами. Зростання кількості навчальних закладів, а також контингенту тих, хто навчається, за умов рівного доступу до отримання освіти, є безумовним і оптимальним принципом функціонування системи освіти.

4. Система вищої освіти, яка є органічною частиною інших суспільних інститутів і, власне, тому не може бути кращою за саме суспільство, "віддзеркалює" його недоліки. Саме тому модернізація системи вищої освіти здатна вплинути на якісне функціонування будь-яких соціальних інститутів. Тобто, поліпшення роботи системи вищої освіти є ключовим фактором її ефективної адаптації до сучасних соціально-економічних та політичних умов.

5. Заклади вищої освіти ототожнюють собою водночас інтелектуальний інструмент матеріального прогресу та гарант збереження загальнолюдської системи цінностей і гуманізації суспільного життя.

Де-юре ми маємо сьогодні велику кількість дипломів про отриману вищу освіту, де-факто треба більш часу на те, щоб переконатися у підвищенні інтелектуального та культурного рівня суспільства. Приймаючи до уваги соціальну роль і функції вищої школи, її здатність здійснювати діалог культур та транснаціональні масштаби, треба в котре зазначити: освіта – це засіб формування майбутнього нації.

Значна кількість праць, полеміка у пресі, державні заходи свідчать про усвідомленість та активність процесу модернізації системи вищої освіти. Однак, розгляд проблеми реформування системи вищої освіти в Україні в історичному аспекті потребує детального вивчення, аналізу, систематизації та узагальнення надбаного досвіду, щоб сприяти усвідомленому виробленню певних висновків та рекомендацій на шляху подальшого оптимального перетворення системи вищої освіти.

Враховуючи, що процес модернізації системи освіти має перманентний характер, подальше дослідження проблеми, як представляється, можливо проводити у контексті порівняння в історичному плані вітчизняного і світового досвіду за двома напрямками: по-перше, аналізуючи досвід країн пострадянського суспільства, з якими сучасна Україна має багато спільного у минулому; та, по-друге, розглядаючи спільні та особливі аспекти розвитку вищої освіти країн Західної Європи і Північної Америки. Знайти консенсус у вигляді оптимальної моделі освіти нелегко, але можливо. Внесок у вдосконалення навчального процесу і конкурентноздатність своєї держави можливий лише за умов діалогу студентів і викладачів, керівництва вищого навчального закладу тощо. Сподіватися на те, що політики чи фінансисти на свій розсуд знайдуть вирішення цієї проблеми – необачний крок. Тільки спільне обговорення, спільний пошук оптимальних заходів нададуть можливість уникнути формалізації цього процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фініков Т.В., Шаров О.І. Вища освіта в Україні: ліцензування та акредитація: Аналітичне дослідження. – К.: Навчально-методичний центр “Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні”, 2003. – 68 с.
2. Навроцький О.І. Вища школа України в умовах трансформації суспільства. – Х.: Основа, 2000. – 240 с.
3. Батченко Л.В., Череватский Д.Ю. Развитие системы высшего образования в Украине в период рыночных преобразований. – Д.: Институт экономики промышленности НАН Украины, 1997. – 20 с.
4. Кликунов Н.Д. Институциональные изменения как способ адаптации системы высшего образования к современным социально-экономическим условиям. – Орел: Издательство ОрелГАУ, 2003. – 245 с.
5. Астахова Е.В. Трансформация социальных функций высшего образования в современных условиях: Учебная брошюра по социологии образования для магистрантов, аспирантов, преподавателей высшей школы / ХГИ «НУА». – Х., 1999. – 75 с.
6. Там само. С.18
7. Там само. С.21
8. Там само. С.20
9. Байденко В.И. Болонские реформы: некоторые уроки Европы // Высшее образование сегодня. – 2004. – №2. – с.14-19.
10. Там само. С.14.
11. Там само. С.15.
12. Никишина Н.Ш. Оценивание качества основной образовательной программы // Доклады АН высшей школы России.- 2004г. –Январь-июнь. – №1(2). – С.124-129.

УДК (477.6)“19”

Сиволапов В.О.

**КОНФЕСІЙНІ ШКОЛИ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ
ЛУГАНСЬКОЇ ОКРУГИ ДОНЕЦЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
У 20 -Х РР. ХХ СТ. ТА ЇХ РАДЯНИЗАЦІЯ.**

У статті висвітлюються деякі аспекти одержавлення та радянізації системи освітніх установ німецьких колоній у 20-ті роки ХХ ст. на терені Луганської округи, прослідковуються процеси впливу радянської влади на традиційну систему освітніх німецьких установ, що були зумовлені специфікою національної політики більшовицького тоталітаризму, розглядаються заходи радянської влади щодо підготовки національних педагогічних кадрів та відкриття в німецьких колоніях навчальних закладів радянського типу.

Етнонаціональні проблеми у сучасному історичному процесі набувають все більшої актуальності, їх багатоаспектність зумовлює постійний інтерес з боку істориків, етнологів, філософів, соціологів до всього, що лежить в основі буття націй та міжнаціональних відносин.

Радянська державність України (1919-1990), що була пов'язана з встановленням більшовицького тоталітаризму та специфікою його національної політики щодо національних меншин, є окремою сторінкою сучасної української історії.

Дослідження особливостей етнонаціональних процесів радянської доби важливе насамперед тому, що їх наслідки дісталися в спадщину незалежній Україні та ще продовжують впливати на характер міжнаціональних відносин у нашій державі.

Актуальність теми дослідження зумовлюється рядом чинників, головним серед яких є наявність різноманітної документальної, наукової, науково-популярної, публіцистичної літератури та архівних документів про німецькі колонії на терені сучасної України, їх долю в часи більшовицького тоталітаризму, яка потребує комплексного історіографічного аналізу, об'єктивної оцінки реального стану проблеми радянізації та одержавлення освітніх установ німецьких колоній, визначення тематики подальших досліджень. Тому саме критичне узагальнення досвіду як позитивного, так і негативного будівництва системи національних освітніх установ в Україні на різних етапах її розвитку, винесення уроків з минулого, насамперед, трагічних, слід розглядати як насущне завдання істориків, успішне вирішення якого неможливе без конкретних історіографічних досліджень.

Крім того, як відомо, історія існування німецьких колоній на терені сучасної України радянської доби, як і історія України узагалі, протягом багатьох десятиліть спотворювалася, фальсифікувалася або навіть замовчувалася. Лише з проголошенням незалежності України створено сприятливі умови для дійсно наукового та об'єктивного висвітлення усіх аспектів перетворення традиційної системи освітніх установ німецьких колоній в одержавлену тоталітарну систему радянського зразка.

153

Система освітніх установ німецьких колоній на терені України 20-х років ХХ ст. в історіографічному ракурсі ще не аналізувалася. Наявні праці та архівні документи не дають цілісного уявлення про розвиток знань з історії існування традиційної системи освітніх установ німецьких колоній, про повноту дослідження проблеми в цілому, оскільки таке завдання або не ставилося, або в силу відомих причин його не можна було належним чином реалізувати.

Предметом запропонованого дослідження є тенденції руйнування традиційної системи освітніх установ німецьких колоній у межах так званої нової національної політики радянського уряду, її одержавлення з метою паралізування традиційної німецької освіти, посилення асиміляційної радянської освітньо-культурної концепції, так званої „виняткової” російської культури в системі виховання та виключності радянського виховного ідеалу, який передбачав домінування російської мови над німецькою, формування такої спеціальної системи загальноосвітніх та середніх навчальних закладів в німецьких колоніях, яка поступово ліквідувала б окремі національні елементи німецької культури та освіти, а також підготовка відповідних педагогічних кадрів для роботи в освітніх установах німецьких колоній.

На терені Луганської округи, яка входила до складу Донецької губернії, у 20-х роках ХХ століття знаходилося 34 німецьких колонії та 6 хуторів з німецьким населенням, зокрема, у Дмитровському районі колонії Любима, Мирська, Грюнфельд-Єлізаветівка, Добропілля, Талово-Тузлівська, у Кам'янобродському районі колонія Голубівка та село Катеринівка, у Червоно-Промінському районі колонії Юлине I та II, Фроммандієр I та II, Журавлівка, Козаківка, Червоне полум'я, Софіївка, Володимирівка, Олександрівка, Давидівка, Марусине, Федорівка, Спартак, у Лозово-Павлівському районі хутір Вільхівка та колонія Шерманн, у Новосвітлівському районі колонія Енгельс, хутори Маршунок та Ул'янівка, колонії Бурчак, Михайлівка, Будьонівка, „Роза Люксембург”, „Карл Лібкнехт”, Шмідт, у Ровеньківському районі колонія Комінтерн, Верхне-Тузове, Грюнфельд, хутори Ритікове та Червоний колос, колонія Сіяч, в Успенському районі колонії Хлібороб, Азарівка, Золота криниця. [1] Практично кожна німецька колонія мала власну початкову школу, яка утримувалась на кошти громади колоністів.

Німці-колоністи, здебільшого гарні господарі, витрачали значні кошти на утримання й розвиток своєї системи освіти. Це було зумовлено як „традицією загального обов'язкового навчання, безпосередньо пов'язаною з релігійними потребами німецького суспільства: школа повинна була готувати дітей до конфірмації”, так і потребами соціально-економічної ситуації. Відокремленість німецьких колоній, господарська діяльність лише для власних потреб, самостійність церкви та школи давали змогу колоністам зберігати національну мову, дотримуватися *традиційної для Німеччини системи освіти*.

Школа та освіта в житті німецьких колоній України завжди відігравали дуже важливу роль, що значною мірою пояснювалося традиціями, закладеними ще на історичній батьківщині – в Німеччині. Традиції європейської освіти навчальних закладів німецьких колоній значною мірою впливали на те, що діти колоністів не допускалися до

конфірмації, якщо не вміли самостійно читати церковні тексти та писати. Повагу до освіченості німецькі переселенці принесли з собою і в українські землі, важко було уявити собі німецьку колонію, у якої б не існувало навчального закладу.

Надаючи освіту й виховуючи, конфесійна німецька школа слугувала своєрідним засобом для зміцнення віри. Ця функція школи як осередку самобутньої національної культури німців-колоністів, завжди була дуже важливою.

Основним типом німецькомовних шкіл були так звані „канторські школи”. З точки зору радянського виховного ідеалу, що втілювали у життя інспектори Наркомосвіти, науковий і виховний рівень „канторських” шкіл був дуже низьким, господарські умови незадовільні, крім того канторами були особи без достатньої педагогічної освіти, які повинні бути звільнені за професійну невідповідність.

Німецькі ортодоксально-конфесійні школи мали характерні риси:

- обов'язкове навчання всіх без винятку дітей шкільного віку;
- керівництво школою здійснювалося пастором;
- школа мала тісний зв'язок з громадою колонії, яка утримувала її на свої кошти.[2]

Школи німецьких колоній мали також свою специфічну систему навчання, в них навчалися хлопчики й дівчатка разом віком від 7 до 14 років, як правило, до конфірмації. Програма навчання була насамперед церковною: діти навчалися не лише читанню, ліку, але й основам релігії, духовному співу. Німці-вчителі та пастори саме на підставі віросповідання виховували у дітей колоністів моральність та духовність.

До речі згадати вчителів шкіл німецьких колоній Луганської округи того часу: Генріх Блюм, Г. Кірш, Ріккер, А. Прайц, Е. Хенкель, Г. К. Кох, Лубітовський, Петер Шволь, І. Реддіх, Іоанн Ульріх, А. Я. Каутц, Е. Кірхмайер, К. Сімон, Маньковський, Шпренгель, Едуард Резе, І. Зайбель та багато інших.

Ще у 1841 р. в німецьких колоніях були розроблені й прийняті „Правила відвідування сільських шкіл та дитячого навчання”, які передбачали обов'язкове відвідування дітьми школи, регулярний облік відвідування, сплату сім'ями колоністів грошового штрафу в розмірі 3 коп. сріблом у випадку пропуску занять учнем без поважної причини. Грошові штрафи бралися за квитанцією й передавалися до шкільної каси, а згодом використовувалися для придбання підручників для бідних дітей, заохочення тих учнів, які склали іспити на „відмінно”.

Мешканці німецьких колоній на терені Луганської округи, як і взагалі вихідці з Німеччини в Україні, питанням освіти надавали великого значення. Для німців-колоністів звичайною була вимога загальної освіти своїх дітей, що мала походження з основ релігійно-реформаційного руху Мартіна Лютера, який передбачав глибоке вивчення кожним віруючим-німцем Біблії, хоча про що взагалі могло йтися у той час, коли радянська влада намагалася виключити з духовного життя своїх громадян навіть саме розуміння релігії: на засіданні президії ВУЦВК від 16 липня 1924 року відмічалось про „неможливість розгляду питання про викладання Закону Божого та проповідей для дітей в молитовних домах, оскільки це

виявляється порушенням основної лінії радянської влади у сфері релігії” [3], а у доповіді німецької секції Луганського Окрпаркому за період від 05.08. по 19.09.1925 р. у розділі „Політичний стан” підкреслювалося, що „політичних вимог з боку німців-колоністів немає, але є вимоги вільного викладання Закону Божого у школах”, де навчалися діти колоністів ”[4].

Релігійні питання завжди були найважливішими в житті німецьких колоній, німці-колоністи були дуже набожні, окрім священних книжок нічого не читали, навіть молодь зовсім не брала участь у громадському житті, більш того серед колоністів не діяла ні одна партійна, комсомольська або піонерська організація, у більшості своїй німецька молодь належала до релігійних організацій, однак саме у цей період під натиском пануючої влади релігійні організації почали розпадатися внаслідок закриття молитовних будинків та припинення в них спеціальних проповідей.

Церква завжди впливала на німців-колоністів (у тому числі й через школу) для збереження за умов існування оточення з іновірців та населення, яке говорило іншою мовою, національних традицій, звичаїв та обрядів. Ця функція школи як осередку самобутньої національної культури німців-колоністів завжди відігравала важливу роль у житті німецьких колоній.

Традиційно громади німців-колоністів на власні кошти будували шкільні будинки у самому центрі колоній. Шкільні будинки водночас були й місцем для проведення богослужінь та релігійних обрядів: водохрещення, конфірмацій, вінчання, тому що в розумінні німців релігія завжди була визначальною складовою освіти та духовного життя громади.

Проте за умови громадянської війни, економічного безладдя та наступних років стрімких процесів так званої „радянизації” суспільства, німецькі колонії більш не мали можливості будувати спеціальні шкільні приміщення. Частіше за все, повертаючись з місць депортації на українській землі, колоністи знаходили колишні будинки шкіл у зруйнованому стані, дахи, якщо вони залишилися, поросли травою, та і не лише дахи, але і класні кімнати. Майно шкіл пограбовано, всі німецькі підручники розтаскані у російські села, спалені та розкурені. Більшість німецьких шкіл потребувала ремонту. Підручників, крім релігійного катехізису, у колоніях не залишилось. Тому й доводилося тимчасово орендувати та використовувати під школи молитовні будинки або поштові відділення, як це було у колоніях Олексіївки Успенського району, Грюнфельд Ровеньківського району та Верхньо-Тузлівська Олексіївського району. Як відомо, населення німецьких колоній за часи громадянської війни сильно постраждало від бандитизму. Негативним було й те, що у школах, де навчалися німецькі діти, до 1921 р. мовою викладання була чужа дітям російська мова.

Характерною рисою цього періоду був дефіцит вчителів у школах німецьких колоній, шкільних приміщень та підручників рідною мовою. Уповноважені німсекцій при органах виконавчої влади округи та інспектори Наркомосвіти особливо турбувалися про докорінну зміну методів викладання, що традиційно мали місце у школах німецьких колоній, намагалися знайомити німецьких вчителів з принципами трудової школи та правовим станом шкіл національних меншостей.

Саме у 20-ті роки активізується вплив радянської влади на систему освітніх установ німецьких колоній, що, насамперед, мав за мету *паралізувати традиційну німецьку освіту* та посилити асиміляційну радянську освітньо-культурну потугу за допомогою забезпечення не лише переваг, а й так званої „винятковості” російської культури в системі виховання, її нібито всеосяжності, універсальності та виключності радянського виховного ідеалу, передбачити домінування російської мови над німецькою, створити такий шкільний устрій, який би поступово ліквідував окремі національні елементи. Тенденція виразної радянизації шкільництва через *вилучення традиційних німецьких підручників*, посилення відчуття залишковості та залежності німецького шкільництва і вчительства від системи радянської освіти значною мірою погіршувала його статус. Стан дискримінування німецького приватного шкільництва став найпотужнішою причиною зростаючого протистояння, перетворивши антишкільну кампанію німців-колоністів на акцію громадянської непокори. Одержавлення німецькомовного шкільництва спричинилося до зворотного ефекту – боротьби за національну школу німців-колоністів як боротьби за свою етнічність, що зазнавала загрозу.

Для німців-колоністів завжди характерними рисами було намагання зберегти відданість своїм культурним традиціям та прихильність до лютеранства, в родинях німці культивували працелюбність, любов до знань і прагнення їх удосконалення.

Надмірний інтерес з боку радянської влади, нової національної політики до німецьких колоній, їх господарства, незважаючи навіть на те, що, наприклад, в Луганській окрузі німців мешкало лише 6 303 особи, або 1,22 % від загальної кількості населення округи, зумовлювався наявністю прогресивних елементів економічного, суспільного та культурного розвитку, тому що розуміння основних засад організації життя німецьких колоній та успішної системи їхнього господарювання, сприяло б з'ясуванню певних засобів для поліпшення становища українських та російських селян.

Проте одночасно продовжували висловлюватися досить негативні думки щодо існування німців в радянському суспільстві. Вважалось, що німці-колоністи були і залишаються ворогами, оскільки вони не тільки нічого не дали населенню, поряд з яким вони мешкали, в культурному, господарському, матеріальному та духовному відношенні, а, навпаки, нібито всілякими засобами ускладнювали життя українських та російських селян.

Мешканці німецьких колоній на терені Луганської округи, як і німецька меншість в цілому в Україні, сприймалися як чужорідний елемент, що мав у собі ще й наявність постійно діючої прихованої загрози, а тому радянська влада вважала за необхідне у межах національної політики впроваджувати багатоаспектні заходи щодо *одержавлення німецького шкільництва* та постійного контролю за освітньо-культурними ініціативами колоністів.

У 20-х роках ХХ століття починає створюватися нова державна політика щодо національних меншин, спрямована на забезпечення національно-культурних інтересів всіх етнічних спільнот України, оскільки перед державним та партійним керівництвом новоствореної держави

СРСР все частіше постають проблеми врегулювання міжнаціональних взаємин. Рішеннями X (1921 р.) та XII (1923 р.) з'їздів РКП(б) було визначено основні напрями державної політики, що стосувалися процесів та заходів щодо національних меншин. Заходи радянської влади щодо національних меншин передбачали підготовку національних кадрів, формування системи національного адміністративно-територіального районування, *відкриття відповідних навчальних закладів*, організацію видавничої справи мовами національних меншин, ретельне вивчення історії, відродження національних традицій та культури [5].

За підсумками проведеного у лютому 1924 р. статбюро Окрвиконкому у м. Луганську статистичного опитування серед 20 трудових шкіл німецьких колоній Луганської округи було отримано відомості про сучасний стан національних освітніх закладів. Як правило, школи у колоніях були засновані ще до революції 1917 р., навчання учнів велось російською та німецькою мовами, за виключенням Єдиної трудової школи колонії Олексіївка Успенського району та трудової школи колонії Верхньо-Тузлівська Олексіївського району (лише німецькою), початкової трудової школи колонії Золота криниця Успенського району та сільської школи першого ступеню колонії Енгельс Новосвітлівського району (крім російської та німецької, ще й *латинською* мовою, що викликало значне здивування працівника статбюро, який навіть підкреслив це червоним олівцем), трудової школи колонії Анисівка Новосвітлівського району, де навчання велось німецькою, російською та українською мовами. Процес навчання, що вівся у школах німецьких колоній двома та більш мовами, включаючи навіть класичні мови, – латинську, свідчив про незвичайно високий для сільських шкіл рівень освіти німецьких дітей та вчителів.

Утримання шкіл, як правило, відбувалося за рахунок громади колоністів за виключенням Єдиної трудової школи колонії Олексіївка, Анисівської трудової школи, Трудової школи Лібкнехт, Верхньо-Тузлівської трудової школи, Сорочинської трудової семирічки, Спартаківської народної трудової школи, Азарівської єдиної трудової школи, що знаходилися на утриманні Луганського відділу народвіти, місцевого бюджету Окрвиконкому або місцевих бюджетів та відділень народвіти. На кошти громади колоністів відбувалося також утримання сторожів шкіл, якщо вони були, придбавалося паливо, підручники, здійснювався ремонт шкільних будівель, приладдя до письма забезпечували самі учні, тобто знову це були кошти громади, світло у класних кімнатах найчастіше забезпечували вчителі. Більшість шкіл німецьких колоній не мала ніякої навчальної допомоги з боку місцевої влади, лише трудова школа Лібкнехт, Анисівська трудова школа отримували деяку навчальну допомогу з боку місцевого відділу народвіти. Школи німецьких колоній традиційно існували самостійно при колоніях, вони не мали відношення до будь-якої державної установи або підприємства. Навчання в школах німецьких колоній було безкоштовне, за винятком Спартаківської народної трудової школи, 30 учнів якої платили за навчання. Решта німецьких шкіл існувала на підставі складеної між громадою колоністів та вчителем угоди:

- Федорівська трудова школа колонії Федорівка з вчителем Генріхом Блюмом від 1 вересня 1923 р.;

- Сільська школа першого ступеню колонії Енгельс з вчителем Едуардом Резе від 1 грудня 1923р.;
- Трирічна трудова школа колонії Комінтерн з вчителем Е. Кірхмайєром у жовтні 1923 р.;
- Юлинська трудова школа колонії Юлине I з вчителем Іоанном Ульріхом від 5 листопада 1923р.;
- Друга Юлинська трудова школа колонії Юлине II з вчителем А. Каутцем від 26 листопада 1923 р.;
- уравлівська трудова школа колонії Журавлівка з вчителем І. Реддіхом від 28 вересня 1923 р.;
- Козаківська трудова школа колонії Козаківка з вчителем Каулем від 1 грудня 1923 р.;
- Трудова школа при колонії „Роза Люксембург” з вчителем Петером Шволем від 10 жовтня 1923 р.;
- Софіївська трудова школа колонії Софіївка з вчителем Лубітовським від 30 жовтня 1923 р.;
- Володимирська трудова школа колонії Володимирівка з вчителем Г. Кохом від 1 вересня 1923р.

Більшість шкіл колоній таких угод не мала, хоча й сплачувала вчителю визначену громадою зарплатню.

Разом у 20-ти школах німецьких колоній округи навчалося у 1923 р. 772 учні, у кожній школі працював один вчитель, школи не перебували під наглядом місцевого лікаря або фельдшера, не мали також ніяких бібліотек або книгозбірень[6].

Методика навчання дітей в німецьких школах завжди негативно розцінювалася з боку радянської влади, розуміючи, що якісний вплив на молодь німецьких колоній, втягування її до активної розбудови радянського суспільства можна було здійснити лише через активне втручання у навчальний процес шляхом підготовки відповідних педагогічних кадрів для шкіл німецьких колоній та відсторонення традиційних німецьких вчителів, які були особами ідеологічно чужими радянській політиці та такими, що не мали належної педагогічної кваліфікації, вилучення традиційних німецьких підручників, що не відповідали вимогам радянської освіти та радянській ідеології взагалі. Наркомосвіти вважав за необхідне організацію міжокружних курсів для перепідготовки та підвищення кваліфікації німецьких вчителів, тому що вони були недостатньо політично підготовлені, посилення інспектування німецьких шкіл та звернення більшої уваги до навчальних процесів, що відбувалися в школах німецьких колоній.

З метою підготовки надійних з точки зору Наркомосвіти педагогічних кадрів для шкіл німецьких колоній Луганська Окрнаросвіта підшукувала відповідні кандидатури німецьких вчителів та надсилала до Пришибського німецького педтехнікуму характеристики стажерів такого змісту:

„Тов. *Рігер Карл Карлович* працює з 01.1X.-27 р. в однокомплектній німецькій трудшколі Соцвиху 1 концентру й веде заняття з 3 групами (23 учні). На протязі учбового року показав себе як доброго педагога. В процесі роботи проявляв необхідну ініціативу та з охотою й добросовісно

виконував свої обов'язки, знання учнів та дисципліна в класі задовольняючі. Взаємовідносини педагога з учнями гарні. В громадській роботі тов. *Pieper* приймав активну участь. Йому вдалося оживити роботу в нім. сільбуді і серед нім. молоді та повести її по *радянському* руслу. В кампаніях, які проводились, він приймав теж активну участь. В щоденному житті вів себе зразково та здобув собі авторитет серед населення."

"Тов. *Ейхманн Олександр Миколайович* працює з 01. IX.- 1927 р. в однокласній німецькій трудшколі Соцвиху 1 концентру й веде заняття з 3 групами (54 учні). В процесі роботи показав гарні здібності як педагог та проявив необхідну ініціативу й енергійність. Свої обов'язки виконує з великою охотою та добросовісно. Знання учнів та дисципліна в класі задовольняючі. Взаємовідносини педагога з учнями гарні.

Крім школи тов. *Ейхманн* вів лікнеп для дорослих, в якому ліквідувало 19 чол. свою неписьменність. В громадській роботі приймав активну участь. Вів роботу серед німецької молоді в німецькому сільбуді та брав активну участь у всіх кампаніях, які проводились. Своїм зразковою поведінкою та роботою здобув собі авторитет серед населення"[7].

Саме такі представники німецького вчительства за підтримкою інспектури наросвіти мали можливість виховувати німецьку молодь у *радянському* дусі та проводити в життя *радянську* систему виховання.

Особливу увагу в національній політиці стосовно організації роботи німецьких шкіл пропонувалося звернути на рішучу боротьбу з антисемітизмом та релігійним впливом на німецьку молодь. Констатувалося, що у німецьких колоніях немає надійного складу вчительства, крім того, відмічалось досить пасивне ставлення німецьких вчителів до політосвітроботи взагалі, значною проблемою була незабезпеченість сучасними підручниками німецькою мовою. Багато дітей взагалі не відвідували шкіл через те, що в них не викладається Закон Божий. Хоча, незважаючи на значний тиск з боку органів влади, в деяких німецьких школах проводилися „Бібель-лекції” для молоді та відмічалось посилення виховання її у релігійно-національному дусі. Особливу серйозну увагу Наркомосвіти звертав на те, що проповідники продовжували мати значний вплив на молодь та у спеціальних гуртках виховували її у національному та релігійному дусі. Вищезгадане викликало гостру необхідність введення ретельного контролю з боку інспекторів наросвіти за німецькими школами, бо відсутність його могла вилитися у небажані для влади явища.

Тому зрозумілим є й те, що у доповіді представника з роботи серед нацменів від Луганського Окрпаркому Бергера німецькою мовою „Про рішення 1-й партконференції та 3-го Всерадянського з'їзду Рад ” поміж іншим відмічалось, що „конференція вважає за необхідне відкриття у німецьких колоніях за рахунок держбюджету шкіл, сільбудів та хат-читалень і забезпечення їх усім необхідним”[8].

У доповідній записці німецької секції губернського відділу народної освіти про стан культосвітньої роботи в німецьких колоніях окремих округ Донецької губернії від 2 лютого 1925 р. німецький губернський інспектор Шуберт відмічав, що „ охоплення учнів шкільного віку німецькими установами Соцвиху в середньому по губернії становить 90%.” Характеризуючи політосвітню роботу серед дітей німецьких колоній, від

зазначав, що „літературою школи забезпечені у дуже обмеженої кількості, більшою частиною це є стара белетристика, журнали, книги, що мають політзміст, зовсім бракує.”

Звертаючи увагу на матеріальний стан німецьких шкіл, Шуберт підкреслив, що „у Луганській окрузі жодної німецької школи на районному бюджеті немає, хоча статистичні дані свідчать про 6 німецьких шкіл, які нібито утримуються за рахунок місцевого бюджету, проте як вчителі в них отримують кошти від громади колоністів, їхня заробітна платня складає в середньому 30 руб., там де є вчитель, що знаходиться на громадському утриманні, складено індивідуальну угоду через союз із громадою. З метою перепідготовки та самоосвіти німецьких вчителів відмічається потужне *втягування* їх до політосвітньої та гурткової роботи, щоб не відставати від російських вчителів. На губернські курси до м. Луганська направлено 4 особи, але як на курси вивчення української мови жодної. Крім того, німецькі педагогічні колективні курси дуже погано забезпечені німецькою літературою на відміну від російської, яку надано більшою кількістю.”

Шуберт відмічав, що „німецька секція брала також участь у губернській комісії з обстеження шкіл німецьких колоній, було обстежено німецькі школи Луганської, Шахтинської та Таганрозької округ, здійснено 4 інспекційних поїздки по Луганській, Шахтинській та Таганрозькій округах, 6 інформаційних поїздок до німецьких колоній з пропагандистською та агітаційною метою по різних кампаніях за дорученням німецької секції при партійному комітеті КП(б)У.”

Враховуючи загальну характеристику робіт, які було проведено німецькою секцією, Шуберт підкреслював, що „план робіт, форми та методи викладання у німецьких єдино трудових школах викладено Головоцвухом як мінімум для соцвухустанов, 92% німецьких шкіл перейшли на викладання комплексного методу, деякі німецькі вчителі ознайомились з Дальтонівською системою, проте як з Московською системою німецькі вчителі мало знайомі. Більш того, українська мова дуже складно проникає у німецькі школи, тому що тільки 7 німецьких вчителів володіють українською.”

Дітрук та організація юних піонерів в німецьких колоніях є зовсім відсутніми за малим винятком, коли деякі німецькі педагоги займалися поза школою з дітлахами. Єдиного організаційного плану дітруку ще немає. Форми та методи політосвітньої роботи в німецьких політосвітніх установах не опрацьовано, як не існує і єдиного плану з перепідготовки німецького вчительства. *Радянізація* німецького вчительства найчастіше знаходить відображення лише в антирелігійній пропаганді, участі у виборах до рад, громадських робіт(ах) та інше.

Ставлення німецького населення до німецьких єдиних трудшкіл можна назвати вичікувальним, у деяких випадках навіть негативним, до політосвітніх установ воно є й зовсім байдужим.

У той час як ставлення радорганів до німецьких шкіл у районних та окружних центрах є добрим, хоча по сільрадах були випадки, коли німецькі школи, що функціонували, залишались без палива, а поряд із ними російські школи, що не функціонували, отримували 200 пудів вугілля.

Стосовно перспективи роботи секції на майбутній навчальний рік Шуберт визначав, що „не передбачається ніякого розширення німецької шкільної мережі усупереч наполяганням Центрального бюро німецьких секцій при Наркомосвіти.”

Одним із головних завдань німецької секції при губвідділі освіти та німецької секції при ЛКСМ є організація проведення у життя дітруху та стабілізації роботи юних піонерів у школі та поза школою в німецьких колоніях, для чого необхідно зв'язатися належним чином з комсомольськими організаціями в німецьких колоніях, опрацювати тези та план робіт разом із німецькою секцією при губернському комсомолі.

Важливим залишається питання затвердження німецького інспекторського штату в Луганській та Сталінській округах на нараді національних меншин при губвідділі освіти[9].

Здавалося, що основні завдання такої національної політики ґрунтувалися на певних демократичних засадах, які сприяли б відродженню національних меншин України, проте як практичне втілення та дійсні наслідки цієї національної політики 1920-х років для національно-культурного розвитку різних етнічних груп, зокрема німецьких колоністів, мали зовсім протилежний характер. Національна політика завжди розглядалася радянською владою як стратегічна гра, мета якої полягала в залученні або *втягуванні* національних меншин до процесу побудови соціалістичного суспільства.

У 1921 р. в структурі адміністративно-організаційного управління Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР була створена спеціалізована державна установа – Відділ національних меншостей, до компетенції якого входило „забезпечення мирного будівництва і братерського співробітництва всіх національностей, які проживають на території УСРР; широке сприяння матеріальному розвитку національних меншостей, враховуючи особливості їхнього побуту, культури і економічного розвитку; *нагляд за втіленням у життя національної політики радянської влади*”[10]. При Відділі національних меншостей НКВС було утворено й німецький підвідділ. В зв'язку з подальшим зростанням обсягу та ускладненням роботи щодо національних груп функції відділу НКВС були передані Центральній Комісії у справах національних меншостей при ВУЦВК.

Національні секції при партійних організаціях, а також Центральне бюро німецьких секцій діяли під керівництвом підвідділу національних меншостей відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У. Їх основна функція полягала в проведенні агітаційно-пропагандистської роботи серед національних меншин. Поряд з цим національні секції при партійних організаціях брали участь у розробці й інших питань, зокрема, пов'язаних з формуванням національних адміністративно-територіальних одиниць, підготовкою національних кадрів, *створенням мережі навчальних і культурно-освітніх закладів*.

В Луганській окрузі також при Окружному партійному комітеті було створено посаду нім. інструктора, при Окружному виконавчому комітеті - посаду уповноваженого з питань нацменшостей та при Окрінспектурі народосвіти - посаду інспектора німецьких освітніх установ. До функціональних повноважень вищезначених чиновників було віднесено

проведення широкомасштабних обстежень німецьких колоній округи та німецьких освітніх установ зокрема.

У 1920-х роках в Україні була створена система національної освіти, до якої входила мережа загальноосвітніх, середніх спеціальних, вищих й інших учбових закладів, навчання в яких здійснювалося мовами національних меншин, у тому числі німецькою. Структуру та характер національної освіти в Україні визначала „Схема системи освіти серед національних меншостей УСРР”(1926), у якій, зокрема, зазначалося, що "... в галузі соціального виховання окрема національна школа будується в тих (населених) пунктах, де мається не менш ніж 20 дітей-нацменів шкільного віку. В основі системи шкільної освіти нацменів лежить 4-річна школа (молодший концентр 7-річки), сільська, містечкова і міська, що базується на рідній мові відповідних нацменшостей. Крім того, для кожної національності утворюються в районних центрах, більш крупних містечках та містах старші концентри 7-річних шкіл..."[11]

Відповідно до „Схеми системи освіти серед національних меншостей УСРР”, до першого концентру відносились I-IV, а до другого – У-VII класи семирічної школи. Німецькі навчальні заклади, хоча і мали статус національних, проте формувалися за критерієм мови навчання, а не за національним складом їх учнівських колективів.

Відомо, що у забезпеченні мовних та культурно-освітніх інтересів населення німецьких колоній особливо важливу роль завжди відігравала система національної освіти, до якої входила мережа загальноосвітніх, середніх спеціальних та інших учбових закладів, навчання в яких здійснювалося німецькою мовою. Рівень освіченості німецького населення Донецької губернії, порівняно з іншими національними групами, був одним з найвищих. В 1921 р. в губернії було 190 німецьких шкіл, в яких навчалося 9093 учні та працював 221 вчитель. За кількістю німецьких шкіл Донецька губернія посідала друге місце після Катеринославської[12].

Німецьких шкіл Соцвиху в Луганській окрузі було 26, в них навчалось 711 дітей німецьких колоністів, які становили 61 шкільну групу. Охоплення дітей шкільного віку по окрузі – 98,6%, усього вчителів системи Соцвиху в окрузі 2032, з них німців – 2%.³

У своєму звіті про діяльність уповноважений національних меншин при Луганському Окрвиконкомі Піха-Петровський за період з 1/VII-25 р. по 1/X-26 р. відмічав, що посаду Уповноваженого Нацмена при Луганському Окрвиконкомі було уперше організовано 1/VII-1925 року. За звітний період робота з обслуговування національних меншин, а саме німців, характеризувалася значними досягненнями з виконання основних заходів, що забезпечують *правильні* взаємовідносини національних меншин з місцевим населенням, хоча й за відсутністю достатньої усвідомленості про німецькі колонії, за виключенням часткових відомостей при ОВК та по лінії ДПУ. Для вивчення побуту та потреб нім. населення округи за постановою ОВК було організовано комісію з представників: ОВК – Уповноваженого Нацмену, представника ОЗУ та Прокуратури, яка проводила всебічне обстеження німецьких колоній округи.

При обстеженні було з'ясовано, що в окрузі існує 39 німецьких колоній, з них 2 колонії майже розпалися та більшість нім. населення

виїхало до інших округ. Загальне число населення становить 6.302 людини за наявності 1.071 дворів, тобто біля 2% всього населення округи. Колонії є невеликими, по 12-40 дворів, були організовані головним чином протягом останніх 30 років з вихідців Маріупольської, Чернігівської, Катеринославської округ колишньої губернії та розкидані по 7 районах. Тип господарства переважно середняцький, заможного елементу є малий відсоток. Під час імперіалістичної війни частина колоній була розорена, багато німців повиїздило до місць їх колишнього мешкання та частина пішла на виробництво. Під час громадянської війни колонії ще більш збідніли, піддавались сильним беззаконням як з боку військових, так і з боку радянської влади.

В колоніях до 1925 року не було ніяких громадських та економічних організацій, де інде існували 2- та 4- річні школи, які утримувались переважно за рахунок населення, інших освітніх установ не було. Навчання в школах проводилося переважно у релігійному дусі вчителями кістерами.

Підсумки обстеження німецьких колоній було розглянуто Президією ОВК та надано низку вказівок на місця про необхідність ліквідування всіх *ненормальностей*, які існують у колоніях. З цих вказівок характерними були – *забезпечення шкіл літературою німецькою мовою та перекладення їх на утримання з місцевого бюджету, втягування населення до радянського будівництва, відкриття хат-читалень та інше.*

Звітний період став також вирішальним у справі культурного розвитку національних меншин та використання ними рідної мови. Значно покращився стан німецьких шкіл по лінії Соцвиху:

Національність	1925/1926 р.			1926/1927 р.			Відсоток збільшення у 1926/1927 р.		
	Кількість шкіл	Кількість вчителів	Кількість учнів	Кількість шкіл	Кількість вчителів	Кількість учнів	шкіл	вчителів	учнів
німецька	21	21	692	23	23	753	9,52	9,52	8,81

Охоплення школами німецьких дітей від 8-14 років – 75%, це пояснювалося тим, що до шкіл було прийнято більшу частину дітей віком від 11-14 років; 72 дитини віком від 8-11 зовсім не відвідували школу через розкиданість колоній.

В 1924-25 навчальному році 13 німецьких шкіл перебували на утриманні громад колоністів, проте тепер всі школи знаходяться на місцевому бюджеті.

Професійний рівень підготовки німецьких вчителів є досить недостатнім, хоча протягом року 5 кращих вчителів пройшли педагогічну перепідготовку при Пришибському педтехнікумі та 3 вчителі приїхали після закінчення педтехнікуму за розверсткою Наркомосвіти. Щодо підручників, то слід визначити, що значно бракує букварів німецькою мовою.

У грудні поточного року було проведено першу конференцію німецьких культробітників за участю 88% вчителів, яка дала напрям культроботі серед німецької національності[13].

Перед Наркомосвітою постало актуальне завдання переведення всіх так званих умовних німецьких вчителів на місцевий бюджет, неможливо також було допускати надалі існування в німецьких районах крупних цілком умовних, тобто недержавних шкіл німецьких колоній, в яких, як відомо, вчитель і вся господарча частина школи утримується виключно на кошти громади колоністів: такі вчителі через те, що вони в своєму матеріальному добробуті залежать цілком від населення, робляться далеко не *червоними радянськими* вчителями. Крім того, необхідно дати можливість німецькому населенню переконатись в провадженні в житті національної політики радвлади, а також досягнути стабілізації *радянської школи* в німецьких колоніях[14].

У листі голови Луганського Окружного комітету Ради робітничих, селянських, червоноармійських та козаких депутатів Донецької губернії від 09.08.1925 р. № 21118/8 до Окрземвідділу поміж іншим з матеріалу про обстеження німецьких колоній повідомлялося про те, що „справа народної освіти серед німців знаходиться в кепському становищі: в більшості колоній німецьких шкіл зовсім немає, педагогічний персонал католических шкіл *викладає релігію й навіть припускає правити в школах службу Божу*, підручників німецькою мовою бракує”. Для усунення всіх цих, з точки зору місцевої влади, негативних явищ Президія Окрвиконкому пропонувала: „поклопотатися підшуканням *відповідних* педагогів, забезпечити німецькі школи підручниками, що висвітлюють *належним чином радянське життя*, та включити ці видатки до райбюджету”[15].

На нараді Окрінспектури наросвіти від 14.11.1925 р. було розглянуто доповідь німінспектора Наркомосвіти про підсумки обстеження німецьких шкіл, що проводились у 3 школах німецьких колоній Новосвітлівського району Луганської округи. Визначалося, що „дітнаселення тих колоній, де є школа, охоплено 100%. Шкільними посібниками, наочним приладдям школи не забезпечені, відсутнім є також керівництво вчителями німецьких шкіл з боку Наркомосвіти. Приміщення шкіл не відповідають своєму призначенню, немає російських книг, німці-вчителі більшістю не відповідають званню педагога, дехто з них має лише початкову освіту.

Заняття у школах почалися досить пізно, завдяки довготривалому завершенню ремонту шкільних приміщень. Ознак деякої піонерської роботи серед учнів шкіл німецьких колоній взагалі не виявлено. Колективної роботи серед німців-вчителів також ніякої не ведеться. Деякі з вчителів лише відвідали районні курси з перепідготовки вчителів та районні конференції.”

Німінструктор Луганського Окрпаркому Бергер та уповноважений з питань нацменшостей Луганського Окрвиконкому Петровський у доповіді про роботу німецької секції Луганського Окрпаркому за період з 05.08. по 19.09.1925 р. у розділі „Шкільна робота” визначали, що „протягом 1924/1925 навчального року в німецьких колоніях Луганської округи частково функціонувало лише 8 бюджетних шкіл та 12 шкіл, що склали угоди з вчителями за рахунок громади колоністів.

Протягом 1925-1926 рр. було передбачено вирішення питання про включення до місцевого бюджету 26 шкіл німецьких колоній, 2-х змішаних шкіл та одного відділення у місті Луганську.

Крім того, стан професійної підготовки 15 вчителів, що працюють у німецьких школах, було визначено як поганий.

Вирішити позитивно проблему поповнення штату вчителів шляхом вербування не вдалося. Ситуація погіршувалася ще й повною відсутністю підручників німецькою мовою, що викликало занепокоєність Центрального Бюро німецької секції. Забезпечення німецьких колоній відповідними підручниками передбачалося проводити частково за рахунок місцевого бюджету, частково *за рахунок громад колоністів*. Школи колоній було розташовано у приміщеннях 28 громадських будинків та на правах оренди, проте як ще бракувало 10 приміщень."

Населення деяких німецьких колоній, визначалося у доповіді, відмовляється навчати дітей у школах у зв'язку із *забороною в них радянською системою виховання Закону Божого*, викладання якого раніше відбувалося в усіх колоніях.

Німінструктор Окрпаркому Бергер та уповноважений з питань нацменшостей Окрвиконкому Петровський, враховуючи на їх погляд, низький культурний рівень населення німецьких колоній та погану якість роботи вчителів, вважали за необхідне організувати німецьку секцію при Окрвідділі народної освіти, відмічали, що навчання дітей деяких німецьких колоній не відбувалося протягом останніх 8-11 років, у наслідок чого культурний рівень особливо низький, проте як дітей шкільного віку серед населення колоній зареєстровано приблизно 1.350 осіб, навантаження на одного вчителя в зв'язку з цим становило 46 дітей.

Німсекція при Луганському Окрпаркомі у своєму звіті про роботу за період з 1 січня по 1 квітня 1926 року відмічала, що „...згідно даних Окрвідділу народної освіти в окрузі зареєстровано 1109 німецьких дітей шкільного віку, яких охоплено існуючими школами на 80%. В окрузі функціонують 22 школи, які утримуються за рахунок місцевого бюджету та одна школа на договірній основі. В цих школах працює 22 вчителі чоловіки та 1 жінка. 50% вчителів має слабку професійну гідність, частково через відсутність керівництва з боку нім. інспектора. Позитивним досвідом є діяльність вчителя Конрада з Червоно-Промінського району, який за згодою райінспектора, кожної неділі збирає 6 вчителів свого району та займається перепідготовкою останніх.”[16].

Уповноважений з питань нацменшостей при Луганському Окрвиконкомі Петровський у доповіді про свою роботу за період з 1.04. по 30.06.1926 р. визначав, що „погано обстоять справи зі школами Соцвиху , з одного боку, це відсутність навчальних посібників та досить слабкий в професійному розумінні педагогічний персонал, з другого боку - відсутність при Окрінспектурі народної освіти німця-інспектора, який міг би контролювати та керувати школами в німецьких колоніях”[17].

Державна політика в Україні у сфері національних відносин 20-х років була своєрідним шансом для німців України здобути політико-правові гарантії для рівноправного розвитку та задоволення своїх національно-культурних потреб. У процесі її реалізації була прийнята низка практичних заходів радянського партійного керівництва щодо створення самостійних німецьких національних районів та сільських рад, *формування системи загальноосвітніх та середніх учбових закладів*, організації видавничої діяльності німецькою мовою. Але, незважаючи на багато позитивних моментів, в ході її проведення виявлялися певні недоліки, причини яких полягали в поспішних рішеннях партійного керівництва щодо одержавлення та радянізації шкіл німецьких колоній, надмірної ідеологізації німецького вчителства, руйнування традиційної німецької системи освіти та виховання, у відсутності належної уваги і піклування з боку місцевої влади про забезпечення національно-культурних, мовних та релігійних інтересів німецького населення України.

У подальшому може бути розглянуто інші аспекти національної політики радянської влади щодо освітніх закладів німецьких колоній, реорганізацію німецьких шкіл у зв'язку з активізацією національно-релігійного впливу на німецьку молодь.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Луганської області (ДАЛО) - Ф. Р-681.- Оп.1, - Спр.807.- Арк.222-223 зв.
2. Friesen P. Die Alt-Evangelische Mennonitische Bruderschaft in Rußland (1789-1910) \\\ Rahmen der Mennonitischen Gesamtgeschichte.- Halbstadt, Taurien: Verlagsgesellschaft «Raduga», 1911. – S. 569-654.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) – Ф - 413. – Оп.2.- Спр.10.- Арк.110.
4. Державний архів Луганської області (ДАЛО) - Ф. Р –243. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк.178-180.
5. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис.- К., 2000.- С.118 - 119.
6. Державний архів Луганської області (ДАЛО) - Ф. Р – 861. – Оп. 1. – Спр. 837. – Арк. 44-45, 59-60, 68, 74, Спр. 863.- Арк. 62, 76, 78-81, 118, 123, 137, 166-167, 175, Ф. Р-681.- Спр.836.- Арк. 60-61.
7. Державний архів Луганської області (ДАЛО) - Ф. Р – 243. – Оп. 1. – Спр. 638. – Арк. 206-206 а.
8. Державний архів Луганської області (ДАЛО) - Ф. Р – 243. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк.12.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) - Ф. 413. Оп. 1, Спр. 130. Арк.. 135-137.
10. Вісти ВУЦВК.-1922.-17 листопада.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) - Ф. 166,- Оп. 6,- Спр. 8634, - Арк. 90.
12. Державний архів Донецької області (ДАДО) - Ф. Р – 1202.- Оп. 2.- Спр. 32. - Арк. 282.
13. Державний архів Луганської області (ДАЛО) - Ф. Р-243. Оп.1, Спр.1151. Арк. 5-14
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) - Ф.166.- Оп.6, - Спр.9146.- Арк.56.

- 15 Державний архів Луганської області (ДАЛО) - Ф. Р – 485/56с. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк.3.
- 16 Державний архів Луганської області (ДАЛО) - Ф. Р – 243. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк.181-185.
17. Державний архів Луганської області (ДАЛО) - Ф. Р – 243. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк.113.
18. Німці в Україні: 20-30-ті рр. XX ст./ Упорядники Л. В. Яковлева, С. П. Пишко, Б. В. Чирко. – К., 1994. – С. 3 - 16.
- 19 Кулинич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995.- 272 С.
- 20 О. Євтух В. Б., Чирко Б. В. Німці в Україні (1920-1990-ті роки).- К., 1994.- С. 10 -17.
21. Німці і німецька культура в Україні (науково-популярне видання)/ Л. Новохатько, Н. Кьон, Е. Плесська. – К., 2001.- С. 74-78.

УДК 95(470) "19"

Сугацька Н.В.

ДО ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ГОЛОКОСТУ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

В статті розкриваються питання історіографії Голокосту на пострадянському просторі. Найбільш активно проблеми Катастрофи досліджуються в Україні, Росії та Білорусі. Автор аналізує основні напрямки, специфіку та перспективи історичних досліджень цієї багатогранної проблеми протягом кінця XX – початку XXI ст.

Історичні дослідження проблем, пов'язаних з трагічною долею європейського єврейства, розпочалися ще з 40-х рр. XX ст. Тема Голокосту є невичерпною. Історія катастрофи з початку 90-х рр. XX ст. є об'єктом активних досліджень істориків на пострадянському просторі. Сучасна ситуація в царині історичної науки відрізняється від радянського періоду. В радянській історіографії проблема Голокосту або розглядалась у контексті історії Другої світової війни, або просто ігнорувалась, але не була предметом окремих досліджень.

На пострадянському просторі найбільш активно проблеми Катастрофи досліджуються в Україні, Росії та Білорусі.

Проблемі рефлексії Голокосту в російському повоєнному та сучасному суспільстві присвячена книга М.Гефтера "Эхо Холокоста и русский еврейский вопрос" [1]. Більшість висновків автора, тою чи іншою мірою, можуть бути адресовані і до ситуації в українському суспільстві.

В книзі Н.Тумаркиної «Живые и мертвые: становление и падение культура Второй мировой войны в России» [2] автор на численних прикладах доводить, що події Голокосту не вписувалися в рамки культу Вітчизняної війни, який роками вибудовувався в Радянському Союзі, що призвело до заперечення цих подій у радянській історіографії та публіцистиці. Автор звертає увагу на те, що про трагедію Бабиного Яру радянське суспільство вперше дізналося не з офіційних джерел чи

історичних досліджень, а завдяки творам поета Є.Свтушенка, письменників В.Некрасова та А.Кузнєцова. Навіть після цього напис на пам'ятнику, який спорудили на місці трагедії, не містив будь-якої згадки про євреїв. Тенденції до заперечення Голокосту, які все активніше виявляються в Росії на межі ХХ-ХХІ ст., аналізує М.Альтман [3; 4]. Дослідниця звертає увагу на два аспекти: по-перше, повне ігнорування фактичного матеріалу і невизнання Нюрнберзького процесу: по-друге, ствердження, що Голокост є вигадкою сіоністської пропаганди. В основному, як зазначає автор, вся аргументація цілковито запозичена у західних авторів і використовується для формування певних суспільних настроїв націоналістичною, релігійно-монархістською та відверто фашистською пресою. Як зазначає М.Альтман: "Саме в їх інтерпретації (у формі заперечення або фальсифікації) тема Голокосту в Росії стала достоянням масового читача. У такій ситуації заперечення Голокосту в Росії є тим більш небезпечним, що воно лягає на ґрунт цілковитого незнання. Враховуючи те, що це явище впливає в Росії, перш за все, не на сферу науки, але на сферу політики та ідеології, цей процес може мати глибокі наслідки для суспільства"[5, 243]. Глибокий аналіз ревізійністського напрямку російської історичної публіцистики та спроб політизувати проблематику Голокосту подає в своїх роботах В.Лихачов [6; 7].

Досить вдалою спробою подати узагальнену картину подій Катастрофи у межах колишнього СРСР стала книга І.Альтмана "Жертви ненависти: Холокост в СССР 1941-1945" (2002 р.) [8]. Автором використано велику кількість різноманітних архівних матеріалів, проаналізовано публікації колаборантської та радянської преси. Дослідник детально зіставляє політику окупантів стосовно євреїв та неєврейського населення, намагається висвітлити ставлення радянського уряду до подій Голокосту. Цю книгу можна вважати найбільш об'ємним та багатограним дослідженням проблеми в сучасній російській історіографії. На основі даної книги уже створено кілька підручників та навчальних посібників для школярів та студентів.

Серед робіт ревізійністського напрямку варто згадати історико-публіцистичну книгу А.Буровського «Євреї, которых не было» (2004 р.) [9]. Книга написана досить яскраво і талановито, автор особливо не приховує свою юдофобську позицію (хоч на початку книги заявляє про свою неупередженість). При цьому він майже повністю повторює аргументацію творів одних з найбільш відомих європейських авторів ревізійністського напрямку Е.Цундела та Ю. Графа стосовно подій Голокосту в Європі, не вдаючись до її аналізу. Викладаючи свій погляд на трагічну долю єврейського населення СРСР, автор не наважується заперечувати велику кількість жертв, але робить парадоксальний висновок про те, що євреї, певною мірою, самі винні в масштабах знищення через те, що добровільно з'явилися на реєстрацію, а місцеве населення в більшості своїй було налаштоване проти них [10, 296-298]. Попри все, не можна не погодитися з автором в тому, що радянський уряд, як і окупаційна влада, приховували події та масштаби масового знищення євреїв.

Одним із найбільш цікавих білоруських дослідників можна вважати Є.Розенבלата [11]. Його роботи, присвячені подіям у західних областях

Білорусі (Брест, Пінськ), можна вважати зразковими у плані наведення максимальної кількості джерел різного походження. Велику увагу приділяє історик проблемам формування сучасної термінологічної бази. Дослідник прагне не уникати складних, а іноді й неприємних моментів, зокрема, він був серед перших, хто звернувся до проблем колаборації як білоруської, так і єврейської. Значно поширює наші відомості про події Голокосту в Білорусі робота Д.Романовського та А.Зельцера "Уничтожение евреев в Витебске. Краткий очерк с приложением свидетельств очевидцев" (1993 р.) [12]. У білоруській історіографії велика увага приділяється дослідженням в галузі джерелознавства. Найбільш помітними в цьому плані є роботи І.Єленської [13; 14; 15]. У цих роботах автор демонструє високий рівень ерудиції та володіння методикою роботи з джерелами різного походження. В роботах академіка Е. Йоффе [16; 17] висвітлені події Голокосту в Мінську, цим автором робиться чимало для того, щоб скоординувати історичні дослідження в галузі білоруської гебраїстики й у перспективі створити узагальнену історію Катастрофи на території Білорусі.

Активне дослідження історії Голокосту в Україні розпочалося у 90-х рр. ХХ ст. На першому етапі (1991-1996 рр.) йшов процес пошуків та вивчення джерельного матеріалу і переважали регіональні дослідження. Серед перших з'явилися роботи С.Єлисаветського ("Бердичевская трагедия" 1991р. [18]), Ф.Левітаса та Ф.Шимановського ("Бабий Яр: Страницы трагедии" 1991р. [19]), Ю.Ляховицького ("Попранная мезуза: Книга Дробицького Яра" 1991р. [20]), Я. Хонігсмана ("Катастрофа львовского еврейства" 1993р. [21]), статті Ф.Винокурової, Б.Гидалевича, І.Левітаса, Б.Рабінера та ін. [22; 23; 24]. Автори цих робіт акцентували увагу на подіях, що відбувалися в окремих населених пунктах, намагалися ввести до наукового обігу максимальну кількість документальних матеріалів, які були доступними на той момент. У цих перших роботах помітне відчуття певної шокваності авторів від тих фактів і документів, що були ними знайдені під час роботи над темою. Через це вказані роботи не позбавлені певної емоційної забарвленості. Одночасно стала можливою публікація мемуарних та документальних матеріалів, які збагачували наше уявлення про події, пов'язані з фашистським геноцидом по відношенню до єврейського населення на території України. Серед таких книг для нас найбільший інтерес становлять книга спогадів одесита Д.Стародинського "Одесское гетто" (1991р.) [25] та два видання збірників документів і матеріалів "Єврейское население на Николаевщине" [26; 27]. Варто зазначити, що в цей період частина регіонів України опинилися поза увагою дослідників, одним з таких регіонів виявився Південь України. Важливою подією в науковому та суспільному житті України стало перше вітчизняне видання "Чорної книги"(1991р.), яка була підготовлена до видання ще в 1946р. [28].

Особливе місце займають роботи С.Єлисаветського [29; 30]. Основною їх ідеєю є те, що євреї були не тільки жертвами в роки війни, але і брали активну участь у партизанському, підпільному русі та інших проявах руху Опору окупантам. Можна вважати, що цим істориком було започатковано новий напрям в українській історичній гебраїстиці. Логічним доповненням цього напрямку досліджень є трьохтомне видання «Очерки еврейского героизма» (упорядник і редактор С.Авербух) [31], в якому

зібрані матеріали про євреїв – Героїв Радянського Союзу та кавалерів ордена Слави, учасників бойових дій, підпільного та партизанського руху. Варта уваги стаття М. Гольденберга про участь євреїв у партизанському русі в Криму [32].

Значно стимулювало українські голокостознавчі дослідження проведення всеукраїнських конференцій “Єврейська історія і культура в Україні” (1994, 1996 рр.) та щорічних конференцій “Еврейское население Юга Украины: история и современность” (Запоріжжя), у програмах яких проблематика Голокосту посіла чільне місце. Важливе значення мали перші спроби узагальнення та постановки методологічних питань, що були зроблені в статтях М.Коваля та М.Поповича [33; 34]. У 1996р. А.Подольським була захищена перша в Україні дисертаційна робота з проблем Голокосту [35]. Варто згадати також книгу Ф.Горовського, Я.Хонігсмана, О.Наймана, С.Єлисаветського “Евреи Украины (Краткий очерк истории)”. (Частина II, 1995р.) [36], в якій вперше робиться спроба вписати події Катастрофи в загальний контекст історії єврейського населення України.

На другому етапі, який розпочався з 1997р. в роботах істориків Катастрофи все активніше виявляється прагнення до узагальнення. Зокрема, дослідження регіоналістичного характеру характеризуються більш широким охопленням регіонів. Серед таких робіт на безумовну увагу заслуговують книги та статті Я. Хонігсмана про долю єврейства Західної України [37; 38], Ж.Ковби про ситуацію у Східній Галичині [39; 40], С.Орлянського про події на Запоріжжі [41; 42]. Особливо цікавою для нас є книга Л.Сушена про події на території Трансністрії [43] та стаття І.Шайкіна і М.Зябо про геноцид в єврейських землеробських колоніях Півдня України [44]. Варто зазначити, що дослідження про події на Півдні України нараховуються одиницями, зокрема, варта уваги колективна монографія “Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941-1944.”, в якій окрема глава присвячена подіям Голокосту (М.Багмет, М.Козирева, В.Щукін) [45]. Це перша спроба узагальнити документальні матеріали та висвітлити об’єктивну картину трагічних подій у регіоні. У більшості згаданих робіт авторами висловлюється думка про те, що події Катастрофи мали трагічний характер у межах всієї України, але кожний регіон має свої специфічні особливості, які потребують окремого дослідження для більш глибокого і всебічного розуміння масштабів та наслідків цього явища.

Першою спробою узагальнити великий фактичний матеріал з проблем Голокосту в Україні, а також висвітлити участь євреїв у русі Опору стала книга Ф.Левітаса “Євреї України в роки другої світової війни” (1997р.) [46]. Автор аргументовано доводить, що політика радянського керівництва напередодні та початку війни не дозволила організувати евакуацію населення і тим самим сприяла розширенню масштабів геноциду.

Велике враження справляють книги І.Левітаса [47], які стали результатом багаторічної роботи автора по збиранню відомостей про українців, які рятували євреїв у період окупації, часто ризикуючи власним життям.

Однією з перших спроб вписати трагічні події антиєврейського фашистського геноциду в загальний контекст подій Другої світової і

Великої Вітчизняної війни на території України зроблено у книгах М.Ковалю. [48; 49] Автор не уникає досить гострих питань про участь української колаборації в актах масового знищення євреїв та ставлення більшості українців до єврейського населення в часи окупації. Одним із головних прагнень дослідника є розкриття, або, принаймні, визначення "білих плям" у рамках зазначеного історичного періоду. М.Коваль визнає, що становище євреїв у часи окупації було набагато трагічнішим, ніж всього іншого населення. Зокрема, він зазначає: "Необхідно підкреслити, що єврейська катастрофа була частиною загальної трагедії, яку пережив весь народ України, що ставав жертвою нацистських душогубів. Але, якщо слов'ян, зокрема українців, убивали за політичними ознаками, то євреїв – лише за те, що вони євреї." [50, 163].

Наприкінці ХХ ст. все більш помітним є зростання інтересу до історіографічних та методологічних проблем. С. Єкельчик так оцінив доробок та перспективи українських істориків у вивченні проблематики Катастрофи. На його думку, вітчизняні дослідники поки що знаходяться на стадії збору та обробки матеріалу. "Прийде час, коли цю роботу буде, в основному, завершено і наша історіографія повинна буде виробити цільну картину Катастрофи в Україні, що передбачає високий рівень теоретичних узагальнень". [51, 18]. Існує і більш песимістичний погляд на стан і рівень вітчизняних досліджень проблеми, зокрема, на майже цілковиту відсутність нових методологічних підходів у розробці проблематики Голокосту неодноразово звертали увагу наприкінці 90-х рр. С.Орлянський та Л.Фінберг. Останній, зокрема, стверджує, що: "Нам катастрофічно не вистачає дослідників, які можуть професійно працювати в різних галузях юдаїки і, через відсутність серйозної наукової школи дослідження в царині Голокосту, перебувають під загрозою дилетантизму та профанації". [52, 196]. Протилежної думки дотримується І.Погребінська, яка вважає, "що саме в цій галузі (вивченні Голокосту) найбільш широко охоплені всі аспекти теми: від історіографічного аналізу, накопичення великого фактичного матеріалу до концептуального осмислення теми. Є всі підстави стверджувати, що за останні роки сформувалася українська школа дослідників ШОА на території нашої країни. Цей науковий напрямок використовує сучасні методологічні підходи і є глибоко інтегрованим у міжнародні дослідження з даної тематики". [53, 97]. У вказаному контексті певним кроком вперед є роботи харківського дослідника Ю.Ляховицького [54]; зокрема, цікавою є його теза про психологічні наслідки Голокосту в свідомості як єврейського, так і українського населення; кримського дослідника М.Тяглого [55; 56] про наслідки та ефективність антисемітської пропаганди, яку здійснювала німецька окупаційна влада; роботи А.Подольського щодо рефлексій Голокосту та ставлення ОУН-УПА до цих подій [57; 58], безумовно цікавими є роботи С.Єлисаветського про ставлення партизанського та підпільного руху до євреїв. [59]

Глибокий джерелознавчий аналіз стосовно архівних джерел з історії Голокосту на прикладі архіву Вінницької області було здійснено в кандидатській дисертації Ф.Винокурової [60]. Автором здійснено велику роботу по збиранню та класифікації архівних документів. Внаслідок цієї роботи архівні зібрання поповнилися великою кількістю "живих свідчень". У роботі проаналізовано основні положення та напрямки нацистської

політики тотального фізичного та психологічного знищення євреїв, організації гетто та робочих таборів. Показано різні форми протистояння євреїв окупантам.

Новий підхід до регіоналістичних досліджень подій Голокосту являє собою книга С.Орлянського "Холокост на Запорожжя" (2003 р.) [61] Автор прагнув використати максимальну кількість джерел різного походження (багато з них уперше введено до наукового обігу). Крім того, дослідник логічно пов'язує події, що відбувалися в запорізькому регіоні з загальноукраїнською ситуацією, досягаючи гармонійного поєднання місцевої специфіки з загальноукраїнськими закономірностями.

Певним підсумком доробку вітчизняних істориків стали довідково - інформаційні роботи О.Круглова [62; 63; 64], які являють собою спробу класифікації та узагальнення документального і дослідницького матеріалу. Роботи такого рівня є унікальними на теренах СНД, і сама поява цих робіт свідчить про початок нового періоду у вітчизняній історіографії. Великою заслугою О.Круглова є публікація великої кількості нових джерел, дослідником перекладено та оброблено 204 німецьких документи, які тепер стали надбанням українських дослідників.

На початку ХХІ ст. посилюється інтерес українських істориків до джерельної бази. Вийшли друком збірники документів, матеріалів, спогадів про події Голокосту у Криму, Бабиному Ярі, на Миколаївщині [65; 66; 67]. Проект фундаментального збірника документів "История Холокоста в Украине", який готується до видання Українським Центром вивчення історії Голокосту, був представлений Ю. Смілянською на ХІІ Міжнародній конференції з іудаїки в лютому 2005р. в Москві. В українській та пострадянській історіографії початку ХХІ ст. зростає інтерес до проблематики, пов'язаної з роллю, місцем, соціальною базою та масштабами колаборації, участю колаборантів у подіях Голокосту та ставленням українського населення до подій масового знищення євреїв. Ці питання довгий час замовчувалися через те, що більшість документів були недоступними для дослідників, та й сама постановка зазначених питань вважалася не дуже зручною. Так само, на часі залишається вивчення питання про ставлення радянського керівництва до подій Катастрофи і висвітлення цих подій радянськими засобами інформації як в період війни, так і у повоєнні роки. Певним проривом в цьому напрямку є роботи М. Тягло [68; 69].

Очевидно, приходить розуміння того, що об'єктивне, всебічне висвітлення такого складного явища, як Катастрофа має сприяти зняттю взаємної упередженості та звинувачень між двома народами, історичний шлях яких протягом століть мав як позитивні, так і негативні моменти і свою міфологію, від якої варто позбавитись прийдешнім поколінням. Спроби підійти до висвітлення зазначених та інших проблем здійснено в статтях І.Гусева, Б.Забарка, Ж.Ковби, В.Нахмановича. [70; 71; 72; 73].

Таким чином, пострадянська та українська історіографія подій Голокосту свідчить про велику увагу істориків до різних аспектів цієї проблеми. Разом із указаним, очевидним є те, що регіональна специфіка Катастрофи в різних регіонах України, Росії, Білорусі покищо вивчена недостатньо, особливо це стосується південноукраїнського регіону.

Дослідження даного питання є вимогою часу, зважаючи на те, що сучасною історичною наукою, в основному, опрацьовано методологічні підходи та накопичено досвід роботи з фактичними та джерельними матеріалами.

Інформація про Голокост повинна стати надбанням широких мас. Актуальною залишається робота по виявленню та введенню в обіг нових джерел, що сприятиме більш повному та всебічному вивченню проблеми. В цілому ж, події Голокосту покищо недостатньо сприймаються як багатьма дослідниками, так і широким загалом як невід'ємна складова частина драматичної історії України, Росії та Білорусі в ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гефтер М.Я. Эхо Холокоста и русский еврейский вопрос. – М: НПЦ «Холокост», 1995.
2. Тумаркина Н. Живые и мертвые: становление и падение культа Второй мировой войны в России. – М., 1994.
3. Альтман М.М. Отрицание Холокоста в современной России. // Материалы Седьмой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – М.: “Пробел – 2000”, 2000. – С. 238 – 247.
4. Альтман М.М. Отрицание Холокоста: история и современные тенденции. – М.: Фонд «Холокост», 2001.
5. Альтман М.М. Отрицание Холокоста в современной России. // Материалы Седьмой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – М.: “Пробел – 2000”, 2000.
6. Лихачев В. Холокост в идеологии и пропаганде современных российских праворадикальных движений (от отрицания до апологетики). // Материалы Седьмой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – М.: “Пробел – 2000”, 2000. – С. 247 – 253.
7. Лихачев В. Ревизионизм Холокоста. – М.: Еврейский мир, 2001.
8. Альтман И.А. Жертвы ненависти. Холокост в СССР 1941-1945гг – М.: Ковчег, 2002.
9. Буровский А.М. Евреи, которых не было. В 2-х кн. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2004.
10. Буровский А.М. Евреи, которых не было. В 2-х кн. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2004. – Кн. 1.
11. Розенблат Е. Основные проблемы терминологии темы Холокоста. // Материалы Одиннадцатой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Часть I. – М., 2004. С. 341-355.
12. Романовский Д., Зельцер А. Уничтожение евреев в Витебске. Краткий очерк с приложением свидетельств очевидцев – Минск., 1993.
13. Еленская И. Материалы Чрезвычайной государственной комиссии как источник по истории Холокоста (на примере Беларуси). // Холокост: Доклады на Восьмой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – М.: “Пробел – 2000”, 2001. – С. 43 – 50.
14. Еленская И. Опыт реконструкции комплекса документации юденратов. // Материалы Девятой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Часть 1. – М.: “Пробел – 2000”, 2002. – С. 325 – 330.
15. Еленская И. Воспоминания, как источник по истории Холокоста. // Материалы Седьмой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – М.: “Пробел – 2000”, 2000. – С. 216 – 223.
16. Иоффе Э.Г. Катастрофа белорусского еврейства в отечественной историографии. // Евреи Беларуси. История и культура: Сб. ст. Вып. 12. – Минск, 1998. – С. 99 – 106.
17. Иоффе Э.Г. Юденрат минского гетто. //Одиннадцатая Ежегодная Международная конференция по иудаике. Ч. 1. – М., 2004. – С. 393-404.

18. Елисаветский С. Исследование истории Холокоста в Украине в украинской историографии (1990 - 2000). // Холокост: Доклады на Восьмой Ежегодной международной междисциплинарной конференции поиудаике. – М.: “Пробел – 2000”, 2001. – С. 70 – 75.
19. Левитас Ф., Шимановский М. Бабий Яр. Старницы трагедии. – К., “Слід і Ко”, 1991.
20. Ляховицкий Ю. М. Катастрофа: как ее хотят представить на Украине. // “22”. – М.; Иерусалим, - 1997. - № 106.
21. Хонигсман Я.А. Катастрофа евреев Западной Украины. – Львов, 1998.
22. Екельчик С. Некоторые теоретические проблемы современной историографии Катастрофы. // Еврейское население Юга Украины. Ежегодник. Исследования, воспоминания, документы. – Харьков; Запорожье, 1998. – С. 18 – 23.
23. Елисаветский С. Исследование истории Холокоста в Украине в украинской историографии (1990 - 2000). // Холокост: Доклады на Восьмой Ежегодной международной междисциплинарной конференции поиудаике. – М.: “Пробел – 2000”, 2001. – С. 70 – 75.
24. Подольський А. Євреї України в роки нацистської окупації: спроба історіографічного аналізу. // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. Випуск 4. – К., 1998.
25. Стародинский Д. Одесское гетто: Воспоминания. – Одесса: ТПП «Хайтех», 1991.
26. Еврейское население на Николаевщине: Документы и материалы. – Николаев. 1996.
27. Еврейское население на Николаевщине. Сборник документов и материалов. / Ред. П.Н. Тригуб. Сост. Л.Л. Левченко, Л.И. Огорокова, А.В. Серединский и др. в 2-х т. – Николаев: Атолл, 2004.
28. Черная книга. О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны 1941-1945 гг. / Пер. с идиш. / Сост. В. Гроссман, И. Эренбург. В 2-х т. – Запорожье: Интербук, 1991.
29. Елисаветский С. Полвека забвения. Евреи в партизанском и подпольном движении на Украине. – К., 1998.
30. Елисаветский С. Партизанское движение на Украине и отношение к евреям. // Запорожские еврейские чтения. Випуск 4. – Запорожье: Диво, 2000. – С. 120 – 124.
31. Авербух С. Очерки еврейского героизма. В 3-х т. – К., 1998.
32. Гольденберг М. Евреи в крымском партизанском движении и подполье 1941-1944гг. Материалы Одиннадцатой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Часть I. – М., 2004. С 388-393.
33. Коваль М.В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення. // Український історичний журнал. – 1992. - № 2. С. 24 – 32.
34. Попович М. Еврейський геноцид в Україні. / Філософська і соціологічна думка. – 1994. №5-6.
35. Подольський А. Нацистський геноцид щодо єврейського народу України 1941-1944. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1996.
36. Горовский, Ф.Я., Хонигсман Я.С., Найман А.Я., Елисаветский С.Я. Евреи Украины (Краткий очерк истории). Часть 2. – К., 1995.
37. Хонигсман Я.А. Катастрофа евреев Западной Украины. – Львов, 1998.
38. Хонигсман Я.А. Янівське пекло: Короткий нарис Янівського концтабору у Львові. – Львів, 2003.

39. Ковба Ж. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки "остаточного розв'язання єврейського питання". - К.: Сфера, 1998.
40. Ковба Ж. Колаборація українців і долі євреїв на теренах України періоду другої світової війни. // Запорожские еврейские чтения. Выпуск 4. – Запорожье: Диво, 2000. – С. 46-48.
41. Орлянский С.Ф. Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожья). 1941 – 1945 гг. Выпуск 5. – Запорожье, 1999.
42. Орлянский С.Ф. Из истории евреев Украины: Сборник статей. – Запорожье, 2002.
43. Сушон Л. Транснистрия: евреи в аду. Черная книга о Катастрофе в Северном Причерноморье (по воспоминаниям и документам) – Одесса, 1998.
44. Зябко М.Н., Шайкин И.М. Евреи Нагартана после Великой Отечественной войны. // Первые Запорожские еврейские чтения «Еврейское население Юга Украины»: Доклады и сообщения. – Запорожье, 1998. – С. 137 – 140.
45. Багмет М.О., Козирева М.Е., Щукін В.В. Голокост: винищення єврейського населення в період німецько – румунської окупації. // Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944. (До 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів). – Миколаїв: "Квіт", 2004. – С. 243 – 261.
46. Левітас Ф. Євреї України в роки другої світової війни. – К., 1997.
47. Левитас И.М. Праведники Бабьего Яра. – К.: Еврейский Совет Украины, 2001.
48. Коваль В.С. Путь к Бабьему Яру: Германский антисемитизм: история, теория, политика. – К., 1991.
49. Коваль М.В. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війні (1939 – 1945 рр.). – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999.
50. Коваль М.В. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війні (1939 – 1945 рр.). – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999.
51. Екельчик С. Некоторые теоретические проблемы современной историографии Катастрофы. // Еврейское население Юга Украины. Ежегодник. Исследования, воспоминания, документы. – Харьков; Запорожье, 1998.
52. Орлянский С.Ф. Из истории евреев Украины: Сборник статей. – Запорожье. 2002. – С.43-73; 196-201.
53. Погребінська І. Основні тенденції розвитку сучасної юдаїки в Україні. // Запорожские еврейские чтения. Выпуск 3. – Запорожье: Диво, 1999.
54. Ляховицкий Ю. М. Катастрофа: как ее хотят представить на Украине. // "22". – М.; Иерусалим, - 1997. - № 106.
55. Тяглый М. Нацистская антисемитская пропаганда в оккупированном Крыму и ее место в системе мероприятий Холокоста. // Холокост: Доклады на Восьмой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – М.: "Пробел – 2000", 2001. – С. 55 - 70.
56. Тяглый М. Нацистская антисемитская пропаганда на оккупированных советских территориях: историография и методология изучения вопроса. // Одиннадцатая Ежегодная Международная конференция по иудаике. Холокост: исследование и преподавание: Тезисы докладов. – Королев, 2004. – С. 5-7.
57. Подольський А. Євреї України в роки нацистської окупації: спроба історіографічного аналізу. // Наукові записки Інституту політичних та етніонаціональних досліджень НАН України. Випуск 4. – К., 1998. – С. 86-94.
58. Подольський А. Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи. // Запорожские еврейские чтения. Випуск 4. – Запорожье: Диво, 2000. – С. 35 – 43.

59. Елисаветский С. Партизанское движение на Украине и отношение к евреям. // Запорожские еврейские чтения. Выпуск 4. – Запорожье: Диво, 2000. – С. 120 – 124.
60. Винокурова Ф.А. Фонды державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько – румунської окупації 1941-1944 рр.: Автореферат на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук. – К., 2003.
61. Орлянский С.Ф. Холокост на Запорожье. Запорожье. – 2003.
62. Круглов А.И. Нацистский геноцид евреев Украины 1941-1944: Хроника событий. – Харьков, 1997.
63. Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста. Еврейская энциклопедия Украины. – К., 2000.
64. Круглов А.И. Катастрофа украинского еврейства 1941-1944гг.: Энциклопедический справочник. – Харьков: Каравелла, 2001.
65. Тяглый М. Холокост в Крыму. Документальные свидетельства о геноциде евреев Крыма в период оккупации Украины (1941-1944) – Симферополь., 2002.
66. Евстафьева Т., Нахманович В. Бабий Яр: человек, власть, история, - К., 2004.
67. Еврейское население на Николаевщине. Сборник документов и материалов./Ред.. П.Н. Тригуб. Сост. Л.Л. Шевченко, Л. И. Окорокова, А.В. Серединский и др. В 2-х т. – Николаев: Атолл, 2004.
68. Тяглый М. Нацистская антисемитская пропаганда в оккупированном Крыму и ее место в системе мероприятий Холокоста. //Холокост: Доклады на Восьмой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М.: "Пробел – 2000", 2001. – с. 55-70.
69. Тяглый М. Нацистская антисемитская пропаганда на оккупированных советских территориях: историография и методология изучения вопроса.// Одиннадцатая Ежегодная Международная конференция по иудаике. Холокост: исследование и преподавание: Тезисы докладов. – Королев, 2004. – С. 5-7.
70. Гусев И. Еще раз о спасении детей из гетто Транснистрии // Голокост і сучасність. Бюлетень Українського Центру вивчення історії Голокосту – 2003. №11.
71. Забарко Б. Транснистрия: Боль нашей памяти. //Зеркало недели. – 2002. – 11-17 мая.
72. Ковба Ж. Колаборація українців і долі євреїв на теренах України періоду другої світової війни. // Запорожские еврейские чтения. Выпуск 4. – Запорожье: Диво, 2000. – С. 46 -48.
73. Нахманович В. Проблемы и перспективы украинского холокостоведения. // Голокост і сучасність. Бюлетень Українського Центру вивчення історії Голокосту – 2003. – № 10.

УДК 930.253(477.61) "19"

Хроболова А. В.

**КАДРОВЕ ПИТАННЯ В АРХІВНІЙ СПРАВІ
ЛУГАНЩИНИ У 1920-1930-Х РР. ХХ СТОРІЧЧЯ**

*Стаття висвітлює питання стану архівних кадрів на Луганщині
наприкінці 1920-х – початку 1930-х років, яке характеризувалося*

177

значною плінністю архівних кадрів, низьким рівнем освіти архівістів та соціальним престижем професії. Ці явища негативно впливали на розвиток архівної справи в регіоні.

Стаття присвячена малодослідженому, але важливому питанню архівного будівництва на Луганщині – стану архівних кадрів наприкінці 1920 – початку 1930-х років. Висвітлення цього питання зумовлено кількома причинами: по-перше, саме у зазначений період було закладено основу архівного будівництва на Луганщині, яка багато в чому визначила її подальший розвиток; по-друге, необхідністю осмислення досвіду, причин невдач та прорахунків державної кадрової політики для розробки ефективної стратегії розвитку архівознавства; по-третє, в потребі висвітлити регіональні особливості розвитку архівної справи в Україні, без чого неможливе вивчення конкретних умов розвитку архівістики.

Звідси випливає мета статті – дослідити кадрове питання в архівній справі в зазначений період як важливий аспект загальної характеристики розвитку архівної справи.

Завданнями статті є кількісний аналіз штатних одиниць, освітнього рівня працівників архівів, причин плінності кадрів.

Треба відзначити, що питання архівних кадрів на Луганщині вперше розглядається виокремлено. Аналіз публікацій з історії архівної справи свідчить, що в них розкрито переважно загальноукраїнські проблеми цього питання [1; 2] та фрагментарно стосовно даного регіону [3; 4]. Це спричинило необхідність звернення до архівних документів. Архівні фонди Старобільського державного історичного архіву та Державного архіву Луганської області стали інформаційною базою статті. Частина документів вперше вводиться до наукового обігу.

Період 1920-1930-х рр. в історії архівного будівництва в Україні характеризувався перебудовою мережі архівних установ у зв'язку з ліквідацією губерній та заміною волостей і повітів районами й округами. У жовтні 1925 р. були організовані Луганське і Старобільське окружні архівні управління – фактично перші архівні органи на Луганщині [5].

Організація окружних архівних управлінь ускладнювалася через брак кваліфікованих архівних кадрів та недостатню увагу з боку виконавчої влади.

У червні 1925 р. РНК УРСР затвердила структуру і штати Українського Центрального архівного управління, його установ і окружних архівних управлінь. Окружні архівні управління розподілялися на дві категорії за функціями і на три групи – за штатами. Луганськ віднесено до другої групи зі штатом 3 одиниці: завідуючий архівним управлінням, інспектор-інструктор, діловод [6]. Така кількість штатних одиниць залишалась до 1928 р., коли було введено посаду вченого архівіста, у 1929 р. введено посаду завідуючого секретно-політичним відділом, у 1932 р. штат налічував вже 8 посадових одиниць. Цифри подані без урахування технічного персоналу.

Штат Старобільського окружного управління у 1925 р. складався з двох одиниць: завідуючого та архіваріуса. Ці посади належали відповідно до 10 та 11 розряду [7]. До 1930 р. кількісний склад не змінювався. У 1931 р. в архіві працював лише один архівіст в зв'язку з ліквідацією

Старобільського округу та одержанням статусу філіалу Луганського архівного управління. У 1932 р. штат знову налічував 3 одиниці. Але й ці нечисленні штати архівних установ не завжди були укомплектовані.

Особовий склад окружних управлінь був низьким за освітою (середня або початкова). Архівний стаж за виключенням був більше року. У цей період систематична підготовка кваліфікованих кадрів для архівних установ Луганщини налагоджена не була. У квартальному звіті Луганського окружного архівного управління за 1925-1926 рр. відображено усвідомлення причин не належного виконання плану: " Умови, у яких доводилося працювати були незавидними ... архівна справа – справа нова та відсутність спеціальних архівних працівників в даній сфері гальмувало роботу" [8].

Майже в усіх збережених анкетах працівників архіву цього періоду зазначалося "в архівних установах не працював". Винятком може вважатися Фесенко Вадим Олексійович. Він працював у Харкові на посаді інспектора-інструктора при Головному архівному управлінні. В його анкеті зазначено, що він знав німецьку, латинську, грецьку, французьку, учителював у Харкові, був інструктором Наросвіти. Закінчив історико-філософський факультет Харківського університету [9].

Цікаво розглянути автобіографію Ісаєвського Н. А.– завідуючого Луганським окружним архівним управлінням (травень 1928 – лютий 1929 рр.) В ній зазначається, що з 1900 р. він працював на паровозобудівному заводі в Луганську, брав участь в робітничому визвольному русі, з 1907 р. брав активну участь в Луганській підпільній організації під керівництвом К. Ворошилова, у 1908 р. перебував у в'язниці, у 1914 р. його було взято до діючої армії, 6 років перебував в полоні у Німеччині, до 1922 р. працював секретарем партколективу, з 1924 – калькулятором у відділі економіки праці на заводі ім. Жовтневої революції [10].

Часті зміни не тільки керівного складу, а майже всього апарату на протязі 1925-1932 рр. відбилися дуже негативно на виконанні архівним управлінням плану своєї роботи та директив Центрального архівного управління.

Наприклад, у 1930 р. на посаді завідуючого у Старобільському окружному архівному управлінні змінилося три особи [11]. А у Луганському Місцевому архівному управлінні 5 жовтня 1930 р., на посаду вченого архівіста, яка довгий час була вільною, було прийнято Чубенка В. О. Його було звільнено вже 10 жовтня [12].

Відбувалося постійне скорочення штатів місцевих архівних установ. Таке становище негативно впливало на їх діяльність, насамперед це позначилось на охороні архівних приміщень, перевезенні й розбиранні архівних документів, ремонті й обладнанні архівосховищ. Так, влітку 1927р. у штаті Луганського окружного архівного управління було скорочено посаду інспектора з метою "режиму економії". У штаті архіву залишилося лише 2 особи, звісно, таке явище цілком негативно позначилося на роботі архіву, робота з інструктування організацій та установ округу у справі належної організації архівної справи була зупинена [13].

Результатом численних скорочень та пересувань, звільнень були доповідні записки завідуючих архівного управління до місцевої влади, Центрального архівного управління з проханнями змінити стан з архівними кадрами як у кількісному, так і у якісному складі на краще. Типові бюрократичні перепони не поліпшували загальний стан архівної справи.

Серед перешкод невиконання плану за 1930 р. зазначалося, що "завідуючий Старобільського архівного управління т. В'яченко, будучи членом колегії РСІ, весь час перебував на селах по округі по чистці партії, а також уповноваженим нацмену" [14]. Тобто, відсутність першого керівника архіву не дозволяла установі виконувати свої функції в повній мірі.

Праця архівіста характеризувалася низькою заробітною платою, невисоким суспільним престижем, значною плінністю кваліфікованих кадрів, що призводило до зниження професійного рівня працівників архівної справи.

1930 року відкрився відділ архівознавства при Всеукраїнському заочному інституті народної освіти, який надав можливість усім працівникам архівів здобути освіту. Але треба відмітити певне ігнорування цієї можливості з боку деяких архівістів. Прикладом може бути працівник Луганського архівного управління. У 1931 р. 3 працівників було зараховано до зазначеного закладу, за навчання було переказано гроші, однак, ці особи звільнилися [15].

У 1931 р. Луганське місцеве архівне управління повинне було мало мати 9 працівників. Але, як зазначалося у звіті, упродовж року змінилося 3 інструктори і 6 архівістів. Усі 6 архівістів відмовилися від роботи в архіві з причин низької зарплати й незабезпеченості паями. З архівних документів дізнаємося, що завідуючий архівом був відсутній 50% робочого часу, бо працював на хлібозаготівлі, а потім перебував у відрядженні. Там же зазначалося, що крім заступника завідувача ніхто з робітників майже не був знайомий не тільки з архівознавчою роботою, а й з канцелярським діловодством [16].

Доцільно розглянути ставки архівних працівників (на прикладі Старобільського архіву). У 1925 р. ставка завідуючого становила – 62,37 крб., архіваріуса – 36,80 [17]; у 1928 р. ставка завідуючого – 90 крб., архіваріуса – 65 крб.; у 1932 р. ставка директора – 160 крб., наукового співробітника – 130 крб., асистента 85 крб [18]. Для прикладу наведемо середню заробітну плату в 1935 р., яка дорівнювала 150 крб. а ціни на 1937 р. становили: хліб – 1,20 крб., м'ясо – від 5 до 9 крб., картопля – 40 коп; чоботи – 315 крб, чоловіча сорочка – від 39 до 60 крб [19].

Таким чином, кадрове питання в досліджуваній період характеризувалося наявністю низки негативних явищ. По-перше, час від часу пустували вакансії в штатному розкладі у зв'язку з тим, що кваліфікації потенційних претендентів на ці посади не відповідали необхідному рівню; по-друге, постійна плінність архівних кадрів не сприяла поліпшенню праці архівних установ у регіоні; по-третє, низький

суспільний престиж професії архівістів згубно відбивався на стані архівної справи узагалі.

Подальше дослідження архівної справи на Луганщині у 1920-1930-х рр. ХХ ст. вимагає дослідження таких аспектів: матеріально-технічної бази архівних установ; особливостей комплектування архівів та впорядкування документів; форми використання архівної інформації в певних архівних установах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нариси з історії архівної справи в Україні / За заг. ред І.Б. Матяш та К.І. Климової – К.: Видавн. Дім "КМ Академія", 2002. – 612 с.
2. Матяш І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920-1930-х років. - К., 2000. - 294 с.
3. Порунова Т. Архівне будівництво на Луганщині // Архіви України. – 1967. – №5.– С. 6-14.
4. Глушко Т.М. Історія розвитку архівної справи Донбасу в 30-х роках ХХ ст. // Вісник Східноукраїнського національного університету. Серія "Історичні науки" – Луганськ: Вид-во СНУ, 2001. – №4. – С. 155-161.
5. Державний архів Луганської області (ДАЛО). - Ф. Р-702.- Оп.1- Спр. 4.- Арк. 1. Там само. - Ф. Р-702.- Оп.1- Спр. 3. – Арк. 166.
6. Там само. - Ф. Р- 1213. - Оп. 1. - Спр. 4.- Арк. 8.
7. Там само. - Ф. Р-702. - Оп. 1.- Спр. 4.- Арк. 8.
8. Там само. - Ф. Р-702. - Оп. 1.- Спр. 41.- Арк. 8.
9. Там само. - Ф. Р- 702.- Оп. 1. - Спр. 41. - Арк. 2, 7.
10. Там само. - Ф. Р-702. - Оп. 1.- Спр. 72.- Арк. 1.
11. Там само. - Ф. Р-702. - Оп. 1.- Спр. 72. – Арк. 38.
12. Там само. - Ф. Р-702.- Оп. 1.- Спр. 20. - Арк. 79.
13. Там само. - Ф. Р1213.- Оп. 1.- Спр. 42. - Арк. 15.
14. Там само. - Ф. Р-702. - Оп. 1. - Спр. 72. - Арк. 91.
15. Там само. - Ф. Р-702. - Оп. 1. - Спр. 72. - Арк. 90, 91.
16. Там само. - Ф. Р-1213. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 16.
17. Там само. - Ф. Р-1213. - Оп. 1. - Спр. 64. - Арк. 12.
18. Локотош Б.Н. Очерки истории Луганска – Луганск, 1993. – С. 92.

УДК 94(470.6) "18/19"(=411.16)

Щукін В.В.

**ЄВРЕЇ В ОРГАНАХ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ
НОВОРОСІЙСЬКОГО КРАЮ У ІІ ПОЛОВИНІ ХІХ –
ПОЧ. ХХ СТ.**

В статті йдеться про рівень представництва єврейського населення в міських Думах та земських установах в південноукраїнському регіоні. Автор відзначає, що кількість гласних з числа євреїв в цих установах була значно меншою, ніж той відсоток, який мало єврейське населення серед мешканців краю. Причиною такої невідповідності була обмежувально-дискримінаційна політика російського царизму в національному питанні.

Структура населення України, особливо її південного регіону протягом століть була поліетнічною. В часи перебування українських земель у складі Російської імперії становище різних етнічних груп ніколи не було рівним, їх доступ до владних структур, зазвичай, не відповідав ні тому відсотку, який мала та чи інша група в загальному складі населення, ні реальному внеску цих груп в соціально-економічний розвиток регіонів та держави в цілому. Така політика сприяла формуванню негативних етностеротипів та ксенофобських настроїв. Чи не найбільш дискримінаційною була політика російського царизму по відношенню до євреїв. В новітню добу зростає інтерес до формування міжетнічних стосунків в українському суспільстві та різних аспектів формування національної політики. В цьому контексті негативний дискримінаційний досвід національної політики російського царизму та наслідки різних аспектів її реалізації в південноукраїнському регіоні можуть служити застереженням в плані унеможливлення повторення негативних зразків у подальшому.

Спеціальних історичних досліджень питання про участь євреїв у органах самоврядування в південноукраїнських землях майже не проводилося, фрагментарно зверталися до різних аспектів даної проблеми на початку ХХ ст. Д. Багалій, Ю. Гесен, О. Лернер [1], в новітній історіографії заслуговує на увагу книга М. Поліщука [2], в сучасній українській історіографії спеціальні роботи з даного питання відсутні. Більшість дослідників лише констатують тези про дискримінаційний характер урядової політики, яка обмежувала можливість участі євреїв в органах самоврядування.

Доба ліберальних реформ 60 – 70-х рр. ХІХ ст. принесла багато ілюзій єврейському населенню Російської імперії. Майже всі нормативні документи, якими започатковувалися ці реформи, не містили дискримінаційних обмежень стосовно євреїв. Це породжувало сподівання на можливість зрівняння їх в правах з більшістю населення країни та скасування в найближчій перспективі “смуги єврейської осідлості”. Не було таких обмежень і в “Положении о губернских и уездных земских учреждениях” 1864 р. та в “Городовом положении” 1870 р., а це означало, що євреї не мали обмежень в праві обирати та бути обраними до органів міського самоврядування, які започатковувалися цими актами. Крім того, євреї не мали обмежень в праві обіймати посади при земських управах (агрономів, лікарів, статистиків тощо). Очевидно, в подальшому це видалося уряду занадто великою поступкою, тому що згідно з наступним документом – Городового Положення 1870 р. євреї хоч і отримали право брати участь у виборах та обиратися гласними до складу органів міського самоврядування - міських Дум, але при цьому кількість гласних євреїв не могла перевищувати 1/3 від числа гласних. Крім того, євреї не міг бути

обраним на посаду міського голови. Особливістю південноукраїнського регіону було те, що євреї в міських Думах були представлені в недостатній кількості, яка не тільки була значно меншою, ніж норми, які дозволялися законодавством, але й не відповідала загальному відсотку єврейського населення, яке проживало в містах краю.

В містах Новоросійського краю в 1881 р. проживали 74194 євреїв, які становили 35,05 % міського населення, в тому числі 48 % всіх купців та 40,4 % - всіх ремісників. При цьому до міських Дум було обрано 181 гласного з євреїв, що становило 22,9% від загальної кількості гласних, але було на третину менше від норми, дозволеної законом. Передбачену законом третину від числа гласних євреї заповнювали лише в Єлисаветграді, Вознесенську, Бобринці та Дубосарах [2, С. 60 - 61]. У деяких містах (Ананіїв, Берислав, Олександрія) мала кількість євреїв серед гласних пояснювалася відсутністю серед євреїв заможних людей, які мали б достатній майновий ценз. В інших містах, де була достатня кількість євреїв, які мали майновий ценз (Одеса, Херсон), євреї стикалися з протидією з боку юдофобськи налаштованого неєврейського населення [2, Табл. 1.1, 1.5]. На наступних виборах в 1883 - 1885 рр. ситуація в основному повторилася. Так, в Херсоні з 72 гласних євреїв було обрано лише 17 (23,6%). Юдофобська агітація під час виборів мала місце в Одесі та Ананієві [2, С. 300 - 304].

В Миколаївській міській Думі євреї були представлені протягом всього її існування уже серед гласних, обраних на перше чотириріччя (1872 – 1876 рр.), було 5 євреїв при загальній чисельності гласних 71, що становило 7%; в наступному терміні (1876 – 1880 рр.) – 4 євреїв з 72 гласних (5,5%). В подальшому громадська активність євреїв зростала – і в 1880 – 1884 рр. в Думі було вже 7 євреїв з 72 гласних (9,7%), а в 1884 – 1888 рр. також 7 євреїв з 68 гласних (10,3%), найбільшою була кількість євреїв-гласних в 1888 - 1892 рр. – 11 з 62 (17,7%). [3, С. 144] Така динаміка в основному співпадала з загальним зростанням кількості єврейського населення в місті та його відсотком в складі населення міста.

Ще більш дискримінаційним виявилось нове "Городовое положение", яке було видане в 1892 р. Відповідно до даного документа, євреїв позбавили активного та пасивного виборчого права при виборах до міських Дум, натомість губернська влада отримала право призначати певну кількість євреїв до числа гласних на власний розсуд, але і при цьому їх кількість мала не перевищувати 10% від загальної кількості гласних (пізніше це число було збільшене до 1/5). Крім того, євреям заборонялося обіймати відповідальні посади при міських управах. При цьому роз'яснювалося, що нові норми та обмеження мають тимчасовий характер і будуть діяти до перегляду законодавства про євреїв [4, С. 404 - 406]. Фактично ж ці норми так і не були відмінені до 1917 р. Губернська адміністрація, зі свого боку, намагалася ще більше скоротити представництво євреїв в міських думах. Приміром, якщо в Одесі у складі Думи за 1893 – 1897 рр. з 59 гласних було 5 євреїв, то в Катеринославі з 60 – лише 4 євреї, в Сімферополі (1904 р.) з 40 гласних - 2 євреї, в Херсоні з 30 гласних – 2 євреї. При цьому, коли в Одеській Думі міський голова Зеленой запропонував прийняти звернення до Міністерства внутрішніх

справ з пропозицією надати євреям рівні з християнами можливості для представництва в Думі, при голосуванні на користь звернення було подано на 2 голоси більше. Міністерство так і не відповіло на звернення Одеської Думи, лише у порядку виключення, було дано дозвіл збільшити кількість євреїв з 5 до 8. Обговорення такого ж питання в Єлисаветградській Думі (1904 р.) через недостатню кількість голосів було відкладене [2, С. 306 – 308.]. Зі свого боку, єврейська громадськість Одеси навесні 1905 р. здійснила акцію протесту. В.Жаботинський організував збирання підписів під заявою-протестом, спрямованим проти пасивності євреїв – гласних, які були призначені адміністрацією і з вимогою відновити вибори гласних євреями. Протестний лист з кількома сотнями підписів був надрукований в одеських газетах. Представник Думи дав офіційну відповідь, в якій йшлося, що діюче “Городовое положение” не надає Думі повноважень для позитивного вирішення поставленого питання [2, С. 309].

В Миколаївській Думі кількість євреїв-гласних в 1893–1897 рр., відповідно до встановлених норм, становила 5 осіб з 52 гласних (9,6%), але в 1897 – 1901 рр. кількість євреїв в Думі було скорочено до 3 гласних (5,8%), що було найменшою їх кількістю за весь період існування Думи в Миколаєві [3, С.144]. В цілому в історії Миколаївської міської Думи ніколи не було такого моменту, щоб у її складі не було гласних з числа євреїв, тому твердження М. Поліщука стосовно того, що: “В 1900 р., в зв’язку з тим, що Миколаїв не входив до складу смуги (осідлості – В.Щ.) в міській Думі не було гласних – євреїв” є безпідставним [2, С. 309].

Варто зазначити, що цих норм, встановлених у 1892 р., більш-менш ретельно дотримувалися протягом перших 10 років після їх запровадження в губернських центрах, у повітових та заштатних містах вони могли порушуватися як на шкоду євреям, так і на їхню користь, якщо самі євреї виявляли активність та ініціативу в цьому питанні. Так, зокрема було в Миколаєві на початку ХХ ст. після того, коли він отримав статус заштатного міста Херсонської губернії. В 1901 р. напередодні чергових виборів до Думи стало відомо, що міська адміністрація не має наміру включати євреїв до числа гласних на наступне чотириріччя. У зв’язку з цим група купців та домовласників-євреїв подала до міської управи заяву, в котрій вказувалося, що, зважаючи на те, що Херсонська губернія, включаючи і Миколаїв, входить до переліку місцевостей, де євреям дозволено постійне проживання, “...тож нема підстав для повного усунення євреїв, які живуть в Миколаєві, від участі в справах міської управи.” Далі автори просили скласти списки євреїв, які мають право бути міськими гласними і запропонувати з їх числа кандидатури до призначення на ці посади на наступне чотириріччя [5, С. 8]. Ініціатива і наполегливість миколаївських євреїв мала позитивні наслідки. В списках гласних за 1905 р. було зазначено 20 євреїв, що становило 19,6% від загального числа гласних і цілком співпадало з загальним відсотком євреїв серед жителів міста [6, С. 25]. Це була найбільша кількість євреїв в числі гласних за всю історію існування Миколаївської Думи. Ця цифра виглядає особливо значною, якщо зважити на те, що за перші 28 років свого існування (1872 – 1901 рр.) з 449 гласних, які були обрані за цей час в Думу, євреї становили лише 42 , тобто 9,4% [3, С.144].

Якщо місцева адміністрація (губернатори, градоначальники, начальники повітів та ін.) досить ретельно стежили за тим, щоб в управлінських установах, які були їм підвідомчі, не було євреїв серед службовців; то міські Думи та міські управи ставилися до цього більш поблажливо. Прикладом цього є випадок, який стався в Миколаївській міській управі у вересні 1908 р. Миколаївський відділ монархічної антисемітської організації “Союзу російського народу” звернувся до міської Думи з настійливою пропозицією звільнити всіх євреїв зі служби в міській управі. Конкретно йшлося про Каплана та Клейфа, які служили в управі обліковцями і не обіймали відповідальних посад. 10 жовтня того ж року Миколаївська міська управа звернулася до міського голови з проханням залишити на службі Каплана та Клейфа, зважаючи на їхню багаторічну і бездоганну службу. Окремо відзначалося, що “Каплан є один з кращих та добросовісніших працівників... відмінної поведінки, цілком політично благонадійний”. Міський голова звернувся за консультацією до присяжного повіреного, після чого 14 жовтня було надіслано відповідь голові відділу “Союзу російського народу” стосовно того, що своїм зверненням дана організація перевищила свої повноваження. Крім того, закон не надає подібних прав суспільним організаціям. Все вказане мало підставу відмовити в задоволенні по суті заяви [7, Арк. 2 - 6]. В даному випадку міський голова пішов на свідоме порушення “городового положення” 1892 р., але це не завадило згаданим євреям і надалі працювати в міській управі. Каплан, очевидно, продовжував працювати в управі до її ліквідації в 1920 р. Збереглося його активне листування з Миколаївською Радою робітничих та солдатських депутатів навесні 1917 з приводу організації одноденного перепису населення міста для складання списків виборців до Установчих Зборів [8].

Дещо кращою для євреїв була ситуація в земських органах та установах. Законодавство, яке регламентувало вибори та діяльність цих органів, не містило такої великої кількості обмежень, які стосувалися б виключно євреїв, але ці обмеження прочитувалися в контексті законодавчих актів. Крім того, євреї в своїй більшості належали до землеробської курії виборців і не могли становити в її складі більшості, а тому спроба провести своїх кандидатів до числа гласних була досить обмеженою. Ця обмеженість виявилася уже після перших земських виборів в Херсонській губернії. В загальному списку гласних повітових земських зборів по Херсонській губернії за 1865 – 1874 рр. з загальної кількості 1079 гласних євреї становила 21 особа (1,9%). Але при цьому вони становили більше 5% населення губернії. В списку з 204 гласних Херсонського губернського земського зібрання за цей же період відсоток гласних з числа євреїв більш значний – 15 осіб, що становило 7,4%. Така розбіжність в представництві євреїв між повітовими та губернським земствами, очевидно, пояснювалася тим, що до складу губернського земства входила велика кількість гласних від міського населення, а більшість євреїв входили саме до складу міського населення. В числі євреїв-гласних губернського земства за становою ознакою було 13 купців, 1 міщанин та 1 колоніст. Звичайно, ця статистика не виражала реальну соціальну структуру єврейського населення регіону. Таке співвідношення було

відображенням загальної дискримінаційності виборчого права в Російській імперії. Жертвами цієї дискримінації в даному випадку були не лише євреї, а й населення імперії в цілому. Разом з цим, у списках членів земських управ (70 осіб) євреїв не було взагалі, так само і в списках мирових суддів. Лише в списку дільничих мирових суддів з загальної кількості 113 осіб є лише 1 єврей (Шейнс). Не були представлені євреї також в списку членів училищних рад. В списку активних земських діячів з числа 243 осіб зазначені 12 євреїв, в тому числі: купців – 5, почесних громадян – 2, колоністів – 3 [9, Арк. 34 – 35, 39 – 50, 53 – 109, 116 зв.]. Наведена статистика є свідченням того, що інтереси єврейського населення Херсонської губернії не були в достатній мірі представлені в земських органах та установах. Наступні вибори відбувалися за виборними законами, які мали ще більшу кількість обмежень стосовно майнового цензу та цензу осілості. Це ще більше унеможливило наявність у данних органах такої кількості євреїв, яка була б адекватною кількості єврейського населення в регіоні, і породжувало певне розчарування і відносну пасивність євреїв по відношенню до земських органів. Період контрреформ 90-х рр. ознаменувався новими утисками стосовно євреїв. В 1890 р. тимчасово до особистого розпорядження "...євреїв заборонено обирати до земських управ, а також надавати їм посади при цих управах, якщо ці посади пов'язані з народною освітою, медичною і ветеринарною службами" [9, С. 67]. Як наслідок, навіть формальна можливість відстоювати свої інтереси через земські органи була майже повністю відібрана російським урядом у єврейського населення.

Таким чином, політика російського царизму щодо участі євреїв в органах місцевого самоврядування протягом II половини XIX ст. пройшла шлях від ліберального заохочення в часи реформ 60 – 70-х рр. до жорсткої обмежувальної дискримінації в кінці століття. При цьому, як це завжди було в Російській імперії, реальна участь євреїв в організації самоврядування в більшій мірі залежала від ставлення до цього питання місцевої адміністрації та гласних міських Дум. В південноукраїнському регіоні це ставлення було досить толерантним, що давало можливість євреям максимально використовувати свої можливості для участі в місцевому самоврядуванні. Попри все, рівень цієї участі все ж залишався набагато меншим, ніж реальний внесок єврейського населення в соціально-економічне та культурне життя краю.

Серед перспективних напрямків в дослідженні цього питання варто звернути увагу на те, як органи самоврядування впливали на різні аспекти життя єврейських громад регіону. Не з'ясованим лишається питання про стосунки між земськими установами та єврейськими сільськогосподарськими колоніями. Не можна обійти увагою і питання про конкретний зміст та результати діяльності євреїв-гласних в міських думах та земських зібраннях. Вказані напрямки ще чекають на детальне дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалий Д. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. – К., 1889.; Гессен Ю. История еврейского народа в

- России.: в 2-х т. – Ленинград, 1925 – 1927.; Лернер О. Евреи в Новороссийском крае. Исторические очерки. – Одесса. 1901.
2. Полицук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально – политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881 – 1904. – М.: Мосты культуры – Gesharim, 2002.
  3. Адрес-Календарь и справочная книга Николаевского Градоначальства на 1902 год. - Николаев, 1901.
  4. Мыш М.И. Руководство к русским законам о евреях. – СПб. – 1898.
  5. Восход. Журнал. – СПб, 1901 г., №15,
  6. Еврейское население на Николаевщине. Сборник документов и материалов./Ред. П.Н.Тригуб. Сост. Л.Л.Левченко, Л.И.Огорокова. А.В.Серединский и др. - Николаев: Атолл, 2004.- Т.1.
  7. Державний Архів Миколаївської області. (ДАМО). – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 1467
  8. ДАМО. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 1828.
  9. Державний Архів Херсонської області. (ДАХО). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1.
  10. Кандель Ф. Очерки времен и событий: Из истории российских евреев. – Иерусалим, 1994. – Кн. 3

Борисова О.**“Slavorum apostoli”***1120 річчю смерті св. Мефодіяї пам'яті папи Іоанна Павла II присвячується*

Проблема виникнення християнства на теренах проживання слов'ян, як і проблема виникнення слов'янської писемності, будучи обидві пов'язаними з іменами „слов'янських апостолів” – Кирила (Костянтина) і Мефодія (ймовірно – Михайла), являють собою одні з найскладніших сюжетів усієї всесвітньої історії, володіючи при тому, без перебільшення, „океаном” літератури. Тим не менш, їх розв'язання ще далеко від завершення. З такого складного наукового й богословського питання і склав у 1985 р. своє Окружне послання (Енцикліку) *Slavorum apostoli* Папа Іоанн Павло II, переклад російською мовою якої ми знайшли у Державному архіві Луганської області серед додатків (Дод.11) до Звіту про перебування делегації РПЦ на Ш Асамблеї Румунських віросповідань у вересні 1985 р. [1]. Сама Енцикліка – [2]. Вітчизняною наукою її вивчено недостатньо. Навіть у такої дослідниці писемної культури Руси, як Т.Горбаченко, простежується опосередковане її знання: в роботі відсутнє посилання на текст самого документа [Див.: 3, с. 51]. Наша стаття присвячена аналізу Енцикліки *Slavorum apostoli* навколо головної теми документа – місії Кирила і Мефодія серед слов'ян, завдяки виконанню якої Брати й увійшли у історію під високим іменем Слов'янських апостолів.

Окружне послання (Енцикліка) *Slavorum apostoli* складається з дев'яти частин: вступу, шести основних глав, заключення і списку посилань. Вступ починається зі слів: „Апостоли слов'ян, святі Кирило і Мефодій, залишаються пов'язаними у пам'яті Церкви з великою справою Евангелізації, яку вони здійснили. А можна навіть сказати, що спогад про них став особливо живим і актуальним у нашу епоху” [2, арк. 71]. Далі Папа сповіщає, що приймаючи до уваги вагомість місії Солунських братів, вшанування їх імен цілими народами, він проголосив святих Кирила і Мефодія сопатронами Європи документом *Egregiae virtutis* (31.12.1980 р.), чим продовжив справу вшанування „слов'янських апостолів”, здійснену Левом XIII (1880 р.) і Павлом VI (1964 р.). „Більше століття після опублікування енцикліки Лева XIII нові обставини у момент святкування одинадцятого століття блаженної кончини Святого Мефодія, закликають до того, щоб знов висловити те, що Церква згадує в цю важливу річницю. І перший Папа, закликаний з Польщі й, відповідно, від центру слов'янських націй займати престол святого Петра, відчуває себе особливо подвигнутим на цю справу” [2, арк. 73]. Далі зауважується, що досвід Братів може бути розглянутий нині більш зріло й глибоко, а уроки їх життя й апостольської діяльності – розкриті у новій повноті й з послідуочим принесенням нових плодів [2, арк. 73-74].

У главі II „Біографічний огляд” викладається у стислому вигляді історія життя та діяльності Братів. І вже у загальному пункті Енцикліки – 4 подається, що під час поїздки в Хозарію, перебуваючи в Криму, у Херсонесі, брати віднайшли церкву, де, на їх думку, був похований святий

Климент Папа Римський¹, знайшли його мощі, забрали їх, а потім у Римі передали папі Адріану II [2, арк. 76]. Далі йдеться про те, що у відповідь на клопотання моравського князя Ростислава до імператора Михайла I про те, щоб до його народів було послано „єпископа і учителя...”, який був би в змозі їм пояснити істинну християнську віру їхньою мовою” [Цит.: 2, арк. 76], було вирішено послати до слов’ян братів на місію, „якій присвятили обоє решту свого життя, відмічену мандрами, нестатками, стражданнями, ворожістю й переслідуваннями, що доходили, відносно Мефодія, до жорсткого полону” [2, арк. 76]. Але брати з гідністю несли тягар місії, „...вони несли з собою тексти Священного Писання, необхідні для служіння божественної літургії, підготовлені й перекладені ними давньослов’янською мовою, написані новою абеткою, винайденою Костянтином Філософом і чудово пристосованої до фонетики цієї мови” [2, арк. 76]. Братів викликали до Венеції, де публічно були піддані обговоренню їх новаторські методи місійної діяльності, однак папа Адріан II сприйняв Братів вельми прихильно². „Схваливши слов’янські богослужбові книги, він повелів їх урочисто покласти на престол церкви святої Марії ad Praesepe, що іменується сьогодні свята Марія Майора, і розпорядився хіротонізувати їх послідовників у священики” [2, арк. 77]. Однак Кирило вже був тяжко хворий і 14 лютого 869 р. помер у Римі. „Святий Мефодій, - пише папа Іоанн Павло II, - залишився вірний словам, які сказав йому Кирило на смертному одрі: „Брате мій, ми розділили одну долю, ведучи плуг у одній борозні; тепер я падаю на поле у кінці мого дня. Ти, я це знаю, дуже любиш свою Гору³; але не залишай справу викладання, повернувшись на Гору. Воістину, де зможеш ти краще здійснити справу свого спасіння?”[Цит.: 2, арк. 77-78]. Після смерті брата Мефодій пережив багато несправедливих переслідувань. У 680 році його було викликано ad limba Apostolorum, щоб викласти ще раз усе питання особисто Іоанну VIII. “У Римі, очищений від усіх звинувачень, він домігся від Папи опублікування булли *Industriae tuae*⁴, яка, крайньою мірою, по суті, відновлювала прерогативи, визнані за богослужінням слов’янською мовою його попередником Адріаном II” [2, арк. 78]. Справа Мефодія і її законність та відповідність християнському віровченню (папа вживає двічі термін „православ’я” [2, арк. 78]) були визнані і Константинополем (імператором і патріархом Фотієм)⁵. Останні роки життя, за Енциклікою, Мефодій присвятив перекладам Святого Письма, богослужбових книг, творів отців Церкви, а також збірника церковних і громадянських законів під назвою „Номоканон”⁶ [2, арк. 78-79].

¹ Климент Римський (св. Климент) – єпископ („патріарх”) Риму після св. ап. Петра [4, с. 157]. Термін „патріарх” для ранньої Церкви вважаємо точнішим.

² Про папу римського [Адріана] і його захист слов’янської грамоти пише Нестор [5, с. 15].

³ Папа пише, що мова йде про гору Олімп у Віфінії, відому як Свята Гора [2, арк. 75], але тут можливі сакральні означення.

⁴ Див.: [6].

⁵ У Візантії імператор – голова Церкви.

⁶ У записці „De conversione Carantanorum lebellus”(871 р.), у розд. XII читаємо: „Відомий грек, на ім’я Мефодій, новознайденими слов’янськими письменами по-філософськи перевершив мову латинську”[Цит.: 7, с. 181].

ПОВІДОМЛЕННЯ

Помер Мефодій 6 квітня 885 р. „Своєю далекоглядною діяльністю, - каже Іоанн Павло II, - своїм глибоко православним вченням¹, своєю врівноваженістю, своєю толерантністю, своєю апостольською старанністю, своєю безстрашною великодушністю, він завоював визнання й довіру Римських Пап, Константинопольських Патріархів, Візантійських Імператорів і значного числа Князів нових слов'янських народів. Ось чому Мефодій став провідником і законним пастирем Церкви, яка була ним заснована в цю епоху, серед цих націй, і він одноставно вшановується, так же, як і його брат Костянтин, як прозвісник Євангелія і вчитель „від Бога і святого апостола Петра” і як основа повної єдності між нещодавно заснованими Церквами і Церквами більш давніми” [2, арк. 79]. Справа Братів „залишається живим зразком для Церкви і для місіонерів усіх часів” [2, арк. 79].

У главі III „Глашатаї Євангелія” Папа обґрунтовує положення, що Солунські брати „зуміли стати апостолами слов'ян у повному сенсі цього слова” [2, арк. 80]. Перш за усе – богословські і пояснюється, що „Бог вимагає інколи від своїх обранців віддалення від їх батьківщини”, а потім розповідається про видіння, яке мав св. ап. Павло, і у якому його було покликано для проповіді християнства до Македонії [2, арк. 80]. З того видно, що психологічним формам життя людини, в яких сни, видіння тощо займають значне місце, Церква завжди надавала великого значення. Далі йде ідеологічне обґрунтування: Братів до місії покликали „голос і влада Візантійського імператора і Константинопольської Церкви” [2, арк. 80]. Виконання завдання включало відмову від звичайного життя, від'їзд за межі Східної Римської імперії й довге життя серед народів, які не знали засад грецької християнської культури, вже вельми розвиненої на той час. „Тричі Римський Папа звертався з одним і тим же проханням до Мефодія, посилаючи його як єпископа до слов'ян Великої Моравії, у церковні області стародавньої єпархії Паннонії” [2, арк. 81], що проявляє як увагу Рима до справи місії, так і до слов'янських теренів. Однак Брати погодилися вийти на місію тоді, коли до них звернувся імператор. Костянтин сказав йому: „Хоча я виснажений і переніс фізичні випробування, я піду з радістю в цю країну”, „з радістю я відправляюся в ім'я Христової віри” [Цит.: 2, арк. 81]. Отже, до слов'ян Братів посилали обидва центри християнства – Рим і Константинополь, і рівною мірою – влада духовна і світська. Видна повага і врахування формули „симфонії взаємовідносин” Церкви і держави, закарбованої у Кодексі Юстиніана (VI ст.). Далі наводиться ряд евангельських положень [2, арк. 82], що підтверджує те, що такий підхід до справи відповідає повноті християнського віровчення.

Брати повністю прийняли на себе складності і проблеми, „які стояли перед народами, що захищали своє буття перед лицем військового і культурного тиску з боку нової Романо-Германської Імперії, і які намагалися відмовитися від форм життя, які вони вважали для себе чужими” [2, арк. 82-83]. Розділення між західним і східним християнством тоді вже назрівало й Брати не могли обминути того, але „вони змогли підтримувати завжди істинне православ'я і бути уважними до того, щоб нові способи життя, притаманні народам, яких вони євангелізували, не розходилися із скарбницею Передання” [2, арк. 83], незважаючи ні на які

¹ Папа втретє підкреслює, що Кирило і Мефодій – місіонери Православ'я.

складності й випробування, не відступаючи від „твердого наміру сприяти й служити благу слов'янських народів і єдності Вселенської Церкви” [2, арк. 83]. І у перспективі євангелізації обидва Брати присвятили себе важливій справі перекладу священного Писання з грецької мови на слов'янську. Для того, як зазначає папа, „треба було добре пізнати внутрішній світ тих, кому мали намір провіщати Слово Боже, користуючись образами і поняттями, які були б для них рідними... Йшлося про новий метод катехизації” [2, арк. 84]. Справа була узгоджена у Римі з вченням, яке залишили ап. Петро і Павло [2, арк. 84]. Костянтин і його помічники „потурбувалися створити нову абетку, щоб істини, які підлягали провіщенню й викладенню, могли бути написані слов'янською мовою і були, таким чином, повністю зрозумілі й засвоєні тими, кому вони були призначені” [2, арк. 84], у чому Брати являють собою зразок для усіх місіонерів, які „від давнини до явних часів – від Європи до Азії і сьогодні на усіх континентах - працювали над перекладом живими мовами різних народів Біблії і богослужбових текстів” [2, арк. 85].

У главі IV „Вони насадили Церкву Божу” підкреслюється мирний характер творення Церкви, здійсненого Братами, натхненними своїм розумінням Церкви єдиної, святої і вселенської [2, арк. 85], а потім – те, що хоча слов'яни й приймають обох Братів за „слов'ян по серцю”, обидва були „людьми еллінської культури і візантійського виховання, тобто людьми, які повністю належали до традицій християнського Сходу як світського, так і церковного” [2, арк. 86]. Далі подається, що Грецька Церква знала власні традиції національних східних Церков, які користувалися мовами своїх народів. Так діяли й обидва Брати, а, відповідно характер їх діяльності був виразно східним.

Західна Церква була іншою, інтернаціональною, що папа відзначає: „Західне християнство, після переселення нових народів, спланило етнічні групи, які приєдналися до місцевого латинського населення, надаючи усім, з метою їх об'єднання, латинські мови, богослужіння і культуру, передані Римською Церквою” [2, арк. 87]. Курс був узятий на одноманітність, „усяка різноманітність ризикувала бути сприйнятою як загроза цій єдності, що знаходилася ще in fieri, й що могла бути сильною спокуса позбутися її, навіть вдаючись до різних форм примусу” [2, арк. 87]. „З цієї точки зору, - пише папа, - дивно й захоплююче бачити, як обидва святі ... не спробували нав'язати народам, яким вони повинні були проповідувати, ні безумовної переваги грецької мови і Візантійської культури, ні звичаїв і поведінки більш передового суспільства, на яких вони були виховані і яким вони залишалися, безперечно, прив'язані й прихильні. Подвигнуті великим бажанням об'єднати у Христі нових віруючих, вони пристосували до слов'янської мови багаті й витончені тексти Візантійського богослужіння і гармонійно застосували до складу думки і звичаїв нових народів витончені й складні розробки греко-римського права. Ідучи за цією програмою злагоди і миру, вони у будь-який момент дотримувалися обов'язків своєї місії” [2, арк. 87-88].

Далі Папа підкреслює, що Брати, незважаючи на те, що були підданими Східної Римської імперії й підлеглими Константинопольського Патріарха, „звжали за свій обов'язок ... звітувати Папі Римському про їх місіонерську працю” [2, арк. 88]. В останньому треба бачити й правильність поведінки Братів, оскільки Церква у їх часи не була розділена, і мудрість:

ПОВІДОМЛЕННЯ

не хотіли втягувати слов'янство в існуючі вже на той час складності у стосунках між двома світовими центрами християнства. Зміст такої дії Братів Папа бачить, як Папа: „Узявшись за свою місію, на засаді повноважень, отриманих від Константинополя, вони прагнули потім, у певному сенсі, підтвердити їх, звертаючись до Римського апостольського Престолу, видимого центру єдності Церкви” [2, арк. 88]. І тут треба бачити не тільки „претензії Римських пап” на підтвердження повноважень, отриманих від Константинополя, а й найперше – колізію з розвалом Ереґлі (Іраклії) – митрополії, яка була у підпорядкуванні Риму, що здійснив Константинополь.

Зрозуміло, чому останній не любить піднімати цю проблему: бо виявиться, що з його повноваженнями дійсно-таки проблема існувала, але зрозуміло й те, чому Папа теж майже не зачіпає її: Іраклія (Фракія) до розвалу була одним з оргцентрів Східної Православної Церкви, і тоді виходить, що Рим через неї був у складі Східної Православної Церкви. Про самопроголошення Константинополя папи говорять, а ось про своє власне волюють за краще мовчати. Отже, взаємне підтвердження повноважень Риму і Константинополю потрібне, бо тільки так можна вийти на Кафолічну повноту Церкви, що Папа розуміє і бачить у дії Братів, бо пише далі: „Таким чином вони піднесли Церкву єдину, святу, кафолічну й апостольську” [2, арк. 88].

Дійсно так: Петро (Західна Церква, Рим), Павло (Східна Церква), Андрій („Скіфія”). Вповні кафолічна, єдина, свята, апостольська Церква, тільки місією Андрія вирвана від своїх першопочатків з-під будь-якої залежності від обох центрів Церкви – хоч західного, хоч східного. Далі Папа наводить, як слова Ісуса Христа [2, арк. 88], так і екуменічний заклик апостолату [2, арк. 88-89], що підтверджує екуменічне значення саме такої поведінки Братів. І тут можна погодитися, що „переконання обох Солунських Святих, за яким кожна помісна Церква покликана збагачувати своїми власними дарами кафолічну „плерому” (повноту), знаходилося у досконалій гармонії з їхньою євангельською інтуїцією, яка полягала у тому, що різні способи життя окремих християнських Церков не можуть ніколи виправдати незгоди, роздори, розриви у сповіданні Єдиної віри і у практиці любові” [2, арк. 89]. Папа вбачає у св. Кирилі і Мефодії істинних предтеч екуменізму [2, арк. 89-90].

У главі V „Кафолічне значення Церкви” Іоанн Павло II звертає головну увагу на повчальний аспект у катехизаторському і пастирському методі, який Брати розробляли під час своєї місії серед слов'янських народів, і який мав величезний вплив на формування того бачення вселенської Церкви, яке сформувалося на сьогодні у лоні Західної Церкви. І таке бачення, згідно з яким кафолічність розуміється „по образу симфонії різних літургій всіма мовами, об'єднаних у одну єдину літургію, або гармонійний хор, який будучи сильним незчисленною множинністю своїх голосів, підноситься своїми модуляціями, тембрами й безкінечними контрапунктами для славлення Бога з усіх точок нашої землі і у будь-який момент історії, - особливо добре відповідає богословському і пастирському баченню, яке надихало апостольську і місіонерську справу Костянтина Філософа і Мефодія й було принципом їх місії серед слов'янських націй” [2, арк. 93].

І таке бачення св. Кирило захищав мужньо, відстоюючи його перед прихильниками „тримовності”. „Нагадуючи, що Бог велить сходити своєму сонцю і падати дощу на усіх людей без виключення, - говориться у Енцикліці, - він казав: „Чи не вдихуємо ми усі однаково повітря? А ви не маєте совісті, обмежуючись тільки трьома мовами (єврейською, грецькою і латинською) й вирішивши, щоб усі інші народи і раси залишалися сліпими й глухими! Скажіть мені: підтримуєте ви усе це тому, що вважаєте, що Бог занадто слабкий, щоби бути в змозі це дозволити, чи занадто ревнивий, щоб цього захотіти?!” На історичні й діалектичні аргументи, які йому виставлялися, Святий відповідав, спираючись на Священне Писання” [2, арк. 94].

Далі Папа викладає канонічне бачення кафолічності, притаманне католицькій Церкві [2, арк. 94-96], підкресливши, що завдяки місіонерським зусиллям обох Святих і слов'янські народи змогли усвідомити своє призначення, „взяти участь у вічному плані Пресвятої Трійці, у вселенському плані спасіння світу” [2, арк. 96], за що їх нащадки пам'ятають їх і шанують.

У главі VI „Євангеліє і культура” наголошується на тому, що у справі євангелізації, що її здійснили Солунські Брати серед слов'ян, „мається взірець того, що сьогодні називається „інкультурацією” – втілення Євангелія у місцеві культури і у той же час введення цих культур у життя Церкви ” [2, арк. 98]. Брати, створивши абетку для слов'янської мови, внесли основний внесок в культуру і літературу усіх слов'янських націй. „Крім того, – зазначає папа, – переклад Священних Книг, здійснений Кирилом і Мефодієм, у співпраці з їх послідовниками, надав ефективності й культурної гідності богослужбовій слов'янській мові, яка стала на довгі століття не тільки церковною мовою, а також і мовою офіційною і літературною, і навіть розмовною мовою найбільш культурних кіл більшої частини слов'янських націй, у особливості ж серед усіх слов'ян східного обряду ця мова відіграла роль, подібну ролі латинської мови на Заході. Крім того, вона протрималася довше – частково до XIX століття – й виказала набагато більший прямий вплив на створення місцевих літературних мов завдяки об'єднуючим їх тісним спорідненим стосункам” [2, арк. 98-99]. З того слідує цілком логічний висновок, що справа євангелізації, здійснена св. Кирилом і Мефодієм, у певному сенсі постійно присутня у історії й житті слов'янських народів [2, арк. 99].

Главу VII „Значення і розповсюдження впливу християнського тисячоліття у слов'янському світі” папа починає з констатації, що апостольська і місіонерська діяльність св. Кирила і Мефодія, яка протікала у другій половині IX ст., „може розглядатися як перша ефективна євангелізація слов'ян” [2, арк. 99]. Ми вважаємо, що тим папа Іоанн Павло II визнає факт інших, передуючих місії Братів, спроб євангелізації слов'ян (просто недостатньо ефективних). Не можна у тому не побачити того, що Рим, значить, пам'ятає „Євангеліє, писане руськими письменами”, що його св. Кирило привіз з наших теренів, завдяки якому, власне, й стало можливим, як створення кирилиці, так і визнання самого слов'янського кирило-мефодіївського обряду Римом. Рим – послідовний у своїх діях, не можна не відзначити.

Далі у главі викладається історичний матеріал щодо розповсюдження християнства у Моравії, Словачії, Паннонії, Польщі,

ПОВІДОМЛЕННЯ

Болгарії, Хорватії, Румунії, Київській Русі [2, арк. 99-101]. „Тому справедливо, - пише Іоанн Павло II – що святі Кирило і Мефодій були швидко визнані сім'єю слов'янських народів як отці їх християнства, а також їх культури” [2, арк. 101]. А далі папа підкреслює значення християнства для усієї Європи, зазначаючи, що справа Братів „є величезним внеском у створення загальних християнських коренів Європи, які своєю міцністю й життєздатністю являють собою тверду підвалину, яка не може ігноруватися ні при якій серйозній спробі реформувати єдність цього континенту новим і актуальним чином” [2, арк. 101-102].

Папа відзначає, що після 11 століть християнства у слов'ян ясно видно, що спадок Братів для них залишається більш глибоким і більш сильним, ніж будь яке розділення. І папа робить висновок, що західна і східна традиції Церкви є проявом різноманіття, яке при правильному розумінні може тільки збагатити культуру Європи, її релігійну традицію, стати основою її духовного оновлення [2, арк. 102].

Важливо, що саме досвід по евангелізації слов'ян подвиг Голову Римської Церкви до такої думки. Особливо папа наголошує на цінності заклик братів „плекати разом спілкування”, як такого, що не втратив актуальності й у наш час, а також на цінності їх діяльності саме у формі „інкультурації”. „Обидва Брати не тільки виконали свою місію, повністю поважаючи вже існуючу культуру слов'янських народів, але вони її підтримували й невтомно розвивали найвищим чином, так же, як і релігію” [2, арк. 103], що є прикладом для Церков у справі їх прогресу. „ Кирило і Мефодій, своєю особистістю і своєю справою являють собою фігури, які пробуджують у всякому християні велику „ностальгію по з'єднанню” і по єдності між обома Церквами-сестрами: Східною і Західною” [2, арк. 104].

У Заключенні папа Іоанн Павло II наголошує на тому, що усій Церкві треба урочисто й радісно відзначити XI століття апостольської справи Кирила і Мефодія, і зазначає: „Усі можуть зрозуміти, з яким глибоким захватом перший син слов'янського племені, закликаний після майже двох тисячоліть займати єпископську кафедру, яка була кафедрою святого Петра у цьому місті Римі, бажає взяти участь у цьому святкуванні” [2, арк. 105].

„В руки Твої передаю дух Мій”: ми вітаємо одинадцяте століття після смерті святого Мефодія, – пише папа, – тими ж словами, які він вирік перед смертю – як про це повідомляє його „Житіє” давньослов'янською мовою, – момент, коли він ішов з'єднатися із своїми отцями по вірі, надії і любові: з патріархами, пророками, апостолами, вчителями, мучениками. Свідомством свого слова і свого життя, підтриманий харизмою Духа, він дав приклад плідного покликання століттю, у якому жив, як і послідуєчим століттям, і особливо – нашому часу” [2, арк. 105-106].

Після смерті Мефодія – першого архієпископа Церкви, заснованої ним у слов'ян., послідовники віддали йому шану, відправивши богослужіння латинською, грецькою і слов'янською мовами [2, арк. 106].

„Зараз, – пише папа, – коли пройшло XI століть з моменту його смерті, я бажав би опинитися... у Велеграді, де, ймовірно, Провидіння дозволило Мефодію завершити своє апостольське життя:

- я бажаю також зупинитися у Базиліці святого Климента Римського, на місці, де був похований св. Кирило;

- і біля гробниць цих двох братів, апостолів слов'ян, я бажав би ввірити Пресвятій Трійці їх духовний спадок у особливій молитві”.

„В руки Твої передаю...” [2, арк. 107]. І далі Папа підносить до Бога особливу молитву, ввіряючи Богу спадок віри слов'янських націй [2, арк. 107-111]. Проаналізований нами документ, є, по-перше, духовним маніфестом папи-слов'янина, а по-друге – глибоким богословським твором, у якому повністю заповнений і час, і простір, і у якому ще й бринить особливий „простір душі”. Енцикліка папи Іоанна Павла II *Slavorum apostoli* вже має, а з часом буде мати ще глибше й ще більш велике історичне значення. Людина, велика особистість душею своєю рвала обмеження католицької картини світу, виходячи за неї, визнаючи величезне історичне значення християнського досвіду слов'янства, у засаді якого стояли Слов'янські апостоли, в справі вселенськості Церкви Христа. У зазначеному полягає один з найголовніших проявів великого історичного значення життя та діяльності великого Папи. Іоанн Павло II сьогодні вже, на жаль, не з нами, але досягнення усієї глибини великого духовного спадку, ним залишеного, у людства ще попереду.

ЛІТЕРАТУРА

1. ДАЛО. – Ф.Р – 3699. Уповноважений ради по справах релігій при Раді міністрів УРСР по Ворошиловградській області, місто Ворошиловград. – Оп. 1, 1954, 1963 – 1986.
2. ДАЛО. – Ф.Р – 3699. Уповноважений ради по справах релігій при Раді міністрів УРСР по Ворошиловградській області, місто Ворошиловград. – Оп. 1 – Спр. 161. Звіт про перебування делегації Руської православної церкви на III Асамблеї Румунських віросповідань на чолі з митрополитом Одеським і Херсонським Сергієм, керуючим Ворошиловградсько-Донецькою єпархією та додатки до нього. 1985 р. – 120 арк. –
3. Горбаченко Т.Г. Вплив християнства на становлення писемної культури Русі – України: релігієзнавчо-філософський аспект: Монографія. – К.: ВЦ „Академія”, 2001. – 272 с.
4. Крисаченко В.С. Україна на сторінках Святого Письма та витяги з першоджерел, що засвідчують процес поширення християнства на теренах України від апостола Андрія до князя Володимира. – К.: Наукова думка, 2000. – 488 с.
5. Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. К.: Дніпро, 1990. – 590 с.
6. Ioann VIII. *Industriae twae* // *Chief Magnae Moraviae Fontes Historici*. – Т. III. – Brno, 1969. P. 197 – 208.
7. Огієнко І.. Константин і Мефодій. Їх життя та діяльність. Історико-літературна монографія. – Вінніпег: Волинь, 1970. – Т. I. – 324 с.

УДК 94(477/6) “10/19”

Бритюк А.А.

ВОСТОЧНОУКРАИНСКИЙ РЕГИОН КАК ОДИН ИЗ СЫРЬЕВЫХ ЦЕНТРОВ В ЭПОХУ РАННЕГО МЕТАЛЛА

В роботі розглянута можливість існування за доби раннього металу на теренах басейну р.Сіверський Донець центру по видобутку та обробці сировини для виробництва знарядь праці.

195

Изучение структурных составляющих современного общества, его внутренних взаимосвязей возможно без осмысления и понимания процессов, происходивших еще на заре формирования цивилизации, потому что только в таком случае мы будем иметь достаточный «противовес в прошлом», необходимый по мнению Д.С.Лихачева для того, чтобы «протянуть очень длинную мысленную нить в будущее».

В эпоху медного века территорию современной Украины населяли племена, стоявшие у истоков формирования индо-европейской языковой общности [5]. Во многом именно этим и обусловлен такой пристальный интерес к ним, их общественной организации, способам ведения хозяйства. Ни у кого теперь не вызывает сомнений, что уже в IV-III тыс. до н.э. эти племена состояли из достаточно разнородных формаций, однако, в то же время, они имели сложную социальную структуру [6] и организацию [7]. Мир земледельцев представляли лендельские, полгарские, трипольские племена, племена культур линейно-ленточной керамики и Болград-Алдень. Мир скотоводов – культуры Среднестоговской культурно-исторической общности, новоданиловское, нижнемихайловское и константиновское население. Судя по находкам, с одной стороны, трипольской керамики и пластики на бытовых среднестоговских памятниках, с другой – профилированной посуды с примесью толченой ракушки на трипольских памятниках, оба этих мира активно контактировали друг с другом. Маркировали подобного рода контакты и находки отдельных предметов – многочисленных импортов медных изделий, украшений, кремневых орудий и заготовок. Причем, судя по типологии предметов из погребений, изделия эти являлись интеркультурными. Таким образом, логично возникают вопросы о центрах производства таких изделий, технологиях их изготовления и способах распространения. Рассматривая варианты их решения, мы должны в первую очередь обратить внимание на происхождение сырьевой базы.

Месторождения медных руд в природе достаточно немногочисленны. У энеолитического населения технологически была возможность обрабатывать либо самородную медь (ближайшие к Донбассу местонахождения находятся на Кавказе), либо руды оксидного типа – азуриты и малахиты, месторождения которых есть на Кавказе, Балканах, Поднестровье и в Донцом бассейне. Ранее считалось, что вплоть до начала бронзового века степная Украина входила в зону распространения балканского, а позднее кавказского металла [13]. В то же время отмечалось, что в Донбассе имеются выходы медных руд именно оксидного типа, связанные с месторождениями медистых песчаников. =

Исследователи акцентировали внимание на том, что в среднем и позднем бронзовом веке концентрация погребений с металлом в Подонцовье была значительно выше, чем на соседних территориях. Уже несколько десятилетий специалистами активно исследуются поселения эпохи поздней бронзы, территориально расположенные у выходов медистых песчаников в Бахмутской котловине. А.Д.Пряхин же утверждает, что высокая насыщенность поселений катакомбной культуры в Подонечье (средний бронзовый век), по сравнению с Подоньем или Поднепровьем, связана именно с устремлением древнего населения к источникам металла. Сегодня есть данные, свидетельствующие о том, что уже в

медном веке металл добывался из руд Донецкого бассейна и распространялся по окружающей территории [1]. Например, на поселении Сосновая Роща были обнаружены обломки ошлакованной плавильной чаши со среднестоговским орнаментом, с поселения Алешин Ручей происходит фрагмент стенки энеолитического сосуда с медными шлаками [2]. С позднеэнеолитическим слоем поселения Клешня-3 связаны находки керамических тиглей и бронзового слаболегированного браслета [11]. Таким образом, находит свое объяснение своеобразие, а также высокая насыщенность, судя по открытым памятникам, энеолитического населения в Подонцовье.

С другой стороны, несмотря на принятую связь энеолита именно с появлением и последующим распространением медных орудий, вплоть до начала бронзового века основным материалом для производства орудий труда продолжал оставаться кремень. В то же время месторождения качественного кремневого сырья в природе настолько же немногочисленны, как и медного. Археологи отмечали важную роль подобных регионов в древнем обществе [4]. Одним из таких центров кремнеобработки, начиная с древнейшего каменного века был Донбасс. На правобережье р. Северский Донец, по утверждениям геологов, находятся выходы туронских и кампанских ярусов верхнемеловых отложений, с которыми связано наличие крупных кремневых желваков, чаще всего служивших сырьем для производства орудий [см. например 12].

А.В.Колесник приводит повышенную концентрацию памятников каменного века вокруг р. Северский Донец, связывая ее с наличием высококачественного сырья. По мнению специалистов, серии дисперсных кладов кремневых орудий, территориально расположенных в бассейнах рек Днепр и Северский Донец, также отражают процессы взаимных контактов [3]. Разработаны соответствующие модели взаимодействия племен, на территории расселения которых имеется кремневое сырье с соседями, рассмотрены варианты обмена, либо зачатков торговли [15]. Обилие памятников эпохи раннего металла в Подонцовье также коррелируется с наличием в регионе источников медного, и в первую очередь кремневого сырья [10].

Таким образом, Подонцовье выступает своего рода сырьевым центром в эпоху медно-каменного века. Косвенным доказательством этого может служить также наличие погребений Новоданиловского типа [8], которые имеют в составе инвентаря как медные, так и кремневые изделия, причем типы этих изделий остаются неизменными на территории от Болгарии до Нижнего Поволжья [9].

Подобные центры для медного века выделялись исследователями ранее, но только лишь для одного из видов сырья – металла. Речь шла о центрах металлообработки, а позднее – со связанными с ними металлургическими провинциями [14]. Атрибутируя Донецкий бассейн как мультисырьевой центр, мы выходим на качественно новый уровень анализа общественных отношений в эпоху палеометалла.

В дальнейшем нам видится существенным отработка состава металла по данным спектрального анализа (такие анализы уже имеются, необходима наработка базы данных). Такие анализы позволяют по составу микропримесей выделять изделия, изготовленные в различных центрах металлообработки, либо из транспортированного из них сырья.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Кремневые изделия могут быть проанализированы при помощи петрографических методов.

Сопоставление таких анализов дает нам данные о перемещениях предметов, технологических традиций, отдельных групп населения.

ЛІТЕРАТУРА

1. Братченко С.Н. До проблеми ранньобронзової індустрії Східної Європи // Древние культуры Восточной Украины. Луганск, 1996. – С.32-57.
2. Бритюк А.А. Фрагменты литейной посуды с энеолитических памятников на Северском Донце // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков, С. 13-14.
3. Бритюк А.А. Энеолитические «клады», или производственные наборы? // Древности Северского Донца. – Вып.5. – Луганск, 2001. – С. 37-52.
4. Гурина Н.Н. Древние кремнеобрабатывающие шахты на территории СССР. – Москва, 1976. – 178 с.
5. Давня історія України. – Т.1. – Київ, 2000. – 441 с.
6. Иванова С.В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса, 2001. – 245 с.
7. Колесников А.Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья (опыт социальных реконструкций в археологии). – Киев, 1993. – 152 с.
8. Котова Н.С. Новоданилівський тип // Словник-довідник з археології. – Київ, 1996. – С. 183.
9. Нечитайло А.Л. Основы общности культур степного энеолита // Северное Причерноморье: от энеолита к античности. – Тирасполь, 2002. – с. 9-20.
10. Санжаров С.Н., Бритюк А.А., Котова Н.С., Черных Е.А. Поселения неолита-ранней бронзы Северского Донца. – Луганск, 2000. – 128 с.
11. Телиженко С.А., Бритюк А.А. Новые данные о металлообработке в энеолите Подонцовья // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А.Городцова в ГИМ. – Ч.1 – Москва, 2003. – С. 67-70.
12. Цвейбель Д.С. Древние кремневые выработки у с. Широкое в Донбассе // Советская археология. - №1, 1970. – с. 227-233.
13. Черных Е.Н. Спектральный анализ и изучение древнейшей металлургии Восточной Европы // Археология и естественные науки. – Москва, 1965. – с. 89-135.
14. Черных Е.Н., Авилова Л.И., Орловская Л.Б. Металлургические провинции и радиоуглеродная хронология. – Москва, 2000. – 96 с.
15. Kolesnik A. Donbass (South-East Ukraine) – an Important Centre of Flint-Working // Man and Flint. Proceeding of the VII International Flint Symposium. Warszawa-Ostroviec Swietogorsky. September 1995. Warszawa, 1997, p. 211-225.

УДК 94(477.4/51) “18”

Довжук І.В.

МАНУФАКТУРНА ПРОМИСЛОВІСТЬ НАДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.: ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ

Розглядаються такі галузі мануфактурної промисловості, як суконна, виготовлення скла, фарфору і фаянсу, цегли. Показана географія поширення цих виробництв в українських губерніях, що перебували під владою Російської імперії, їх потужність, вартість виробництва, число працюючих.

Промисловість Наддніпрянської України в середині XIX ст. була представлена розгалуженою мережею кустарних установ, вотчинними й капіталістичними мануфактурами, першими фабрично-заводськими підприємствами, що поступово посідали провідне місце в промисловому розвитку.

Мануфактури за становою належністю їхніх власників поділялися на поміщицькі, купецькі, селянські. Засновником промислових мануфактур була державна скарбниця. Важливим явищем було зростання частки підприємств із вільнонайманою робочою силою. Почали використовуватися ремісничі та механічні робочі машини. Однак цей процес не набув послідовного й систематичного характеру.

Метою даної статті є аналіз таких галузей мануфактурної промисловості Наддніпрянщини, як суконна, виготовлення скла, цегли тощо. Даною проблемою в тій чи іншій мірі займалися такі науковці, як М.Домонтович, О.Нестеренко, К.Пажитнов, О.Скальковський та ін.

По-перше, проаналізуємо дані, які характеризують стан суконного виробництва [1].

Таблиця 1

Суконні підприємства України в 1859-1860 рр.

Губернії	Кількість підприємств	Питома вага їх у % до заг. кількості підприємств	Виробництво продукції, у тис. крб.	Питома вага її у % до загального виробництва	Число робітників
1	2	3	4	5	6
Волинська	38	28,0	325,0	10,5	624
Катеринославська	1	0,7	22,0	0,7	190
Київська	8	6,0	514,5	16,6	1464
Полтавська ¹	12	8,8	150,6	4,8	1833
Подольська	39	28,6	260,6	8,4	500
Таврійська	1	0,7	4,0	0,1	40
Харківська	6	4,4	110,5	3,6	1195
Херсонська	4	3,0	10,0	0,3	180
Чернігівська	27	19,8	1707,0	55,0	4130
Разом	136	100	3104,2	100	10156

З таблиці бачимо, що питома вага виробництва сукна була найбільшою в Чернігівській, Київській і Волинській губерніях. Хоча Київська губернія, наприклад, за кількістю підприємств посідала одне з останніх місць, але з виробництва сукна вона займала друге місце. Подольська губернія за кількістю підприємств знаходилась на першому місці, а з виробництва сукна – на четвертому. Тому можна зробити висновок, що найбільшої концентрації суконне виробництво на 1860 р. досягло в Київській і Чернігівській губерніях.

Якщо порівняти з даними по Російській імперії, то ситуація була такою: у 1845 р. разом в імперії нараховувалося 618 суконних підприємств, в українських губерніях – 309, або 50%. Загальне виробництво сукна в Росії

¹ Цифри наведені за 1857 рік.

ПОВІДОМЛЕННЯ

в 1845 р. становило майже 13 млн. аршин, а в Україні – 1,8 млн. аршин, або 12%. Загальне число робітників на суконних підприємствах імперії дорівнювало 87,7 тис., а в Україні – 17,5 тис., або 20% [2]. На 1860 р. суконних підприємств у Російській імперії було 864, а число робітників – 123,4 тис. в Україні відповідно 136 і 10,1 тис. [3].

Отже, наведені дані показують, що суконне виробництво в підросійській Україні в середині XIX ст. посідало незначне місце в загальному виробництві сукон Російської імперії.

Зазначимо, що в розглянутий час центр суконного виробництва перемістився на Лівобережжя у посад Клинці. Перші підприємства тут виникли в 1812 р., а перші машини на них з'явилися через 20 років. У 1834 р. на 11 клинцівських мануфактурах налічувалося 132, а в 1845 р. на 10 мануфактурах – 283 машини різних найменувань. Однак з усіх 15-16 операцій технологічного процесу виготовлення сукна машини застосовувалися фактично лише у двох – чесанні та прядінні [4].

У Наддніпрянщині досліджуваного періоду було широко розгорнуто домашнє виготовлення *полотна*, котре не знайшло свого подальшого розвитку у формі великого мануфактурного виробництва. Внутрішній ринок на полотно у зв'язку з тим, що селянство задовольняло свої потреби за рахунок домашнього виробництва, яке мало місце майже в кожній родині, був обмежений. Казенні замовлення також були набагато меншими на полотно, ніж на сукно.

З розвитком парового морського транспорту відчутно скоротився зарубіжний попит на парусне полотно, великим постачальником якого була Російська імперія. Російській полотняній промисловості, що працювала в основному (особливо з виготовлення парусного полотна) на вивіз, доводилось скорочувати експорт даного виду продукції. У 1845 р. в імперії нараховувалося 156 мануфактур з виготовлення полотна [5]. Крім того, тут почало досить швидко розвиватися бавовняне виробництво, яке витісняло полотно як матеріал для одягу. У Російській державі в 1859 р. діяло 1036 бавовняних мануфактур, де працювало 250 тис. людей. Крім мануфактур, цією справою займалися не менш 750 тис. різних ремісників і кустарів [6].

Який же був стан з мануфактурним виробництвом названих вище виробів в Україні?

Наприкінці 50-х років в Чернігівській губернії працювало 3 канатних і 8 парусно-полотняних установ. Останні, окрім Топальського й Понурівського, знаходились у м. Новозибкові й Новозибковському повіті. Це були підприємства, найкращим з яких володів купець 2-ої гільдії Степан Давидов у посаді Климово. Перед реформою 1861 р. на цій мануфактурі працювало 200 робітників. У 1860 р. на підприємстві було виготовлено продукції на суму 3,7 тис. крб. У Новозибкові діяло 5 мануфактур. Вони належали купцям Митрофанову, Юрченку, Каменщикову і міщанам Шишкіну і Медведєву. Разом на 6 новозибковських мануфактурах (включаючи і мануфактуру Давидова) у 1860 р. було виготовлено полотна на 13,4 тис. крб. На Чернігівщині напередодні реформи нараховувалось 7 парусино-полотняних мануфактур. Характерним для Чернігівщини середини XIX ст. було також панчішне виробництво в посаді Клинці. Вовняно-панчішні підприємства почали тут з'являтися в 1820-1830 рр. У 1860 р. у Клинцях діяло 9 панчішних підприємств, які мали 200 верстатів. Ці заклади щорічно переробляли майже 4 тис. пудів вовни. Річне

виробництво панчоx у 1860 році становило 9,8 тис. дюжин на суму 76,4 тис. крб., а разом з домашнім виробництвом на Чернігівщині виготовлялось панчоx 20 тис. дюжин на суму 125 тис. крб. [7].

У 1859 р. на Київщині діяло дві полотняні мануфактури із загальним числом робітників 40. Полотна було виготовлено на суму 384 крб. [8].

У Харківській губернії, за даними 1828 р., працювала бавовняна мануфактура поміщиці Рахманової. Підприємство було побудовано в 1826 р. в селі Великі Бобрики Сумського повіту. Виробництво відбувалося на 518 ткацьких верстатах. Тут працювало 627 людей. Цій же поміщиці в тому ж селі належала й інша мануфактура – бавовняно-прядильна. Вона була оснащена 40 прядильними верстатами. Тут працювало 289 людей. У 1828 р. на мануфактурі було виготовлено 4 тис. пудів різних виробів [9].

У Катеринославській губернії в 1859 р. існувала одна мануфактура з виготовлення канатів. На ній працювало 15 людей. Виробництво за рік становило 4 тис. пудів канатів на суму 44,8 тис. крб. [10].

У Херсонській губернії канатні мануфактури розвивалися у зв'язку з попитом Чорноморського воєнного флоту, а також купців. Найбільшою була канатна мануфактура Чорноморського відомства (м. Миколаїв). Сюди щорічно доставлялось з Брянська і Трубчевська від 30 до 90 пудів коноплі, з якої виготовлялось на 100-200 тис. крб. канатних виробів. У Миколаєві, крім адміралтейської установи, існували дві канатні мануфактури. Вони виготовили продукції понад 30 тис. пудів на суму понад 40 тис. крб. [11]. На Херсонщині були відомі і *ватні* установи. На кінець 50-х рр. ХІХ ст. їх нараховувалося 8. Загальне виробництво у вартісному виразі становило 50 тис. крб. Найбільше з них знаходилося в Одесі. Вартість продукції цього підприємства в 1857 р. дорівнювала 15 тис. крб. У Миколаєві працювало дві мануфактури, на яких було виготовлено 1650 пудів вати на 18,7 тис. крб. [12].

Отже, виробництво полотна, парусини, тканин з бавовни і канатів на мануфактурних підприємствах Наддніпрянської України в визначений період було незначним.

Виробництво скла в Україні, яке набуло досить широкого розвитку у формі дрібної промисловості, не знайшло з часом достатнього поширення як мануфактурне виробництво.

У 1859 р. на Волині було 19 скляних установ, де працювало 414 людей, а загальне виробництво у вартісному виразі дорівнювало 50,6 тис. крб. на рік [13].

Напередодні реформи 1861 р. скляне виробництво на Чернігівщині занепадало. Якщо в 1851 р. виготовлені вироби зі скла становили суму в 43,8 тис. крб., то в 1860 р. – 17,6 тис. крб. Зменшилась і кількість великих підприємств. У 1851 р. їх було 9, а в 1860 – 4. У 1860 р. на всіх 4-х підприємствах працювало 168 людей. [14].

Отже, скляне виробництво в Наддніпрянській Україні у формі мануфактур існувало в дореформений період переважно на Волині і Чернігівщині. Більш дрібні підприємства діяли і в Київській і Подольській губерніях.

Фарфорових і фаянсових мануфактур в Україні, як і в Росії, було небагато. У 1825 р. в Російській імперії їх нараховувалось 25, на них працювало 1645 людей. [15]. У 1859 р. у трьох українських губерніях (Волинській, Київській і Чернігівській) діяло 8 підприємств, де було зайнято

ПОВІДОМЛЕННЯ

429 людей і вироблено продукції а суму 77 тис. крб. Найбільш відомою була Києво-Межигірська фаянсова мануфактура, де в 1859 р. було вироблено різного посуду на 35,5 тис. крб. [16]. Ринками збуту даних виробів були як Україна, так і Росія.

У цілому, фарфорове і фаянсове виробництво в підросійській Україні за досліджуваний період не набуло значного поширення, зосереджуючись у Чернігівській, Київській і Волинській губерніях. Але, незважаючи на свою малочисельність і проблеми виробничого характеру, дані підприємства випускали високоякісну продукцію, котра користувалася великим попитом як в українських, так і в російських губерніях.

У Наддніпрянській Україні в 30-40-х роках нараховувалося багато дрібних *цегляних* підприємств. Проте вони не могли задовольнити потреби в матеріалі для будівництва міст, монастирів, фортець тощо. У зв'язку з цим виникали великі цегляні мануфактури. Характерним було те, що вони існували тільки деякий час, поступаючись місцем невеликим підприємствам. Як тільки потреба для будь-якого міста у великій кількості цегли зникала – зникало й велике цегляне підприємство. Оскільки ж відомий попит на цеглу існував завжди, то існували постійно невеликі цегляні мануфактури, знаходячи збут своєї продукції.

Враховуючи те, що статистики великого цегляного виробництва не існувало, звернемося до аналізу конкретних фактів, на основі яких можна бачити характер цегляного виробництва мануфактурного типу.

Значний розвиток отримали цегляні мануфактури на Київщині. Так, у 1830-1840-х рр. у Києві працювали такі досить великі підприємства, як мануфактура купця М. Бубнова (200 тис. шт. цегли на рік), купця С.Терехова (100 тис. шт.), надвірного радника Г.Барського (400 тис. шт.), поручика Анненкова (100 тис. шт.) і Г.Котляревського (150 тис. шт.) [17]. У передмісті Києва, Куренівці, діяли такі цегляні підприємства, як мануфактура іноземця Отто Петерсена (400 тис. шт. цегли на рік на суму 2,4 тис. крб.), купця Черніва (300 тис. шт. на 2 тис. крб.), купця Пульнікіна (500 тис. шт. на 4,7 тис. крб.) і деякі інші більш дрібні підприємства [18].

Наприкінці 50-х рр. XIX ст. в Києві працювала мануфактура „Приказа общественного призрения”, на котрій в 1860 р. працювало 160 тис. людей і виготовлялось 2,5 млн. шт. цегли на рік. Багато цегляних установ діяло в повітових містах Київщини. Так, граф Браницький у Васильківському повіті володів двома цегляними підприємствами, на яких працювало 80 людей. У 1860 році тут було вироблено понад 2-х млн. шт. цегли [19].

Існували великі цегляні підприємства і в інших районах підросійської України. Наприклад, у Феодосії в 1828 р. нараховувалося 6 великих цегляно-черепичних підприємств, де виготовлялося 725 тис. штук черепиці й 310 тис. шт. цегли на рік. Загальне число робітників становило 264 [20].

У цілому в Наддніпрянщині на кінець 40-х рр. XIX ст. діяло 360 цегляних мануфактур, де вироблялося відповідної продукції більш ніж на 800 тис. крб. Найбільша кількість цегли виготовлялася в Таврійській, Херсонській, Катеринославській, Харківській і Київській губерніях [21].

Таким чином, на середину XIX ст. такі галузі промисловості, як суконна, виробництво скла, фарфору і фаянсу, цегли в Наддніпрянській Україні були недостатньо розвинені, слабо механізовані, вимагали

додаткових капіталовкладень. Технічний прогрес у мануфактурній промисловості ще не набув послідовного, систематичного характеру.

Дана проблема має перспективи подальшого дослідження стосовно розвитку машинобудування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Таблица складена нами на основі даних таких робіт: Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губ. – СПб., 1865; Нестеренко О.О. Развитие промышленности на Украине. – Т.І. – К., 1959; Пажитнов К.А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. – М., 1955; Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Херсонская губерния. – СПб., 1863.
2. Исторический архив. – 1956. - №4. – С.87.
3. Нестеренко О.О. Развитие промышленности на Украине. – Т.І. – К., 1959. – С.277.
4. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підручник/ За ред. Б.Д.Лановика. – К.: Вікар, 1999. – 465-466.
5. Ляшенко П.И. История народного хозяйства СССР. – Т.І. – М., 1950. – С.524.
6. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губ. – СПб., 1865. – С.353.
7. Там же. – С.262, 353.
8. Нестеренко О.О. Развитие промышленности на Украине. – Т.І. – С.286.
9. Журнал Мануфактур и торговли. – 1831. - №4. – С.40.
10. Нестеренко О.О. Развитие промышленности на Украине. – Т.І. – С.290.
11. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Херсонская губ. – СПб., 1863. – Ч.І. – С.446-447.
12. Там же. – С.448-449.
13. Куприц А.Н. О стекольной промышленности Волынской губернии. – К., 1911. – С.6.
14. Домонтович М. Назв. праця. – С.356.
15. Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности. – СПб., 1864. – Ч.3. – С.482.
16. Див.: Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России: В 2-х т. – СПб, 1863. – Т.І. – С.353.
17. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 73. – Спр. 225. – Арк. 97.
18. Там же. – Оп. 76. – Спр. 156. – Арк. 276-278.
19. Там же. – Оп. 457. – Спр. 359. – Арк. 7, 17, 29.
20. Журнал Мануфактур и Торговли. – 1829. - №9. – С.97.
21. Див.: Нестеренко О.О. Назв. праця. – Т.І. – С.308.

УДК 94(477) "19"(093)

Ладига Л.І.

**ВИДАННЯ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ КОРЕНІЗАЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ (20-ТІ -
ПОЧАТОК 30-Х РОКІВ ХХ СТ.) У 90-Х РР. ХХ СТ.**

У статті аналізуються джерела з історії коріння національних меншин видані в 90-х рр. ХХ століття. Пропонується їх класифікація за проблемним принципом. З широкого спектру джерел присвячених національним меншинам виявлені ті, які торкаються політики коріння в Україні.

Сьогодні для суспільства відкрита можливість дослідити документальні матеріали – невичерпні скарбниці людського досвіду,

ПОВІДОМЛЕННЯ

пам'яті народу. Оскільки прийнятий курс на здійснення тоталітарного режиму і денаціоналізації не дозволяв радянським вченим вивчати важливу сторінку вітчизняної історії – політику щодо національних меншин, ставимо за мету розглянути в статті документи, видані в період незалежності, які присвячені проблемі коренізації.

Коренізація національних меншин України, посідаючи вагоме місце в історії нашої країни все ще залишається недослідженою в українській історіографії. Незважаючи на те, що за останній час і з'явилося кілька праць з цієї проблеми: Б.В. Чирка [11], Л.Д. Якубової [12], О.В. Гончара [9], Л.П. Польового [10], які в своїх публікаціях звертаються до архівних даних, але систематизації архівних джерел з поданої проблеми проведено не було.

Проаналізуємо найбільші за обсягом публікації документів з історії коренізації національних меншин, які були опубліковані в „Українському історичному журналі” і збірнику документів та матеріалів „Національні відносини в Україні у ХХ ст.” В „Українському історичному журналі” за 1990, 1991, 1992, 1993 рр.[2 - 8]. Документи опубліковано під загальною назвою “До історії міжнаціональних процесів на Україні”. Автори даної добірки: Р.Я. Пиріг, А.А. Соловійов, Л.В. Яковлева, А.В. Огінська із співробітниками тогочасного архіву Інституту історії партії ЦК Компартії України й Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління УРСР публікують добірку документів з фондів ЦК Компартії України, Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР, інших документальних зібрань. Аналіз опублікованих матеріалів дає нам можливість визначити, що з 43 представлених в “УІЖі” документів 28 (65% від загальної кількості) прямо стосуються проблеми коренізації національних меншин.

Щодо збірника документів і матеріалів “Національні відносини в Україні у ХХ ст.” то з 223 одиниць документації безпосередньо стосується коренізації 25 документів (11% від загальної кількості) [1].

Аналіз джерел дає можливість ствержувати, що в документах відображені такі головні елементи політики коренізації:

1. Статистика, районування та землевпорядження територій проживання національних меншин.
2. Радянізація нацменшин.
3. Економічне реформування серед нацменшин.
4. Культурно-освітня діяльність.
5. Заходи щодо охорони здоров'я та розвитку медобслуговування національних меншин.

Ці елементи складають тематичні групи джерел з історії коренізації національних меншин. В них представлені: законодавчі акти (декрети, постанови); нормативні документи (звіти, інструкції, положення, директиви, доповіді, інформаційні відомості, службове листування, витяги з протоколів засідань).

Проаналізуємо документи та матеріали.

У першій тематичній групі: 21 документ висвітлює різні аспекти національного районування та землевпорядкування, статистичні відомості щодо різних сфер життєдіяльності нацменшин, дає відомості про національне районування та землевпорядження, а також статистичні дані про різні сфери діяльності нацменшин (особливо важливі документи

„Постанова ВУЦВКу і РНК УСРР про Комісію у справах нацменшин при ВУЦВКу та її місцеві органи” (1924 р.)[1, 118], „Доповідь ВУЦВКу про проведену роботу по обслуговуванню нацменшин в УСРР” (1926 р.)[1, 132], „Витяг з протоколу засідання Малої Президії ВУЦВК з питань роботи Центральної адміністративно-територіальної Комісії ВУЦВК” (1926 р.)[1, 148].

У другій тематичній групі 21 документ дає відомості про хід радянізації національних меншин. Особливо, на нашу думку, слід виділити документи „Доповідь члена Центральної комісії національних меншостей при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітетові про стан роботи серед німецького населення на Волині” (1924 р.)[4, 114], „Повідомлення Бюро друку України про видання постанови Наркомосу УСРР про відміну державної мови й оголошення всіх мов рівноправними” (1919 р.)[2, 110], „Інформація Центральної комісії національних меншостей при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті про стан національних меншостей на Україні” (1925 р.)[5, 109], „Доповідна записка ЦК нацменшостей при ВУЦВК Центральному Виконавчому Комітету СРСР про виконання постанови III з'їзду Рад СРСР про забезпечення повністю прав національних меншостей „ (1926 р.)[6, 91], „Доповідна записка про стан запровадження закону про рівноправність мов серед населення національних меншостей України” (1932 р.)[8, 61], так як вони висвітлюють проблеми роботи німецьких та польських сільрад, забезпечення участі у виборах Рад і виконавчих органів Рад трудящих нацменшин, введення в усі радянські виборні органи представників нацменшин. „Доповідь ВУЦВКу про проведену роботу по обслуговуванню нацменшин в УСРР” (1926 р.)[1, 132], „Записка Центрального болгарського Бюро при ЦК КП(б)У до Комуністичного університету нацменшин Заходу у Москві про економічне і культурно-політичне становище болгарського населення в Радянській Україні” (1926 р.)[1, 165], „Довідка про соціальний і національний склад КП(б)У” (1926 р.)[1, 169], які дають нам змогу оцінити діяльність радянських та державних органів у національно-адміністративних районах.

У третій тематичній групі 14 документів розкривають зміст і деякі аспекти економічного реформування у середовищі нацменшин. Відмітимо документи „Постанова Особливої комісії по паливу і продовольству про роботу серед німецьких колоністів через окремі наркомати” (1921 р.)[3, 92], „Декрет Ради Народних Комісарів України про карність агітації, спрямованої на підбурювання національної ворожнечі” (1919 р.)[2, 110], які показують особливості економічного реформування через окремі наркомати, дають результати обстеження роботи серед нацменшин України в різних галузях господарства. „Доповідь ВУЦВКу про проведену роботу по обслуговуванню нацменшин в УСРР” (1926 р.)[1, 132], „Постанова ВУЦВК та РНК УСРР про заходи щодо поліпшення становища єврейських трудящих мас” (1926 р.)[1, 149], „Записка Центрального болгарського Бюро при ЦК КП(б)У до Комуністичного Університету нацменшин Заходу у Москві про економічне і культурно-політичне становище болгарського населення в Радянській Україні” (1926 р.)[1, 165], „Резолюція Оргбюро ЦК КП(б)У про економічну, культурну, радянську та партійну роботу в німецьких селах України” (1929 р.)[1, 202], так як вони висвітлюють динаміку економічного росту німецьких, болгарських та інших національних меншин.

ПОВІДОМЛЕННЯ

У четвертій тематичній групі 27 документів являють культурно-освітню діяльність радянської влади серед національних меншин. Найкорисніші для нас в плані інформативності документи „Положення про організацію справи освіти національних меншостей, які населяють територію УРСР” (1922 р.)[3, 94], „Декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УСРР про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови” (1923 р.)[4, 108], „Інформація Центральної комісії національних меншостей при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті про стан національних меншостей на Україні” (1925 р.)[5, 109], „Доповідна записка ЦК нацменшостей при ВУЦВК Центральному Виконавчому Комітеті СРСР про виконання постанови III з'їзду Рад СРСР про забезпечення повністю прав національних меншостей” (1926 р.)[6, 91], „Стаття голови ЦК нацменшостей при ВУЦВК т. Буценка „Про рівноправність мов на Україні” до редакцій газет „Коммунистис” та „Дер Штерн” (1927 р.)[7, 95], „Повідомлення про стан роботи серед національних меншостей України, їх соціальний склад, структуру” (1929 р.)[7, 99], „Постанова Секретаріату Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про обстеження роботи серед нацменшостей на Україні” (1930 р.)[7, 102]. Вони дають нам визначитися щодо питання про оголошення всіх мов рівноправними, про організацію справи освіти національних меншин, які населяють територію УСРР, про заходи забезпечення рівноправності мов УСРР, про ситуацію в професійній та спеціально-науковій освіті, про організацію судочинства серед нацменшин в Україні. Доповідь ВУЦВКу про проведену роботу по обслуговуванню нацменшин в УСРР” (1926 р.)[1, 132], „Постанова РНК УСРР про задоволення культурних потреб населення національних районів” (1926 р.)[1, 170], „Матеріали до доповіді Народного комісара освіти УСРР М.О. Скрипника на Політбюро ЦК КП(б)У про стан трудових шкіл національних меншин” (1928 р.)[1, 189]. Вони представляють відомості про кількість національних шкіл та процент охоплення ними населення нацменшин. Також охарактеризовано „...задоволення культурних потреб населення національних районів...”[1, 165].

До п'ятої тематичної групи, яка стосується проблеми оздоровлення нацменшин та існування складної епідеміологічної ситуації, нам належать два документи. Це „Постанова Секретаріату Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про обстеження роботи серед нацменшостей на Україні” (1930 р.)[7, 102], в якому дається оцінка заходів щодо охорони здоров'я національних меншостей в період з 1923 по 1926 рік. „Записка Центрального болгарського Бюро при ЦК КП(б)У до Комуністичного Університету нацменшин Заходу у Москві про економічне і культурно-політичне становище болгарського населення в Радянській Україні” (1926 р.)[1, 165]. В ній визнається радянським урядом наявність складної, навіть критичної ситуації зі здоров'ям національних меншин і запропоновано ряд заходів щодо їх оздоровлення.

Таким чином, з документів, опублікованих у журналах "Український історичний журнал" за 1990, 1991, 1992, 1993 роки та збірнику документів і матеріалів "Національні відносини в Україні у ХХ ст.", 54 документи стосуються окремих аспектів політики коренізації. Їх аналіз дає можливість стверджувати, що широко розповсюджена думка в історіографії щодо ототожнення коренізації з культурно-освітньою роботою 20-х - початку 30-х рр. у середовищі національних меншин помилкова.

Зміст документів показує, що коренізація – це широкомаштабна політика радянського уряду 20-х - початку 30-х років в Україні стосовно нацменшин, яка має за мету вивчення соціальної та етнічної структури національних меншин, створення національних районів, забезпечення радянської населення національних меншин, росту його економічного та матеріального добробуту, подолання культурної та освітньої відсталості та всебічного оздоровлення національних меншин.

Із 54-х документів у 21 йде мова про окремі аспекти національного районування та землевпорядження; у 23 - про радянську нацменшин, у 14 - про економічне реформування, у 27 - про культурно-освітню роботу, у 2-х - про оздоровчі моменти. Саме незадіяність до розгляду істориками широкого спектра документів привела до помилок у розумінні політики коренізації.

Незважаючи на те, що існує певна кількість документів щодо проблеми коренізації національних меншин в Україні, практично більшість з них досьогодні не опублікована. Більшість архівних матеріалів не відома широкому колу дослідників, тому одним з головних завдань істориків є їх видання. Це допоможе виробити оптимальну модель сучасної внутрішньої політики щодо національних меншин в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1994. – 561с.
2. Р.Я Пиріг, А.В. Кентій, А.А. Соловйова, Л.В. Яковлева, А.В. Огінська. До історії міжнаціональних процесів на Україні // УІЖ. – 1990. - № 6. – С.109 – 118.
3. Р.Я Пиріг, А.В. Кентій, А.А. Соловйова, Л.В. Яковлева, А.В. Огінська. До історії міжнаціональних процесів на Україні // УІЖ. – 1990. - № 8. - С.87 – 103.
4. Р.Я Пиріг, А.В. Кентій, А.А. Соловйова, Л.В. Яковлева, А.В. Огінська. До історії міжнаціональних процесів на Україні // УІЖ. – 1990. - № 11. – С.107 – 118.
5. Р.Я Пиріг, А.В. Кентій, А.А. Соловйова, Л.В. Яковлева, А.В. Огінська. До історії міжнаціональних процесів на Україні // УІЖ. – 1991. - № 1. – С. 99 – 112.
6. Р.Я Пиріг, А.В. Кентій, А.А. Соловйова, Л.В. Яковлева, А.В. Огінська. До історії міжнаціональних процесів на Україні // УІЖ. – 1991. - № 2. – С.89 – 102.
7. Р.Я Пиріг, А.В. Кентій, А.А. Соловйова, Л.В. Яковлева, А.В. Огінська. До історії міжнаціональних процесів на Україні // УІЖ. – 1992. - № 12. – С. 91 – 106.
8. Р.Я Пиріг, А.В. Кентій, А.А. Соловйова, Л.В. Яковлева, А.В. Огінська. До історії міжнаціональних процесів на Україні // УІЖ. – 1993. - № 2. – С 58 – 69.
9. Гонтар О.В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки // УІЖ. – 1991. - № 7. - С. 125 – 130.
10. Польовий Л.П., Чирко Б.В. Національні меншини українського села в умовах колективізації // УІЖ. – 1993. - № 3. - С. 64 – 69.

ПОВІДОМЛЕННЯ

11. Чирко Б.В. Національні меншості на Україні // УІЖ. – 1990. - № 1. – С. 51 – 64.
12. Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20-30-ті роки): коренізація і денационалізація // УІЖ. – 1998. - № 6. - С. 22 – 35.

УДК 378.662(477-25) “18” Політехнічний ін-т, Київ

Пилипчук О.О.

ВНЕСОК ДІЯЧІВ КИЇВСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА У СТВОРЕННЯ ПОЛІТЕХНІЧНОГО ІНСТИТУТУ ІМП. ОЛЕКСАНДРА ІІ-ГО У КИЄВІ

У статті висвітлюється діяльність членів Київського відділення Російського технічного товариства та української наукової інтелігенції в цілому у справі розвитку вищої політехнічної освіти.

Актуальність дослідження. В Київському відділенні Російського технічного товариства питання освіти завжди посідало важливу позицію, адже від числа кваліфікованих спеціалістів безпосередньо залежала успішність виробничого процесу, що було в інтересах науки та великого капіталу і землевласництва. Переважно Відділення займалось питаннями середньої технічної освіти. Ним були створені для цукрової промисловості Смілянські технічні класи у 1884 р., Школа десятників з шляхової та будівельної справи у 1901 р., Курси для підготовки кочегарів у 1905 році. Але діяльність членів КВ РТТ у процесі створення КПІ протягом довгих років стала найвищим досягненням Відділення у галузі педагогічної діяльності.

Мета даного дослідження полягає в тому, щоб відобразити процес становлення української вищої політехнічної освіти на прикладі діяльності організацій, зокрема Київського відділення Російського технічного товариства.

Стан наукової розробки проблеми. У вітчизняній історіографії не існує праць, які б в повній мірі відображали діяльність КВ РТТ у процесі створення Київського політехнічного інституту. У ряді існуючих праць “Київський політехнічний інститут: нарис історії” (1995) та ін., присвячених історії КПІ, лише відокремлено згадуються прізвища активних діячів Київського відділення РТТ, переважно в якості науково-технічної інтелігенції Київського університету Св. Володимира.

Розвиток промисловості і техніки в царській Росії на межі ХІХ та ХХ ст. вимагав більшого, а також спровокував низку важливих наслідків.

По-перше, набуло актуальності таке поняття, як “технічна професія”. Виникла необхідність у висококваліфікованих спеціалістах-інженерах. А у Південно-Західному краї на кінець ХІХ ст. не існувало

технічного вузу. Тільки ряд середньо-спеціальних закладів, які створювались переважно при заводах і фабриках капіталовкладчиками і землевласниками, з метою готувати для себе майстрів.

По-друге, розвиток техніки давав зелене світло на завойовування нових регіонів для промисловості і землеробства.

По-третє, виник прошарок, переважно молодого, населення, яке отримало середню технічну освіту і з кожним роком все більше і більше прагнуло до опанування вищої технічної освіти. А технічні вузи Санкт-Петербурга та Москви не могли надати освіти усім бажаючим.

Створення технічного вузу вимагало насамперед великих коштів. "Першою ластівкою" у цій справі стали представники великого капіталу і землеволодіння у цукровій промисловості, коли у 1880 р. виділили для цієї мети 20 800 р. під час святкування 25-річчя царствування Імператора Олександра II. Ще 20 500 р. було пожертвовано у 1882 р. від Київського біржового товариства. А до 1896 р. цей капітал виріс аж до 72 000 рублів.

Таким чином, процес заснування Київського політехнічного інституту розпочався у жовтні 1896 р. за ініціативою представника великого промислового капіталу Південно-Західного краю, а також члена-змагателя КВ РТТ Лазаря Ізраїлевича Бродського. Під керівництвом міського голови С.М. Сольського в Києві відбулось приватне засідання, в якому брали участь такі особи (курсивом позначені члени Київського відділення РТТ): професори Київського університету – хімік-органік М.А. Бунге (голова Ради Відділення), С.М. Богданов, М.М. Бубнов, фізик Г.Г. Де-Метць (голова фотографічного відділу Відділення), Д.І. Піхно, М.В. Самофалов, І.І. Рахманінов (дійсний член Відділення), М.К. Ренненкамф; інженери шляхів сполучення – А.А. Абрагамсон (неодмінний член Ради Відділення), Е.Ф. фон-Гершельман, К.С. Немішаєв, М.С. Філоненко (дійсний член Відділення); інженери-технологи – М.М. Барсуков (неодмінний член Ради Відділення), М.О. Толпигін (почесний член Відділення), К.Ф. Фішман (дійсний член Відділення); представники промисловості – Лаз. І. Бродський (член-змагатель, дійсний член Відділення), Л.І. Бродський, М.І. Підгорський, М.А. Ратгауз, Б.І. Ханенко, М.Г. Храков (дійсний член Відділення), І.С. Щеніовський (дійсний член Відділення) [1, С. 404].

Результати зборів було висловлено в протоколі, який ми вважаємо за потрібне проаналізувати з метою висвітлення того організаційного та соціального підґрунтя, на якому було створено КПІ.

Першочергово як основну думку було зазначено, що російська промисловість та сільське господарство мали значну необхідність в інженерах з вищою освітою. Існуючі на той час вищі технічні заклади царської Росії, не могли надати можливості навчатись усім бажаючим абітурієнтам, особливо з Південно-Західного краю.

Найкращим містом для створення технічного вузу було одногосно визнано місто Київ, через те, що:

- Київ – центр, в якому швидкими темпами розвивається промисловість, особливо цукрова;
- Київ – центр, управління великої залізничної мережі та водяних і шосейних шляхів;
- Київ – місто з благоприємними топографічними і кліматичними умовами;

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Київ – місто, в якому функціонує університет (Університет Св. Володимира), а також проживає багато техніків, інженерів та спеціалістів з технічних дисциплін, що надасть технічному вузу навчальний персонал.

До нового вищого технічного закладу було вирішено приймати людей усіх звань та віросповідань, які набули середньої технічної освіти і мали бажання отримати вищу освіту для науково-практичної діяльності.

Найкращим типом технічного вузу було визнано політехнічний, який складався із декількох відділів різної спеціальності за прикладом політехнічних інститутів Цюріха, Мюнхена, Гановера та інших європейських міст. Цей вибір був не випадковим і мав у своїй основі значні підґрунтя. До цього часу в царській Росії створювались технічні вузи тільки двох типів: ті, що готували спеціалістів якогось одного напрямку (Інститут інженерів шляхів сполучення, Гірський інститут, Інститут громадянських інженерів), та ті, які мали тільки два напрямки (Технологічний інститут). Усі ці вузи мали спільну характеристику – вони функціонували під егідою певного відомства та готували спеціалістів безпосередньо для своїх спеціальних потреб. У таких вузах кількість студентів мала певне число. Ще з початку навчання студенти зживались зі своїм відомством, відчували усі його потреби, а згодом віддавали значну частину свого життя і праці даній організації. Головною перевагою такого способу навчання було те, що студенти мали можливість отримувати роботу, тобто практичне застосування своїх знань одразу після закінчення вузу.

Новостворений політехнічний інститут мав ряд важливих відмінностей. На відміну від інших технічних вузів, які готували в своїх стінах переважно державних службовців, він готував спеціалістів-інженерів для вітчизняної промисловості, сільського господарства та провальної будівельної справи. Київський політехнікум мав на меті приймати у свої аудиторії якомога більше студентів, прагнучи надати технічної освіти широкому колу бажаючих.

На зборах було прийнято рішення, що в Київському політехнікумі обов'язково має бути три відділи – механічний, хімічний та сільськогосподарський. Пізніше планувалось створити ще три відділи – інженерний, архітектурний та електротехнічний. Але жорстка необхідність в інженерах-будівельниках нагтовхнула Міністра Фінансів С.Ю.Вітте на прийняття рішення про створення одразу ще й четвертого відділення – інженерного. Назву новостворений заклад отримав таку – "Київський політехнічний інститут Імператора Олександра II". А також він автоматично підпорядковувався Міністерству Фінансів як органу, який займався питаннями вітчизняної промисловості. Було зазначено, що студенти, які закінчуватимуть Київський політехнічний інститут, будуть отримувати дипломи відповідно за відділом інженерів-механіків, інженерів-хіміків та агрономів. А також усі права, які належать особам, що набули вищої технічної освіти. Інженери-будівельники матимуть право складати проекти та проводити усілякі будівельні роботи. Інженери-технологи – керувати фабриками та заводами, створювати різного роду будівлі як для житла, так і для заводів. Агрономи отриматимуть право керувати фермами, сільськогосподарськими станціями, а також отримувати посади на державному рівні, де б необхідно була б сільськогосподарська освіта. А також усі випускники даного вузу матимуть змогу вести наукову та викладацьку діяльність за бажанням.

Управління Київським політехнічним інститутом налжкатиме таким організаціям – Київському міському управлінню, Київському біржевому товариству, Київському відділенню Російського технічного товариства та Київському товариству сільського господарства. Київський політехнічний інститут мав можливість отримати значне фінансування з державної казни (а саме від міського управління) на утримання вузу за умови, якщо на громадських засадах (від представників промислового капіталу та великого землевласництва) буде зібрано кошти на спорудження та облаштування інституту.

Для розробки проекту та кошторису було створено комісію, яка складалась з представників усіх зацікавлених сторін. На прикладі вищезазначених європейських політехнікумів, які складаються із трьох відділів, було сплановано приблизні суми на заснування інституту: 5000000 р. на будівлю споруди та 200 000 р. на облаштування інституту. Учасники зборів припустили думку, що на спорудження інституту міське управління могло б виділити земельну ділянку та 300 000 рублів. Це значно допомогло б зібрати решту грошей з промисловців та землевласників. Сталось так, як і планувалось. І хоча в історії Київського відділення не раз траплялось так, що на створення того чи іншого навчального закладу не знаходилося підтримки ні від держави, ні від промисловців, та у процесі організації Київського політехнікуму значних проблем не виникло. Міське управління виділило велику місцевість та 300000 р. на побудову споруди. Ідею також підтримали великі промисловці виділяючи значні суми. Наприклад, М.А. Терещенко (член-змагатель Відділення) виділив 150 000 р., а Лаз.І. Бродський (член-змагатель, дійсний член Відділення) – 1000 000 рублів [1, С.404-406].

Потрібно зазначити, що в процесі створення Київського політехнічного інституту роль “фундаменту” відігравали представники великого промислового капіталу та великого землевласництва. Адже без значних капіталовкладень з їх боку на одних тільки державних коштах та усезагальній ініціативі Політехнічного інституту було б не створити. А магнатами Південно-Західного краю були переважно “королі” цукрово-рафінадної промисловості, які у своїй незначній кількості довгий час, ще починаючи з 70-х років XIX ст., регулювали економіку цукрового виробництва спочатку у вигляді приватного монополістичного Союзу цукрозаводчиків, а з 1903 р. Всеросійського товариства цукрозаводчиків вже на державних засадах. Цукрова промисловість стала тим осередком, навколо якої отримали розвиток і інші галузі промисловості і техніки. Наприклад, залізнична справа, електротехніка, будівництво, будування машин та інші. У свою чергу Київське відділення Російського технічного товариства відіграло роль наукового осередку у справі стрімкого розвитку промисловості і техніки Південно-Західного краю та тісно співпрацювало з Союзом цукрозаводчиків. Таким чином, з вищесказаного можна зробити висновок, що створення Київського політехнічного інституту базувалось переважно на таких трьох “китах” – коштах промислових магнатів, державному сприянні та організаційній діяльності членів Київського відділення РТТ і наукової інтелігенції.

На початку 1897 р. керівництво проектом на себе взяв граф О.І. Ігнат'єв. Вневдовзі він сповістив міському голові, що Міністр Фінансів С.Ю. Вітте висловив зі свого боку готовність допомагати у справі створення

ПОВІДОМЛЕННЯ

політехнічного інституту в Києві. Ним було створено під його же головуванням розширений комітет, до складу якого увійшли крім раніше перелічених осіб, ще ряд представників міської адміністрації, міської думи, біржового комітету, Київського відділення Російського технічного товариства та Київського товариства сільського господарства. Комітетом було обрано редакційну комісію для розробки проекту статуту, навчальних програм і штату інституту. Головним мозковим центром комісії стали професори Київського університету Св. Володимира: М.А. Бунге, М.К. Ренненкамф, Д.І. Піхно та Ф.М. Фортинський, які були близько знайомі з університетськими статутами. Головними відмінностями статуту Київського політехнічного інституту було:

- професорський склад затверджував Міністр Фінансів. А кандидатури для затвердження представляла Рада інституту;
- в Правлінні інституту брали участь представники від Київського міського управління, біржового комітету, Київського відділення Російського технічного товариства та Київського товариства сільського господарства;
- чотирирічне навчання студентів. Це рішення було затверджено на прикладі західно-європейських інститутів і будувалось на таких характеристиках викладання: інтенсивність викладання, екзаменаційна система, тривалість канікул, кліматичні та соціальні умови, вигода для самих студентів [1, С.406-407].

На відміну від середньо-спеціальних училищ, практичні заняття в яких відбувались переважно в майстернях, в Київському політехнічному інституті було прийнято рішення облаштувати інженерні лабораторії, фізичну лабораторію, агрономічну лабораторію, дослідне поле, дослідну станцію.

В кінці жовтня 1897 р. проект положень інституту Комітетом було закінчено і запропоновано на розгляд в Міністерство Фінансів, яке в свою чергу зібрало в Санкт-Петербурзі нараду. Активну участь у розгляді проекту КПІ брали товариш міністра шляхів сполучення М.І. Петров, директор Харківського технологічного інституту **В.Л. Кірпічов**, а також близько 70 професорів Петербурзького і Київського університетів та інших вищих навчальних закладів Петербурга. Результатом цих зборів став остаточний проект положень від Департаменту торгівлі та мануфактур, який в березні 1898 р. було представлено на розгляд Державної Ради, а 8 червня затверджено [1, С. 409]. Очолити посаду директора Київського політехнічного інституту було запропоновано Миколі Андрійовичу Бунге, вченому-хіміку, професору Київського університету Св. Володимира, беззмінному голові Київського відділення Російського технічного товариства протягом 33 років, одному з ініціаторів створення КПІ, активному діячу у створенні даного вузу. Але він відмовився від запропонованої посади через нестачу часу і брак здоров'я. Відмовився він і від професорства в КПІ. Його науково-педагогічна діяльність повністю була присвячена Київському університету Св. Володимира [2].

Тоді на посаду директора КПІ було запропоновано кандидатуру таємного радника, директора Харківського технологічного інституту Віктора Львовича Кірпічова, активного діяча, довічного члена Київського відділення Російського технічного товариства. Отримавши цю посаду, Кірпічов розгорнув широкомасштабну діяльність в інституті, зокрема постановку викладання в технічних лабораторіях. А вже в 1898 р. його було

затверджено на посаді директора і ординарного професора Київського політехнічного інституту Олександра II.

Віктор Львович мав талант розглядіти талановитого педагога, тому на викладацьку роботу запрошував як відомих професорів, так і мало відомих скромних викладачів і молодих вчених. Діяльності в КПІ Кірічов віддавав всі свої сили і тому через 3 роки після створення інституту (він мав свої власні будівлі), а в 1903 р. випустив перший випуск Київських інженерів-технологів.

Як талановитий педагог, лекції якого збирали повні аудиторії інституту, Віктор Львович при КПІ створив першу Київську наукову школу механіки в галузі динамічної і статичної міцності машинобудівного напрямку. У тісній роботі зі студентами Кірічов завжди дотримувався принципу поєднання теоретичної підготовки і практичних або лабораторних занять. Велику увагу приділяв розвитку у студентів здібностей до наукової творчості та винахідницької роботи.

З причин нелегкої політичної обстановки в країні (репресії, студентські хвилювання) та погіршення стану здоров'я Віктор Львович на посаді директора КПІ пробув недовго. В 1903 р. його прохання про відставку було прийнято [3].

Свою діяльність Київський політехнічний інститут розпочав у такому складі: 1 директор, 4 декани, 5 секретарів Ради та відділень, 23 ординарних та 12 екстраординарних професорів, 1 викладач богословія, 7 старших та 7 молодших лаборантів, по одному викладачу з ветеринарії, лісоводства, рахівництва, садоводства, городництва, 1 метеоролога.

До того часу, поки не було збудовано КПІ, інститут містився в будівлі Київського Комерційного училища.

Питанням будівлі політехнічного інституту Київський Комітет займався ще з 1897 року. Було оголошено всеросійський конкурс і вирішено створити із складу редакційної комісії підкомісію під керівництвом громадянського інженера барона **Г.В. Розена** для створення проекту конкурсу. Хоча невдовзі ідея всеросійського конкурсу була відхилена. А натомість оголошено обмежений (іменний) конкурс. Програму підкомісії було затверджено 1 листопада 1897 року. А для безпосереднього будівництва інституту було створено особливу будівельну комісію, до складу якої, під керівництвом Управляючого Київською Казенною палатою М.в. Самофалова, увійшли такі особи: інженери - барон Г.В. Розен, А.А. Абрагамсон, В.Л. Кірічов, М.С. Філоненко, В.А. Безсмертний, К.С. Немішаєв; професори - М.А. Бунге, Г.Г. Де-Метць, С.К. Реформатський, К.А. Зворикін, Д.І. Піхно, М.К. Ренненкамф, Б.І. Ханенко, І.С. Щеніовський; Лаз. І. Бродський; архітектори - М.М. Казанський, С.С. Могилевцев. Пропозиції були різні, та усі погоджувались з тим, що інститут повинен мати ряд просторих будівель (павільйонів), які в майбутньому могли б розширюватись. А також одоголосно було підтримано пропозицію побудувати інститут в гарній здоровій місцевості з метою в майбутньому створити студентське містечко за прикладом інститутів Цюриха та Берліна. Таким місцем було обрано ділянку землі в 38 десятин, яка належала військовому відомству і була розташована на підвищеному плато з західної сторони міста, між Житомирським шосе та лінією південно-західних доріг.

За створеною програмою барона Розена в Санкт-Петербурзі було оголошено Санкт-Петербурзьким товариством архітекторів іменний конкурс

ПОВІДОМЛЕННЯ

на ескізні проекти, в якому взяли участь такі архітектори: Бенуа, ф. Гоген, Гримм, Китнер, Кобелев, Померанцев. Цендлер та Шреттер. Навесні 1898 р. комісія судей визнала найкращими проекти архітекторів І.С. Кітнера, А.В. Кобелева та В.А. Шреттера, а першому видала премію і доручила детальну розробку проектів і керівництво роботами з будівництва усіх будівель інституту. Інститут розташувався на двох пагорбах, на яких розташувались головний та хімічний корпуси. А між ними два чотириповерхових жилих будинки, які разом з двором утворювали господарчу групу будівель. За головним корпусом розташувалась ще невеличка будівля для інженерної лабораторії, механічних майстерень та для центральної електричної станції. І нарешті все це містечко було оточено з усіх боків парком.

Значну роль у вирішенні данного питання відіграв директор департаменту торгівлі та мануфактур В.І. Ковалевський. Він одразу взяв всю справу під свою опіку і протягом усього часу створення вузу брав у цьому процесі активну участь. Йому ж було доручено Міністром Фінансів відкрити Київський політехнічний інститут. На урочистому відкритті інституту В.І. Ковалевський висловив промову, зміст якої якнайяскравіше висвітлює для нас, наступників, не тільки загальнодержавну значущість самої події, а й соціальну згуртованість в організації загальної справи усіх верств населення: "Місцеві органи і Міністерство Фінансів, не дивлячись на короткість строку, зробили усе можливе для виконання Царської волі – викликати до життя новий вищий навчальний заклад технічної спеціальності в славному історичному центрі російської просвіти на користь краю, який щедро наділений природою та енергійним і завзятим населенням.

На сьогоднішній день відбулось мудре та благословенне бажання Монарха. Здійснюються і турботи Міністра Фінансів про створення вищої школи. Такої школи, яка б відповідала вимогам життя і була б облаштована найбільш благоприємними моральними умовами для її процвітання. В ній Сергій Юлієвич бачить наймогутніший засіб до того, щоб якомога скоріше вивести економічне життя країни на шлях досить самостійного, національного розвитку, підвищити продуктивність народної праці, відкрити нові джерела благоустрою для підняття матеріальної та духовної культури нашої рідної землі. З відкриттям політехнічного інституту здійснюються сподівання і тих, хто жертвував і працював для створення цього вищого навчального закладу, як джерела технічних знань в краї з метою подальшого росту його продуктивності.

З облаштуванням інституту в Києві замикається коло місцевих потреб за головними шляхами просвіти, принаймні на деякий час. Університет Св. Володимира зі своїми багатими силами є зосередженням чистого знання, вищої наукової дисципліни, а політехнікум – школою прикладного знання, вищої наукової техніки... Росія, великий край і Київ зустрічають народження тутешнього політехнікуму з великими і радісними надіями. Чекають від нього, що він докладе свої сили до примноження багатства країни і що, в особх своїх вихованців, дасть діячів освічених, досить підготовлених для такого благородного завдання. Буде випускати людей з високим моральним обов'язком, твердими переконаннями, з глибокою любов'ю до батьківщини і вірою в світле майбутнє.

Інститут носить славетне ім'я Імператора Олександра II. Величне ім'я цього одного з найблагодініших монархів, світлий образ якого буде вічно жити в серцях вдячного йому народу, послужить постійним нагадуванням закладу про те, що він повинен бути достойним високих помислів, які прославили його царствування..." [4, С.513].

Як видно на сьогоднішній день, славетна справа наших предків - вчених, інженерів, політиків, капіталістів - усіх, хто доклав до справи створення Київського політехнічного інституту хоч трішечки своєї власної праці, живе і процвітає вже більш як 100 років. А імена цих людей назавжди увійшли в історію вітчизняної інженерної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. А.Абрагамсон Киевский политехнический институт // Инженер, 1898. - № 10.
2. С.Н. Реформатский Николай Андреевич Бунге // Журнал Русского физико-химического общества. Часть химическая, 1916. – Т.48. – Вып.3. – С.387.
3. Виктор Львович Кирпичов (некролог). // Записки по свеклосахарной промышленности КОРТО, 1914. – № 1. С.1-10.
4. А.Абрагамсон Киевский политехнический институт // Инженер, 1898. - № 12.

УДК 902.2(477.6)

Санжаров С.Н.

ПРОБЛЕМЫ В ИЗУЧЕНИИ ПОЗДНЕАБАШЕВСКИХ ДРЕВНОСТЕЙ ВОСТОЧНОЙ УКРАИНЫ

В статье анализируются различные позиции относительно интерпретации украинских древностей позднеабашевской культуры. Раскрывается проблема неустойчивости позиций археологов, если они базируются не на комплексном анализе археологических источников, а на данных только по одному из их видов. Автор приходит к заключению о наличии на территории Восточной Украины памятников позднеабашевской культуры, являющихся синхронными древностям местной катакомбной культуры.

Современный уровень информационного обеспечения в археологической науке имеет не только положительные, но и сугубо отрицательные качественные стороны. К числу положительных я бы отнес возможность оперативного получения и распространения необходимой актуальной информации, а также быстрое ее включение в аналитические построения исследователей. В разряд отрицательных - распространение не критической, сугубо субъективной информации и создание на ее основе гипотез, внешне носящих научный характер, а на деле представляющих элементы художественной самодеятельности в археологии. В условиях нарастающего информационного взрыва публикационной деятельности перед археологами возникает проблема адекватной оценки всех заявленных позиций, предложений и мнений с действительным положением дел в науке. На этом этапе все мы вынуждены считаться с принципами объективности и субъективности деятельности индивидуумов, если эта деятельность относится к археологии, или же если кто-либо остановился на ней как на сфере самоутверждения в творчестве. Как

ПОВІДОМЛЕННЯ

известно, внешняя сторона научной деятельности дает возможность не только изложить свои мысли, но и домыслы, позволяет произвести подтасовку фактов, навязать собственную схему и оценку археологического материала. В тоже время, научная обоснованность позиции того или иного исследователя зависит не от количества публикаций и участия в семинарах и конференциях, а от весомости научной подготовки, самой научной деятельности и от объективности научных результатов. На практике это означает, что издавать и по-своему оценивать все, что угодно, могут все, кому захочется, но археологически весомыми и ценными в научном мире будут позиции не всех издаваемых авторов, а лишь тех, чьи исследования выдержали проверку временем и формальной логикой. Кроме того, я полагаю, что современная наука должна оценивать не только все издаваемое на бумаге, но и мотивировку личной позиции исследователя в определенном направлении изменения его научных взглядов. Поэтому в настоящей работе целесообразно на примере проблем в изучении позднеабашевских древностей Восточной Украины остановиться на целом ряде субъективистских позиций с целью их преодоления в будущих аналитических разработках.

Длительное время покровские древности Северского Донца рассматривались в рамках абашевской культуры. Выявление абашевской керамики на поселениях Северского Донца (Сердюково 2, Ильичевка, Капитаново), Десны и Сейма еще в 1976 году позволили А.Д.Пряхину уточнить западные и юго-западные границы распространения памятников абашевской общности [1, с. 64-65]. Но конкретизировать сам характер абашевских материалов в Восточной Украине могли только широкие полевые исследования. Первым крупным шагом в этом направлении явились раскопки Пришибского кургана с его неординарной группой захоронений, соотносимых с погребальными памятниками позднеабашевской культуры. В результате изучения сравнительной стратиграфии многоваликовых, абашевских и срубных погребений Пришибского кургана Я.П.Гершкович смог установить важные особенности позднеабашевских погребальных памятников Северского Донца: присутствие деревянных конструкций, слабоскорченное размещение умерших на левом боку и их северную ориентацию, аналогии керамической коллекции абашевских сосудов. В более широком плане данная группа донецких захоронений Я.П.Гершковичем была сопоставлена с позднеабашевскими памятниками Подонья и Нижнего Поволжья, а также установлено ее промежуточное положение между погребениями культуры многоваликовой керамики и срубной культуры. С учетом известных поселенческих абашевских памятников исследователь включил бассейн Северского Донца в южный ареал доно-волжской абашевской культуры, существенная особенность которого заключается в культурном воздействии на абашевцев "мощного местного пласта культуры многоваликовой керамики" [2, с. 54-58]. Вскоре представления о погребальных позднеабашевских памятниках Северского Донца и их последовательности за захоронениями КМК были дополнены результатами исследования Славяногорского кургана [3].

Наиболее полная картина позднеабашевских памятников Восточной Украины представлена в 1987 году в обобщающем исследовании С.С.Березанской [4, с. 26-37]. Результаты ее труда

базировались не только на погребальных, но и на поселенческих украинских материалах. При этом С.С.Березанская указала на известную условность определения рассматриваемых древностей в качестве абашевской культуры, т.к. местные украинские материалы ярко отличаются сочетанием элементов или КМК или же срубной культуры, хотя и предположила возможность, судя по некоторым аналогиям, проникновение ранних абашевцев в Украину даже с территории Среднего Поволжья и Урала. Основные итоги исследования С.С. Березанской сводятся к следующему:

- наибольшая концентрация памятников с абашевскими признаками наблюдается на левобережье Северского Донца в междуречье Айдара и Оскола, меньшая - на Сейме, Ворскле, Орели. Отдельные абашевские элементы известны и западнее, вплоть до поселения Бабино III;

- на территории Украины четко наблюдаются две волны проникновения памятников с абашевскими признаками: ранняя и поздняя. Ранняя волна синхронна с местной КМК. Для погребений данного периода характерны вытянутое и слабоскорченное размещение умерших с ориентацией на север и запад, парные захоронения. Керамика содержит примесь песка и шамота, измельченную ракушку. Выражена колоколовидность форм и высокие (катакомбные) шейки сосудов. В орнаменте доминируют оттиски гребенки (гусенички), волнистые линии, обрамления из мелких наколов. Эти признаки позволяют установить синхронность памятников ранней волны абашевцев с местной КМК даже несмотря на то обстоятельство, что курганная стратиграфия говорит о более раннем возрасте погребений КМК (т.к. речь идет не только о погребениях, а о всей совокупности украинских абашевских древностей - С.С.). Бесспорным доказательством этой одновременности является совместное нахождение на поселениях абашевской керамики и керамики КМК. Для абашевских памятников второй волны (позднего периода) характерна смешанность комплексов, сочетающая черты как абашевской, так и срубной культур. Поэтому поздние украинские абашевские древности маркируют уже раннесрубный период. В курганах и на поселениях они следуют за памятниками КМК и смешанными памятниками многоваликово-абашевского облика. Как погребения, так и материалы поселений поздней волны отличаются увеличением процента типичных черт срубной культуры. Эта группа памятников связана происхождением с территорией Дона и Нижнего Поволжья.

В итоге, ранняя позднеабашевская волна на территории Украины полностью предшествует срубной культуре, т.е. является досрубной, а поздняя - синхронна памятникам ранней срубной культуры.

Параллельно с работами украинских исследователей по изучению позднеабашевских памятников и определению их места в культурно-хронологической шкале древних культур Украины археологи Поволжья в значительной мере уделяли внимание уточнению содержания местных поздних абашевских древностей, включая и Покровские курганы (близ г.Энгельса). На Первом совещании по проблемам срубной культурно-исторической общности в г. Куйбышеве (совр. Самара) в 1978 г. Н.М.Малов в широком контексте поставил вопрос о культурной специфике памятников покровского типа, связав их происхождение не с

ПОВІДОМЛЕННЯ

раннесрубными, а с абашевскими материалами. При этом, он же указал на наличие в Покровских курганах и "гибридных" погребений со срубно-абашевской керамикой [5, с. 58-59]. Не вдаваясь в конкретику дискуссий, отметим лишь, что благодаря усилиям исследователей Поволжья в археологии Восточной Европы утвердилось понятие памятников покровского типа, маркирующих специфику местных позднеабашевских (абашевско-срубных) древностей. Более того, в настоящее время речь уже идет о выделении самостоятельного культурного явления - покровской археологической культуры [6, с. 50-53; с. 48-50] или покровско-абашевской археологической культуры [8, с. 207-208].

В начале 90-х годов к изучению позднеабашевских древностей Украины подключился и донецкий археолог Р.А.Литвиненко. В научном архиве Института археологии НАН Украины им была учтена почти вся отчетная информация украинских исследователей по погребениям эпохи финала средней - поздней бронзы. Однако, имея исключительно опыт работы с древними захоронениями, в дальнейших своих построениях Р.А.Литвиненко вынужден был остановиться на интерпретации погребальных археологических источников. Взяв за основу выводы поволжских археологов, донецкий исследователь переименовал позднеабашевские украинские древности в памятники покровского типа [9, с. 21-23]. Несмотря на то, что реально речь идет всего лишь о вводе нового для Украины (старого для Поволжья) термина для обозначения уже ранее выделенных и в основном охарактеризованных позднеабашевских украинских памятников (работы Я.П.Гершковича и С.С.Березанской), Р.А.Литвиненко предпочитает подчеркивать: "...нами был выделен пласт погребальных памятников покровского типа, сосредоточенный в основном в бассейне Северского Донца" [10, с. 92]. Сам же донецкий археолог основные собственные результаты в изучении донецких погребений с абашевскими чертами сводит к следующему [10, с. 92-93]:

- памятники покровского типа локализируются в основном в бассейне Северского Донца и частично на Ворксле и Пслу (на юге - вплоть до Северо-Восточного Приазовья), что и корректирует юго-западные пределы распространения погребений с абашевскими чертами;

- в рамках покровского горизонта выделяются две ступени: ранняя и поздняя. В первой - покровские черты более выражены, во второй - менее, с увеличением "собственно "срубного" облика". Обе ступени являются ранними этапами местной срубной культуры;

- курганная стратиграфия показывает, что погребения покровского типа следуют не полностью за погребениями культуры многоваликовой керамики, а только за погребениями среднего этапа КМК и сосуществуют с позднемноговаликовыми древностями;

- нанесение пунктов выявления погребений раннего и среднего этапов КМК и покровского типа на географическую карту Восточной Украины показало, что погребения ранней КМК и покровского типа сконцентрированы на левобережье Северского Донца и в узкой полосе правобережья, а погребения позднего этапа - в узкой полосе левобережья и большей частью - на правобережье. Исходя из этого, автор и делает заключение: позднемноговаликовые племена были вытеснены с левобережья Северского Донца покровскими племенами.

Сопоставляя приведенные заключения Я.П. Гершковича, С.С. Березанской, с одной стороны, и Р.А. Литвиненко, с другой, в плане изучения украинских погребений эпохи бронзы с абашевскими культурными элементами становится очевидным, что "выводы" последнего, несмотря на использование более широкой количественной выборки, фактически дублируют уже ранее сделанные выводы первых. Новыми элементами являются только использование саратовского термина "памятники покровского типа" и нанесение украинских курганных погребений на географическую карту.

В рассмотрении позднеабашевской украинской проблематики Р.А. Литвиненко почему-то не учтено разъяснение С.С. Березанской по поводу необходимости полной синхронизации местных абашевских и многоваликовых памятников, о чем свидетельствуют поселенческие археологические источники, что, возможно, связано с полным восприятием всего комплекса археологических данных исключительно через призму погребальных источников. Не ясным остается и ход научного доказательства, в ходе которого Р.А. Литвиненко производит определенные сопоставления украинских погребений с абашевскими чертами с позднеабашевскими памятниками доно-волжской группы и покровскими Поволжья, признавая (очевидно?) культурное своеобразие изучаемых украинских захоронений, и включает при этом их... в рамки другого культурного явления - срубной культуры. На неправомочность такой "операции" ранее мы уже указывали [11, с. 197]. Отметим лишь, что такие действия не только беспочвенно занижают дату срубной культуры, но и являются методологическим нонсенсом. Если срубную культуру признавать в качестве самостоятельной археологической культуры, то включение в ее рамки другого самостоятельного культурного явления, каким является покровская культура, не только дискредитирует первую, но и нивелирует культурную специфику второй.

Если позднеабашевские (покровские) памятники на самом деле являются раннесрубными, то какими же по отношению к срубной культуре являются древности раннего и среднего этапов развития абашевской культуры?! Иное дело ход логики С.С. Березанской в соответствии с которым лишь наиболее поздние украинские абашевские древности в культурном плане являются смешанными абашевско-срубными, появившимися в Украине в уже сформировавшемся виде, представляют исходные материалы в процессе срубного культурогенеза [4, с. 36]. В противном же случае, следуя логике донецкому исследователю, в определении культурной преемственности древностей Украины мы вынуждены будем признавать прямолинейную автономность местного этноса, начиная с верхнего палеолита.

Авторский подход Р.А. Литвиненко к украинским позднеабашевским (покровским) древностям изложен в многочисленных тезисах докладов и в двух статьях. В первой из них, публикуя результаты украинских археологов (около 30 типичных погребений из учтенных 110), он говорит об их абашевской (покровской) специфике [12, с. 73-81], а во второй своей статье приходит к уверенности, что в Украине вообще отсутствуют и абашевские, и покровские памятники, а имеется группа древностей, "сопоставимая" с поздним периодом доно-волжской абашевской (покровской) культуры [10, с. 96-97]. Действительно, не соотносить, а

ПОВІДОМЛЕННЯ

"сопоставить" с позднеабашевской культурой можно большинство из приводимых Р.А.Литвиненко донецких позднепокровских погребений. Но как же быть с типично позднеабашевской керамикой из Пришибского, Нижнебараниковского, Славяногорского и Миньковского курганов [12, с. 76, рис.4, с. 79, рис.7, 14, с. 80, рис.8, 2, 3, 18]? Или же с серией уже введенных в научный оборот колоколовидных сосудов из поселения Черниково Озеро [13, с. 97, рис.1]? По всей видимости, более внимательно следовало бы изучить точку зрения С.С.Березанской, изложенную в 1987 г., о том, что памятники с абашевскими чертами в Украине не являются собственно абашевскими в культурном плане, что они появляются здесь еще в предсрубное (т.е. до срубной культуры) время [4, с. 33].

В результате, анализируя позднеабашевское культурное явление в Украине, используя исключительно источники, связанные с погребениями, Р.А.Литвиненко после выводов С.С.Березанской 1987 г. в статье "Абашевская культура на территории Украины" еще и в 1998г. вынужден ставить вопрос в статье "Была ли абашевская культура на Украине?" По всей видимости, необходимость такого некорректного вопроса отпала бы, если б донецкий археолог изучил абашевское культурное влияние в Подонечье в комплексе всех археологических источников и не отстранился бы от позднеабашевских (покровских) поселений. Древние погребения - всего лишь один из видов источников, причем далеко не основной, т.к. характеризует в классической археологии только отдельную "нежизненную" сферу жизнедеятельности древних коллективов - культовую, со всеми вытекающими отсюда последствиями в избирательности предметов материальной культуры, оставляемых в могилах. Уязвимость позиции Р.А.Литвиненко в изучении позднеабашевских (покровских) украинских древностей как раз напрямую и связана с использованием в научных построениях исключительно погребальных материалов (хотя речь им ведется о всех покровских памятниках).

В чем же актуальность археологических исследований позднеабашевских (покровских) поселений Северского Донца и привлечения их в изучение абашевского присутствия в Украине? Все дело в том, что данные бытовые памятники дают качественно новые материалы по абашевской проблематике.

В ходе исследований катакомбных поселений Восточной Украины выяснилось, что ряд памятников, ранее трактовавшихся как поселения КМК (например, Проказинское поселение), дали картину последовательного развития материальной культуры в рамках катакомбной общности. С другой стороны, керамика абашевского облика неоднократно была встречена совместно с катакомбной, а ранее типичная керамика КМК оказалась во многом сходной как с позднеабашевской, так и с позднекатакомбной. Естественно, комплексный ввод в научный оборот серии новых поселений отличается от аналогичных действий в отношении раскопанных курганных групп. Материалы поселений требуют сопоставления не только в контексте отдельного памятника, но и взаимной внешней корреляции. В данное время идет плановая работа над обобщением результатов изучения донецких поселений эпохи бронзы. По мере необходимости она требует предварительных публикаций в плане постановки новых проблем. Поспешный ввод в оборот отдельных

фактических материалов по избранным памятникам легко может быть истолкован в качестве единичных и случайных (недостовверных) данных, т.к. пока что отсутствует яркий общий фон всех источников, что часто и используется Р.А.Литвиненко в защиту собственных разработок. Например, в 1991 г. на Проказинском поселении удалось вскрыть площадь в 240 м², но обнаружить только шесть развалов (раздавленных) сосудов. Из них три являлись позднекатакомбными и три - абашевского облика. Эти развалы были выявлены не по всей площади раскопа, а в границах остатков северного наземного жилища, в соседних квадратах, занимающих площадь 16 м², на одном уровне (средняя глубина от поверхности 0,30-0,37 м). Данное обстоятельство уже тогда позволило нам отметить в качестве факта совместное нахождение катакомбной и абашевской керамики [14, с. 36]. Но, поскольку выявленные результаты не соответствуют научным конструкциям Р.А.Литвиненко, то он прибегает к опровержению этого факта, мотивируя свои действия упущениями в поселенческой полевой методике и собственными впечатлениями от участия в раскопках Проказинского поселения.

Другой случай: в ходе изучения поселений Северского Донца с катакомбно-абашевскими материалами в 1994 г. на поселении Алешин Ручей был заложен раскоп площадью 320 м². Здесь впервые была вскрыта долговременная полуземлянка с системой ям от столбовых конструкций. На дне котлована полуземлянки в пределах кухонного отсека и очага найдены развалы как абашевских (покровских), так и позднекатакомбных сосудов. Ситуация - аналогичная проказинской. И снова выход донецким археологом найден.

Некоторые результаты исследования жилища на поселении Алешин Ручей для постановки проблемы были использованы в сборнике ростовской конференции в 1998 г. с приведением в качестве иллюстраций общего плана жилища и рисунков сосудов из котлована [15, с. 68-71, табл. XIX]. Как и следовало ожидать, интерес Р.А. Литвиненко привлек не сам покровский материал, а совместное нахождение его с катакомбными сосудами. И как результат - появляется новая критическая тезисная работа, цель которой - показать читателям, что, в отличие от погребальных закрытых комплексов, древние жилища таковыми не являются, и покровские племена сделали на данном поселении в пределах площади котлована заброшенной катакомбной постройки некую яму, в которой и зарыли развалы своих сосудов [16, с. 76-79]. Затем исследователь напоминает, что, в соответствии с периодизацией курганных могильников Подонцовья, памятники покровского типа (замечу, не погребения, хотя речь идет о курганах) следуют лишь за рубежом среднего-позднего этапов КМК. В дальнейшем начинается разбор данных о сосуществовании покровских и катакомбных племен на Северском Донце. Однако целью этого разбора становится снова рассмотрение бытовых источников через призму погребальных. Такой подход, возможно, и был бы оправдан в случае отсутствия поселений, или если бы жизнь покровских племен искусственно сводилась не к обычной жизнедеятельности коллективов, а к целенаправленному зарытию в донецкую землю следов своего присутствия исключительно в виде могил. В то же время состав заупокойной посуды из позднеабашевских (покровско-абашевских и покровско-срубных) погребений все же

ПОВІДОМЛЕННЯ

свидетельствует не о преднамеренном ее изготовлении с целью помещения в могилы, а об обыденном утилитарном использовании до того момента, когда эта посуда приобрела статус заупокойного приданого. А поскольку донецкая земля сохранила позднеабашевские (покровские) поселения, то и их изучение должно основываться на той методической базе, которая применима к поселениям. Следует учесть и то объективное обстоятельство, что каждый вид археологических источников отличается не только собственным содержанием, но и понятиями, терминологией, пространственной позицией внутри изучаемых памятников; очень специфичными будут параметры сопоставлений и корреляций с тождественными видами памятников и их групп. Р.А. Литвиненко сопоставляет не совсем сопоставимые понятия - закрытые комплексы в виде могил и закрытые комплексы в виде жилищ (уместно ли вообще сравнивать закрытость могил и закрытость жилищ, т.к. эти сооружения разного назначения?). Под словом "закрытый" исследователь понимает законсервированность, создание внешнего замкнутого контура в виде дна и стен могил. Такое возможно лишь для погребений, поскольку покойники изолировались от мира живых. В связи с этим археология в виде погребальных источников и располагает массой изолированных, закрытых комплексов (яма, умерший, заупокойный инвентарь), что не дает объективной информации о всех аспектах бытования конкретной археологической культуры. Дело в том, что древние погребения "закрыты" и друг от друга. Поэтому археологу необходимо иметь достаточное количество закрытых погребальных комплексов, чтобы по визуальным сопоставительным чертам расконсервировать, раскрыть их. Но и в этом случае наука получит информацию ущербную. Погребальное приданое может отражать социальную принадлежность умершего или его прижизненную специализацию, а может и не отражать, поскольку вещи, их комплекты могут оказаться в могилах в силу тех обстоятельств, которыми так разнообразно насыщена жизнь людей. Особенно трудно по погребениям установить синхронность археологического вещественного содержания археологических культур (ведь погребения закрыты, изолированы друг от друга). Ранние и поздние захоронения выделяются по характеру взаимной прямой стратиграфии, а синхронные - по характеру основных признаков погребального обряда и инвентаря. В результате, археолог вынужден в аналитических построениях разрывать замкнутость погребений и сводить вместе элементы обрядности, группировать инвентарь, чего, возможно, не было в реальном историческом прошлом.

В отличие от могил древние поселения содержат серию культурных остатков (фактов) одного целостного явления в период существования поселка. Им может быть и весь бытовой комплекс и отдельные горизонты на многослойных поселениях. Но анализируются эти источники совсем не "погребальными" методами. Для поселений существенна количественная характеристика материала и его корреляция как внутренняя (в рамках конкретного поселка), так и внешняя (в рамках однокультурных поселений). Если из состава погребения был удален древний сосуд и привнесен в другое погребение, то его информативность падает или вообще ставится под сомнение. В поселенческих материалах важна общая характеристика материала и его отличительные признаки. Существенным моментом здесь является и глубина (уровень) залегания

находок, т.к. они устанавливают нижние и верхние границы культурных слоев. Если вследствие поздних нарушений отдельные находки были вынесены из пределов жилищ, то они все же останутся в пределах общего слоя и будут учтены. Если же попадут в инокультурный слой, то будут вычленены типологически. Если древние могилы являются крайне временными, разовыми конструкциями, то древние жилища являются долговременными конструкциями и дают более весомый срез материальной культуры древних племен.

Возвращаясь к жилищу на Алешином Ручье, следует отметить, что пока нет полной уверенности для отнесения его к катакомбной культуре, поскольку полуземлянки с развитой столбовой конструкцией, с системой внутренних помещений, очагов и дымоходов в катакомбной среде еще не изучены. Вообще-то, контуры этого жилища использовались в тезисной работе в качестве частичной иллюстрации к основному содержанию доклада. Задача публикации жилища не ставилась и пока не стоит. А в результате предпринятой Р.А.Литвиненко "перепубликации" жилища, некритического использования отметок глубин, у него и получилось, что покровские развалы находятся в заполнении котлована жилища выше его дна. В том-то и дело, что для любого профессионала-археолога ясно: основание жилища это не совсем то же, что и дно могилы, что долговременное, углубленное в песчаный грунт жилище постоянно проседает, осыпается и утаптывается (на длительный период использования постройки указывают неоднократные следы ремонта и подправки столбовых опор), что реальный пол жилища в песчаном грунте будет выше или ниже первичного котлована первичной постройки. Обычно он нарастает и поглощает в себя наиболее мелкие предметы, но в момент археологической расчистки обязательно очищается до первичного дна котлована, т.е. до подстилающего материкового грунта. Вот этой-то информации Р.А.Литвиненко и не смог установить и принял дно котлована за дно жилища в момент прекращения его использования. Хотя, можно было бы и обратить внимание, что более на данном памятнике покровских развалов сосудов не найдено, что выявлены они исключительно в одном месте, в пределах жилища, а конкретно - в пределах его кухонного отсека.

Разумеется, не хотелось бы, чтобы творческая работа по осмыслению позднеабашевских погребений и поселений Северского Донца отягощалась некритическими деталями. Но так уж получилось, что, говоря о покровских памятниках Подонцовья, мы стали забывать, что речь идет фактически о позднеабашевских памятниках, достаточно охарактеризованных Я.П.Гершковичем и С.С.Березанской, выводы которых на более широком материале были Р.А.Литвиненко лишь подтверждены. В дальнейшем же, в основном в результате изучения только древних погребений, дающих большей частью позднепокровский (покровско-срубный) материал, фактически наступил застой в изучении абашевской проблематики. В то же время, в настоящий момент наметились пути преодоления такого застоя, поскольку открытые и исследованные в последнее время поселения дают новый источник информации не только по ранним покровским памятникам, но и по типично абашевским.

ЛИТЕРАТУРА

1. Пряхин А.Д. Поселения абашевской общности.- Воронеж: ВГУ, 1976. - 168 с.

ПОВІДОМЛЕННЯ

2. Гершкович Я.П. Культурно-хронологические группы погребений эпохи средней - поздней бронзы кургана у с. Пришиб // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 46-61.
3. Санжаров С.Н. Погребения абашевской культуры в кургане у г. Славяногорск // Тезисы докладов Второго совещания по проблемам срубной культурно-исторической общности. - Куйбышев, январь 1982 г. (Материалы Второго совещания представлены в стендовом обсуждении, не опубликованы).
4. Березанская С.С. Абашевская культура на территории Украины (миграции или контакты) // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины.- К.: Наукова думка, 1987. - С. 26-37.
5. Малов Н.М. К вопросу о памятниках Покровского типа // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Куйбышев: КГПИ, 1978. – С. 58-59.
6. Малов Н.М. О выделении покровской культуры // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья.- Саратов: СГУ, 1991. – С. 50-53.
7. Кузьмина О.В. Соотношение абашевской и покровской культур // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы. Часть II. - Санкт-Петербург, 1995. – С. 27-51.
8. Синюк А.Т. Бронзовый век бассейна Дона. - Воронеж: ВГПУ, 1996. - 152 с.
9. Литвиненко Р.А. Памятники покровского типа в бассейне Северского Донца // Проблема культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья.- Саратов: СГУ, 1991. – С. 21-23.
10. Литвиненко Р.А. Была ли абашевская культура на Украине? // Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. - Воронеж: ВГУ, 1998. – С. 90-100.
11. Санжаров С.Н. Раннесрубные погребения Новониколаевского могильника на Северском Донце // Древние культуры Восточной Украины. – Луганск: ВГУ, 1996. – С. 187-197.
12. Литвиненко Р.А. Памятники покровского типа на Северском Донце // Археологические вести. - №4. - Санкт-Петербург, 1995. – С. 73-82.
13. Санжаров С.Н. Керамический комплекс покровской культуры на территории Восточной Украины (по материалам поселения Черниково Озеро) // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей. - Саратов, 1997. - С. 95-99.
14. Санжаров С.Н. О культурной принадлежности Проказинского поселения эпохи бронзы // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины.- Харьков, 1995. – С. 36-37.
15. Санжаров С.Н. Катакомбно-покровский бытовой комплекс на Северском Донце и некоторые проблемы культурного развития населения Восточной Украины в финале среднего - начале позднего бронзового века // Проблемы археологии юго-восточной Европы. - Ростов-на-Дону, 1998. – С. 68-71.
16. Литвиненко Р.А. К относительной хронологии культур конца средней - начала поздней бронзы бассейна Северского Донца // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. - Донецк, 2000. – С. 76-79.

УДК 621(477.6) “19”

Саржан А.

РОЗВИТОК МАШИНОБУДІВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 80-Х РР. ХХ СТ.

Аналізуються проблеми розвитку машинобудівної промисловості Донбасу у другій половині 80-х років ХХ ст. Висвітлено як кількісні, так і якісні зміни, які відбулися в галузі, досліджено чинники, які зумовили наростання кризових явищ в машинобудуванні регіону.

Машинобудування є важливою галуззю у структурі промислового комплексу Донбасу. Воно історично формувалося як складна і багатогалузева система, провідне місце в якій займало важке машинобудування. Переважна більшість підприємств галузі безпосередньо орієнтувалася на забезпечення промислових потреб Донбасу щодо певних видів машин чи устаткування. Тут переважно зосереджувалося металомістке, енергоємне виробництво гірничошахтного і металургійного обладнання, важких верстатів тощо. У середині 80 – х років ХХ ст. машинобудівні заводи регіону забезпечували весь республіканський випуск прохідницьких комбайнів, шахтних підймальних машин, рудничних електровозів, 96% вугільних очисних комбайнів, майже 90% прокатного і 60% доменного і сталеплавильного устаткування. В регіоні випускалася п'ята частина загальносоюзного виробництва прохідницьких комбайнів, 40% - прокатного устаткування та майже 90% вугільних очисних комбайнів. У промисловому виробництві Донецької області питома вага машинобудування і металообробки становила 16% (друге місце після чорної металургії), у Ворошиловградській області – 22%. У цій галузі було зосереджено понад 13% обласних основних промислово-виробничих фондів [1, с.35; 2, с.23]. Основу машинобудівного комплексу регіону складали підприємства загальносоюзних машинобудівних міністерств і машинобудівні заводи Мінвуглепрому. Однак цей потужний потенціал використовувався вкрай нераціонально.

Проблеми розвитку машинобудівної промисловості Донбасу у 80-ті роки ХХ ст. ще не були предметом історичних досліджень. Окремі процеси, які відбувалися в галузі у ці роки, висвітлені у публіцистичних працях [3], періодичних виданнях [4]. Автори цих праць зосередили увагу переважно на констатації економічних проблем галузі.

Мета даної статті – проаналізувати на основі архівних матеріалів, опублікованої літератури, статистичних даних основні тенденції розвитку машинобудування Донбасу у другій половині 80-х рр. ХХ ст., виявити чинники, які зумовили наростання кризових явищ в галузі.

До середини 80-х років ХХ ст. машинобудування загалом розвивалося випереджальними темпами, порівняно з іншими галузями промисловості, однак, за винятком окремих видів виробів, продукція галузі залишалася неякісною, досить часто відстаючи від світових стандартів. Такий стан справ був властивий взагалі для машинобудування країни, тому нове керівництво держави, проголосивши у 1985 р. політику соціально-економічного прискорення, особливої уваги надало розвитку саме цієї галузі. Передбачалося значно збільшити капітальні вкладення, розширити виробництво нової техніки, насамперед наукоємної, що дозволило б підвищити продуктивність праці та якість продукції машинобудування.

Значні кроки у цьому напрямку були зроблені на регіональному рівні. Протягом 1986 – 1989 рр. у розвиток машинобудівних підприємств Донецької області було інвестовано 600 млн крб, або 7% загального обсягу державних капітальних вкладень. Обсяг капітальних вкладень зріс з 119,6 млн крб у 1985 р. до 143,4 млн крб – у 1989 р., або на 20%. У порівнянні з першою половиною 80-х років обсяг інвестицій збільшився майже на 70%. Це дозволило розширити масштаби технічного переозброєння і

ПОВІДОМЛЕННЯ

реконструкції наявних підприємств: витрати на ці цілі збільшилися за другу половину

80-х років на 19%, а питома вага їх в обсязі капітальних вкладень за об'єктами виробничого призначення зросла з 61,6% до 64,9% [5, с.45].

Упродовж 1986 – 1989 рр. на машинобудівних підприємствах було впроваджено основних фондів кошторисною вартістю 542 млн крб. Це – потужності з виробництва електротехнічної продукції на Слов'янському заводі високовольтних ізоляторів, з виробництва металоконструкцій на Артемівському машзаводі “Перемога праці”, термічний, модельний і електроремонтний цехи на Новокраматорському машзаводі та інші об'єкти. Значно прискорився на початку “перебудови” розвиток машинобудування у Луганській області. У 1986 р. темпи цієї галузі у 2,3 раза випереджали темпи розвитку промисловості [6, с.15].

Однак відносно сталого розвитку галузі не відбулося: плани введення до дії виробничих потужностей і основних фондів постійно не виконувалися. Так, у Донецькій області у 1986 р. планувалося ввести 35 об'єктів і потужностей, однак введено було лише 18, або 51%, наступного року – 78%, а у 1989 р. – лише 40%. На окремих заводах рівень виконання плану введення основних фондів був ще нижчим [7, с.75]. Серед чинників, які зумовлювали незадовільний стан впровадження виробничих потужностей, були невчасне постачання устаткування й обладнання, конструктивні недоробки, неякісні пусконаладжувальні роботи тощо. Усе це призводило до подальшого старіння основних фондів, особливо їхньої активної частини. Наприкінці 80-х років понад третину (35%) металорізальних верстатів були віком від 10 до 20 років, а кожний четвертий – за 20 років. Середній термін дії верстатів, вибулих через старість і зношення, становив 20 і більше років.

Затягування термінів введення промислових об'єктів призводило до зростання обсягів незавершеного будівництва. На кінець 1989 р. обсяги незавершеного будівництва тільки на підприємствах машинобудівних міністерств Донецької області становили 67,6 млн крб, що у 1,6 раза більше освоєного у цьому році обсягу капітальних вкладень. У Луганській області обсяги незавершеного будівництва з 1986 р. до 1990 р. зросли майже у 4 рази [8, с.173]. Особливо великі обсяги “недобудови” були на підприємствах важкого машинобудування.

Протягом другої половини 80-х років невпинно продовжували зростати запаси невстановленого устаткування. На машинобудівних заводах регіону його залишки на січень 1990 р., порівняно з початком 1985 р., збільшилися майже удвічі. Наприклад, на Краматорському заводі “Енергомашспецсталь” нагромадилося невстановленого устаткування на 50,5 млн крб. Понад чотири роки знаходилося у монтажі імпортне устаткування ковальського пресу вартістю 6 млн крб, яке до початку монтажних робіт зберігалось на території заводу протягом 10 років. Такі ж приклади нераціонального використання виробничих потужностей та новітніх технологій можна навести й відносно багатьох інших підприємств [9, с.4].

Особливо негативно позначалося на роботі машинобудівної промисловості незадовільне використання наявних потужностей. На підприємствах машинобудівних міністерств і машзаводах Мінвуглепрому наявні виробничі потужності у 1989 р. використовувалися лише на 83,2% (у

1986 р. – на 87,5%). За підрахунками фахівців, тільки за умов повного використання потужностей можна було б досягнути, у порівнянні з 1985 р., приросту виробництва металорізальних верстатів – на 26%, а екскаваторів – на 41% [10, с.46]. У реаліях життя ж сучасне обладнання використовувалося вкрай неефективно. Майже на половині машинобудівних заводів Луганщини у 1986 р. верстати з числовим програмним управлінням у другій зміні використовувалися лише на 69,7% [11, с.86]. Серед чинників незадовільної роботи, окрім наявності застарілого устаткування, варто назвати також дефіцит робітників основних професій, особливо верстатників, а також неналежний стан матеріально-технічного забезпечення. Так, у 1989 р. Маріупольському ПО “Азовмаш” було недопоставлено Череповецьким і Орско-Халіловським комбінатами 500 т труб, Донецьким, Комунарським і Запорізьким металозаводами – 2,4 тис.т прокату для вагонобудування, Челябінським і Комунарським металургійними заводами – 390 т двошарового листа. На багатьох підприємствах забезпеченість металом і комплектуючими на початок кожного місяця становила лише 60-70%.

Майже на кожному машинобудівному заводі не вистачало кваліфікованих робітників. Зокрема на Маріупольському ПО “Азовмаш” недокомплект робітників провідних професій становив майже 300 чоловік, у тому числі 132 верстатники. На заводі “Славтяжмаш” не вистачало 50 верстатників, 9 – слюсарів-збирачів, 10 – електрозварювачів. Подібна ситуація характерна і для інших підприємств [12, с.42]. Ефективність використання виробничих потужностей знижувалася також високим рівнем аварійності устаткування, незадовільною роботою допоміжних цехів, великими втратами робочого часу.

Невідповідне забезпечення матеріальними ресурсами, неуккомплектованість робітниками провідних фахів, незадовільна робота допоміжних цехів особливо негативно позначалися на ритмічності виробництва. Як і раніше, переважна більшість продукції випускалася наприкінці місяця. Наприклад, на Краматорському верстатобудівному виробничому об'єднанні за останній тиждень місяця випускалося до 75% планової продукції. Випуск готової продукції на такому потужному підприємстві, як ВО “Азовмаш”, у першій декаді 1989 р. становив – 9,2%, у другій – 21%, а у третій – майже 70%. Такий стан справ був типовим для багатьох підприємств, що звичайно негативно позначилося на якості продукції [13, с.4-5].

Спробою підвищити якість вироблюваної продукції було впровадження наприкінці 1986 р. державного приймання виробів. Однак невдовзі стало очевидним, що істотного поліпшення якості за рахунок цієї системи досягти не вдалося. Якість продукції машинобудівних заводів продовжувала знижуватися: у структурі експорту частка машин і устаткування складала лише 9%.

У другій половині 80-х років також тривав процес подорожчання продукції машинобудування. При цьому кількісні обсяги виробленої продукції зменшувалися, а вартісні збільшувалися. Так, виробництво ковальсько-пресових машин на заводах Донецької області в натуральному виразі у 1989 р., у порівнянні з попереднім роком, скоротилося на 35,4%, а у вартісному – збільшилося на 87,9%, металорізальних верстатів з числовим програмним управлінням – відповідно скоротилося на 12,2% і

ПОВІДОМЛЕННЯ

зросло – на 24,5%. Подорожчання нових виробів можна було б вважати економічно виправданим за умови підвищення їхньої надійності, продуктивності й інших показників ефективності. Однак, як і раніше, нерідко вартість нового устаткування зростала значно швидше його продуктивності. Ясинуватським машзаводом, наприклад, у 1989 р. було виготовлено зразок пневмозакладочного пересувного комплексу “Титан-1М”, який був удвічі дорожчий подібного агрегату “Титан-1”, освоєного у 1980 р., однак продуктивність нової машини зросла лише на 26%. Потужність освоєного у 1989 р. на Дружківському машзаводі акумуляторного електровоза АРП 10Б-900 зросла у порівнянні з попередньою моделлю на 12%, а ціна збільшилася майже на 40%. При цьому надійність залишилася без зміни, показники ж питомого енергоспоживання і металоємності погіршилися. Загалом з 44 створених машинобудівниками Донеччини у 1989 р. зразків нової техніки ціна 20 значно перевищувала вартість базових моделей [14, с.45-46].

Протягом другої половини 80-х років продовжувалося нераціональне використання сировини, не знижувався рівень відходів при обробці чорних металів. У 1989 р. підприємствами машинобудування Донецької області було перероблено 1356 тис. т металу, а у відходи пішло 266 тис. т, тобто 20%, з яких більше половини (143 тис. т) – стружка. При цьому питома вага відходів, у порівнянні з 1985 р., практично не змінилася, а частка стружки у них навіть збільшилася.

Загалом на кінець 80-х років більшість продукції машинобудівної галузі регіону залишалася неконкурентоспроможною. У 1987 р. із загальної вартості виробленої продукції промисловістю тільки 11,2% було атестовано за вищою категорією якості, причому питома вага продукції світового рівня, яка експортувалася, становила лише 0,83% [15, с.43].

Таким чином, викладений матеріал дозволяє стверджувати, що у другій половині 80-х років ХХ ст. у машинобудівній промисловості регіону, яка визначала технічний прогрес у народному господарстві, істотного підвищення технічного рівня, як і якості продукції, не відбулося. Досвід доводить, що головна увага надавалася екстенсивному розвитку галузі, тоді як потрібна була зміна інвестиційної політики у бік технічного переоснащення і реконструкції діючих підприємств, оновлення основних фондів, вирішення проблеми матеріально-технічного забезпечення, укомплектування трудових колективів кваліфікованими робітниками провідних професій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Народное хозяйство Ворошиловградской области. Стат. Сборник. – Донецк: Донбас, 1976. – 172 с.;
2. Народное хозяйство Донецкой области. Стат. Сборник. – Донецк: Донбас, 1981. – 23 с.
3. Халажин В.Н., Юрченко В.И. Двенадцатая пятилетка машиностроителей Украинской ССР. – К.: Техніка, 1986. – 127 с. та ін.
4. Скубенко В.П., Череватский Д.Ю. Проблемы украинского угольного машиностроения / Организационно-хозяйственный механизм развития экономики Донбасса: Сб. науч. Трудов. – Т. 11. – Серия «Экономика» – Вып. 3. – Донецк: Б.и., 2001. – С. 31-35 та ін.

5. Экономические доклады и записки по отдельным отраслям народного хозяйства Донецкой области. Стат. Сборник. – Часть 1. – Донецк: Б.и., 1990. – 223 с.
6. Державний архів Луганської області. – Ф.179. – Оп. 67. – Спр. 12.
7. Социально-экономическое развитие Донецкой области за 1986-1990 годы. Стат. Сборник. – Донецк: _бл.. Управ. Стат., 1991. –275 с.
8. Экономическое и социальное развитие Луганской области за 1991 г. Стат. Сборник. – Луганськ: _бл.. Управ. Стат. , 1992. – 282 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. (ЦДАВОВ України) – Ф.4604. – Оп. 2. – Спр. 6477.
10. Экономические доклады и записки по отдельным отраслям народного хозяйства Донецкой области. Стат. Сборник. – Часть 1. – Донецк, 1990. – 223 с.
11. Державний архів Луганської області. – Ф.1779. – Оп. 2. – Спр. 5628.
12. Держархів Донецької області. – Ф. 2868. – Оп. 1. – Спр. 138.
13. ЦДАВОВ України. – Ф. 4604. – Оп. 2. – Спр. 6477.
14. Экономические доклады и записки по отдельным отраслям народного хозяйства Донецкой области. Стат. Сборник. – Часть 1. – Донецк, 1990. – 223 с.
15. Схема развития и размещения производительных сил Донецкой области на период до 2005 года. – К. : СОПС УССР, 1990. – 168 с.

УДК 378.4(477-25) “18” Київський університет

Христова Т.Є.

**НАУКОВА СПАДЩИНА ФІТОФІЗІОЛОГІВ
КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (КІНЕЦЬ ХІХ
СТОЛІТТЯ)**

Висвітлено становлення фітофізіологічних поглядів у Київському університеті в ХІХ столітті. Підкреслено вагомий внесок І.Г. Борщова і Й.В. Баранецького у розробку окремих аспектів фізіології рослин.

В останнє десятиріччя наша країна стала незалежною державою, а тому формує свій суспільний світогляд. Цей процес неможливий без знань з історії науки, процесів її становлення та розвитку у різні історичні періоди існування України, тому що з кожним великим етапом у розвитку науки по-новому висвітлюється і її історія, багато раніше відомих фактів виступають у новому світлі, повертаються до нас іншими гранями, виявляються нові аспекти у розвитку науки. Еволюцію науки і культури в цілому просто неможливо зрозуміти поза контекстом однієї з основних парадигм історико-наукових досліджень, а саме уявлень історичних траєкторій розвитку і становлення окремих наукових дисциплін (біології, хімії, фізики, геології тощо). Незвичайна доля історії української науки тісно пов'язана з “нестандартністю” історії самої України.

Не зважаючи на наявність певної кількості робіт, присвячених різним питанням фізіології рослин, історія розвитку і становлення цієї галузі біологічної науки в Україні висвітлена вкрай недостатньо. Окремі відомості

ПОВІДОМЛЕННЯ

з цього питання містяться у працях провідних спеціалістів у цій галузі, відомих вчених-фітофізіологів К.М. Ситника [1], В.В. Моргуна, В.К. Мусіяки, В.К. Яворської [2] та інших. Однак в літературі немає спеціальних досліджень з історії цієї проблеми в цілому, де були б описані не лише результати різноманітних досліджень життєдіяльності рослинних організмів, але й дано їх науково-історичний аналіз. Дуже мало праць присвячено внеску вчених Київського університету у формування вітчизняної фізіології рослин, особливо це стосується кінця ХІХ століття. Фрагментарна інформація про фітофізіологічні дослідження того часу міститься у історіографічних роботах "Історія Київського університету"[3], "Історія української науки ХІХ-ХХ століть"[4], "Природознавство в Україні до початку ХХ ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах"[5], проте не проведено аналізу внеску українських вчених у формування фізіології рослин як цілісної науки.

Тому мета проведеного дослідження полягала у детальному аналізі фітофізіологічних поглядів вчених Київського університету наприкінці ХІХ століття для з'ясування превалюючих тенденцій і логіки розвитку фізіології рослин в Україні в зазначений період. Завдання роботи передбачали: проаналізувати роботи перших дослідників життєдіяльності рослин в Університеті святого Володимира, ширше показати роль української науки у розробці різних аспектів фітофізіології і дати оцінку цим дослідженням з точки зору сучасних уявлень. Робота проводилась у рамках наукової теми № 0104U002429 "Історичний розвиток фізіології рослин на Україні".

В ХІХ столітті розвиток природничих наук був тісно пов'язаний з університетами, заснованими на території України як форпости передової науки, які створили умови для формування професійної спільності і організованої системи досліджень [5, 228].

15 липня 1834 р. офіційно відкрито у Києві Університет святого Володимира. У 1835 р. організовано кафедру ботаніки, на якій вже з перших років існування у курсі ботаніки читалися розділи з фізіології рослин. Значних успіхів вчені цього навчального закладу досягли у галузі фізіології рослин наприкінці ХІХ століття [3, 147].

Піонером у цьому напрямку робіт був Ілля Григорович Борщов (1833–1878) – різносторонньо обдарована і енциклопедично освічена особистість. Він мав глибокі знання не тільки з різних галузей ботаніки (систематика квіткових рослин, мікологія, альгологія, анатомія і фізіологія рослин, флористика), а й вільно орієнтувався у фізиці, хімії, географії, геології. Діапазон його наукових праць досить широкий: йому належать роботи у галузі систематики рослин і ботанічної географії, альгології і мікології, анатомії і фізіології рослин, біохімії.

Народився Ілля Борщов 31 липня 1833 року у Петербурзі. Початкову освіту він одержав у школі при лютеранській церкві святого Петра, а потім в 1846 р. був відданий до Олександрійського ліцею, який закінчив в 1853 році. Після закінчення ліцею Іллю Григоровича призначили до канцелярії міністерства фінансів; в 1857 р. він став чиновником з особливих доручень цього міністерства.

Однак інтереси молодого людини лежали далеко від його службової кар'єри. Ще в юнацькі роки йому сподобались заняття по вивченню рослин, він з захопленням займався ботанікою, користуючись керівництвами провідних вчених-дослідників Академії наук – Ф.І. Рупрехта і К.А. Мейера. З

академіком Рупрехтом молодий природодослідник часто екскурсав по Петербурзькій губернії, вивчаючи її флору.

В цей період (1855-1857 рр.) Ілля Григорович займався вивченням і описом нових, а також рідких і цікавих у морфологічному відношенні мохів і грибів. В 1857-1859 рр. він прийняв участь в експедиції Академії наук з вивчення басейну річки Сир-Дар'ї і Аральського моря, з якої привіз численні натуральні матеріали для подальшої наукової роботи.

Після повернення з експедиції І.Г. Борщову було дозволено наукове відрядження за кордон для вдосконалення знань у природничих науках. В 1859 р. він займався у ботаніка А.А. Бунге у Дерптському університеті. За кордоном він обрав для роботи Вюрцбурзький університет, де слухав лекції з медицини і хімії, а також працював з ботаніки у професора І.А. Шенка. В 1861 р. Борщов захистив у цьому університеті дисертацію на ступінь доктора філософії ("Молочная кислота как обычная составная часть живых мышечных волокон").

В 1862 р. Ілля Григорович звільнився з міністерства фінансів і переїхав до Києва. Тут він продовжував займатися ботанікою і ретельно обробляв матеріали, зібрані у Арало-Каспійській експедиції. В 1865 р. було опубліковано працю І.Г. Борщова "Материалы для ботанической географии Арало-Каспийского края", яку він у цьому ж році захистив у Київському університеті як магістерську дисертацію. Вчена рада університету присудила здобувачу ступінь магістра ботаніки. В цей же час вчений почав у Київському університеті педагогічну діяльність як приват-доцент кафедри ботаніки, де викладав курс анатомії і фізіології рослин. В 1867 р. він тут же захистив докторську дисертацію "О решетчатых паренхиматических элементах первичной коры *Сегарегіае arhyllae* и их соотношение с млечными сосудами" [6], яка містить окремі відомості з фітофізіології. Після захисту дисертації його було обрано спочатку доцентом, потім – екстраординарним професором (1868) і, нарешті, ординарним професором і завідуючим кафедрою ботаніки (1870).

Цей вчений з метою розповсюдження наукових досягнень приймав активну участь у роботі Київського товариства природодослідників, з 29 березня 1869 р. до 26 січня 1870 р. займав посаду Президента Товариства.

Ілля Григорович був вельми гуманною людиною, демократом і патріотом. Під час балканської війни 1877-1878 рр. він брав активну участь у піклуванні про поранених солдат. Це й було причиною його передчасної смерті. Доглядаючи в одному з київських шпиталів за пораненими солдатами, хворими на висипний тиф, вчений-патріот заразився цією хворобою і скінчався 12 травня 1878 року

Все своє життя І.Г. Борщов багато і напружено працював у галузі ботаніки. Протягом навчального року численні педагогічні обов'язки залишали обмаль часу для наукової роботи, тому він присвячував заняттям улюбленою справою весь канікулярний період. Цей природодослідник багато екскурсав, вивчаючи флору України. У Чернігівській губернії він купив хутір у селі Будище Кролевецького уїзду і тут у маленькій українській мазанці займався науковими дослідженнями і написав переважну більшість наукових праць.

Під час педагогічної діяльності у Київському університеті Ілля Григорович, крім читання обов'язкових лекцій з анатомії та фізіології рослин (1866–1873 рр.), проводив цікаві фітофізіологічні дослідження. Під

ПОВІДОМЛЕННЯ

його керівництвом були розширені дослідження з фізіології рослин, зокрема став розвиватися фізико-хімічний напрямок у вивченні рослинної клітини. Вивчаючи колоїдні властивості плазми і осмотичні явища, Борщов використовував здатність колоїдних часток поглинати воду та інші речовини для пояснення явищ, які спостерігаються у клітинах рослин (набрякання плазми, живлення клітини тощо). Він спростував існуюче уявлення, що колоїдні частки є безформними, аморфними, і припустив, що ці частки здатні розташовуватися у певні структури. Також І.Г. Борщов показав, що можливо існування однієї і тієї ж речовини як у кристалічній, так і в колоїдній формах, які є лише різним станом даної речовини [7, 268]. Ці погляди були новими і прогресивними для того часу і підтвердилися пізніше. Борщову належить пріоритет у встановленні зворотної залежності між швидкістю дифузії у колоїдних розчинах і розмірами їх часток.

Вивчаючи вплив освітлення червоним і синім світлом на рух протоплазми рослинних клітин; встановив, що рухлива текуча протоплазма у жалючих волосках кропиви уходила з освітлених червоними променями місць і накопичувалась у місцях, освітлених синіми променями [8, 224-225].

Особливо важливим і цікавим було спостереження Борщовим руху протоплазми плазмодію у міксоміцетів при яскравому освітленні. Це дослідження було одним з перших у цій галузі. Вчений виявив, що при яскравому освітленні маса протоплазми плазмодія знаходилась у постійному русі. Рух цей полягав у тому, що здійснювались хвилеподібні коливання і місцями протоплазма здувалась швидко у вигляді пухирців, які також швидко втягувались і знов з'являлись у нових місцях. Борщов порівнював це з кипінням напіврідкої маси. Нарешті, у якому-небудь місці, під напором пухирцеподібного здуття, зовнішній шар протоплазми розривався і частина її витікала назовні. Вчений дійшов висновку, що тенденція до самостійного руху властива лише для внутрішньої маси протоплазми, в той час як зовнішній шар здійснює опір цьому руху. Пізніше роботи в цьому напрямку були продовжені фітофізіологами Київського університету.

У 1870 р. І.Г. Борщов виконав серію експериментів з рослинними пігментами – ціаніном і ксантином [9]. На основі оригінальних дослідів він детально вивчив загальні хімічні і фізичні властивості цих пігментів, описав властивості здобутого і очищеного ціаніну, а також деякі особливості цього пігменту при знаходженні у порожнині рослинних клітин, зокрема різний характер його витягнення з клітин: "...задерживающая способность протоплазмы относительно цианина, в присутствии свободной кислоты оказывается чрезвычайно незначительною. Напротив того, протоплазма тех клеток, в которых цианин находится растворенным во внутриклеточной жидкости, не содержащей свободной кислоты, ... задерживает пигменты со значительною силою." [9, 64].

Борщов вперше показав, що у клітинах жовтих пелюсток, крім ксантину міститься й інший, розчинений у внутрішньоклітинній рідині пігмент – ксантеїн, описав окремі властивості цього пігменту. Цей вчений відкрив характерну реакцію на ксантин, яка дозволяє визначити навіть найменші сліди його: темно-синє забарвлення при дії концентрованої сірчаної кислоти. Наприкінці статті він робить важливе припущення про генетичний зв'язок різних груп пігментів: "...имею повод предполагать, что как цианин и ксантин, так и ксантеин цветов находятся в теснейшем

генетическом отношении с зеленым пигментом хлорофилловых зерен и вероятно прямо образуются из него" [9, 67]. На той час роботи по пігментам клітинного соку були одиничними і ретельні дослідження Борщова внесли у цю мало вивчену галузь ряд нових, важливих даних про хімічні і фізичні властивості пігментів.

Борщов написав курс фізіології рослин, який не було опубліковано. На жаль, передчасна смерть обірвала його різнобічну наукову і науково-громадську діяльність. Проте його захопленість наукою, напружена праця в поєднанні з виключною талановитістю дали чудові результати: цей вчений виконав оригінальні і важливі дослідження в галузі фітофізіології.

У XIX столітті в Київському університеті найбільші заслуги в галузі фізіології та анатомії рослин мав Йосип Васильович Баранецький (1843–1905), який народився у Гродненській губернії. Спеціальну освіту він отримав у Петербурзькому університеті, який закінчив у 1867 році.

Свої дослідження у галузі ботаніки юнак розпочав ще у студентські роки під керівництвом відомого представника класичної фізіології рослин А.С. Фамінцина. Тоді він переконливо довів, що гонідії лишайників, ізольовані від слані, здатні до самостійного життя. Разом з тим він виявив, що гонідії, які раніше вважалися клітинами нестатевого розмноження, у своєму розвитку нагадують прісноводні водорості. Ці дослідження Баранецького, проведені спільно з його учителем, мали важливе значення для обґрунтування теорії утворення лишайників шляхом симбіозу грибів з водоростями, запропонованої Швенденером. Але слід зазначити, що сам Баранецький стримано ставився до цієї теорії, оскільки завжди з великою обережністю робив свої висновки.

Значний інтерес являють собою його дослідження з фізичної фізіології рослин, а саме вивчення фізико-хімічних властивостей рослинної клітини, наведені у магістерській дисертації «Исследование над диосмосом по отношению его к растениям» (1870) [10]. У цій праці автор запропонував оригінальну методику експериментальних досліджень і сконструював для цього спеціальну модель осмометра. Він вивчав важливі питання осмотичних явищ, пов'язаних з фізіологічними процесами, які відбуваються в клітині: властивості перегородок, через які надходять різні розчинні речовини; осмотичні властивості колоїдних речовин; осмотичні еквіваленти солей слабких розчинів.. У той час ці питання фізіології рослин були майже не розроблені.

Після захисту магістерської дисертації Йосип Васильович був відряджений за кордон для ознайомлення з експериментальними дослідженнями з фізіології рослин. Він працював в Галлі, Вюрцбургу та Лейпцигу. Працюючи в Галлі, Баранецький знайшов нову форму сумчастих грибів, яку він дослідив і визначив її систематичне положення. Ця праця відіграла важливу роль у розвитку сучасних уявлень про дріжджі.

У 1871 р. він розпочав роботи з екологічної фізіології рослин, а саме вивчення впливу різних умов на випаровування води рослинами. Баранецьким було встановлено, що транспірація обумовлюється впливом різних факторів, до яких належать зміни умов освітлення, стрясування, при якому водяна пара виходить швидше з повітряних порожнин рослин, та ін. Своїми працями він встановив пряму залежність випаровування води рослинами від зовнішніх умов. Висновки його робіт були оригінальними і

ПОВІДОМЛЕННЯ

новими, тому що в той час було розповсюджено уявлення, що процес випаровування води у рослин не залежить від зовнішніх умов.

Й.В. Баранецький вивчав також вплив температури ґрунту на подачу і випаровування води стеблом. Особливої уваги заслуговують його праці [11; 12] про періодичність соковиділення, або "плачу", рослин, які не втратили свого значення і для сьогодення. За допомогою винайденого ним самозаписуючого приладу вчений встановив, що вдень корені сильніше нагнітають воду у надземні частини рослин, а вночі слабкіше. На відміну від В.Гофмейстера, який вважав, що періодичність роботи кореня не пов'язана з зовнішніми умовами, Баранецький встановив, що ця періодичність обумовлена зміною дня і ночі. Таким чином, український вчений виявив періодичність "плачу", причину його та вплив температури на його інтенсивність. Він встановив, що періодичність "плачу" рослин обумовлюється змінами дня і ночі, освітленням та затемненням. Одержані дані послужили основою його докторської дисертації "О периодичности «плача» травянистых растений и причинах этой периодичности" [11].

З 1873 р. після захисту докторської дисертації почалася педагогічна діяльність Й.В. Баранецького в Київському університеті на посаді спочатку екстраординарного, а потім ординарного професора (1877) кафедри ботаніки, де він викладав фізіологію та анатомію рослин. В цей період ботанічний кабінет Київського університету був обладнаний недостатньо. Йосип Васильович виявив великі організаторські здібності при забезпеченні кабінету всім необхідним для фітофізіологічних досліджень. Баранецький заснував у Київському університеті першу на Україні фізіологічну лабораторію і забезпечив її сучасним для того часу обладнанням. Він вважається основоположником фізіологічної школи як в університеті, так і на Україні взагалі.

В організованій лабораторії фізіології рослин вчений проводив багато часу; він повторив досліди І.Г. Борщова про вплив світла на рух плазми і прийшов до аналогічного висновку [13], а саме: плазмодій міксоміцетів уникає інтенсивної дії світла і завжди пересувається в напрямку найменшого освітлення. Але Баранецький провів ще цікаві досліди з порівняння впливу сили тяжіння і світла на плазмодії *Aethalium serticum* і встановив, що "...дневной свет оказывает на направление движения плазмодиев миксомицетов... столь же решительное влияние, как и сила тяжести и плазмодии эти, обладая негативным геотропизмом, представляют в то же время сильный отрицательный гелиотропизм" [13, 242]. Порівнюючи інтенсивність цих тропізмів, він зазначає: "...геотропизм плазмодиев лишь крайне слаб в сравнении с чувствительностью их к действию света..." [13, 246]. При цьому було також встановлено, що під впливом освітлення зовнішній шар протоплазми починає згущуватись, втрачає рухливість і затримує рух внутрішніх шарів її: "...наружный, освещенный слой протоплазмы находится как бы в сокращенном состоянии, сдерживая внутреннюю массу, сохраняющую сильное стремление к подвижности" [13, 254]. Спостерігаючи за дослідними об'єктами, уважний вчений помітив цікаве явище, коли негативний геотропізм змінюється після перебування на світлі на позитивний; відбувався і зворотний процес після перебування плазмодіїв у темряві. На ці процеси впливали такі умови: вологість і температура. Стосовно геліотропізму ситуація дещо інша: "Гелиотропизм плазмодиев не подлежит

параллельным изменениям: как в позитивно, так и в негативно-геотропичном состоянии плазмодии представляли всегда лишь отрицательный гелиотропизм” [13, 257].

Й.В. Баранецький стояв біля витоків хімічного напрямку у фізіології рослин. У той час українські вчені приділяли особливу увагу питанням перетворення запасних речовин при проростанні і дозріванні насіння. Баранецький (1878) провадив численні спостереження за динамікою крохмалю в рослинних тканинах та розчиненням зерен крохмалю ферментом діастаз. Зазначена робота з дослідження ферментів, які розкладають крохмаль у рослинах, мала теоретичне значення для обґрунтування складних процесів – перетворення запасних речовин у рослинах, що пов’язані з процесом обміну.

Майже одночасно з цією роботою Й.В. Баранецький (1877) одним з перших на Україні виконав дослідження росту та руху рослин. Він опублікував працю про добову періодичність росту. Дослідження цього процесу вимагало ретельних вимірювань за допомогою ростоміра. Для цієї мети вчений удосконалив прилад, сконструйований Ю. Саксом, – ауксанограф, зробив його більш зручним і широко користувався ним для своїх досліджень. Він виявив добову періодичність росту рослин. Було показано, що у одних рослин максимальний приріст відбувається вночі або рано вранці, у інших – протягом дня або ввечері. На думку вченого, цей режим пов’язаний з певним ритмом перебігу біохімічних процесів в листках і в конусі росту, а ці процеси, в свою чергу, залежать від періодичності зміни ночі і дня. Ним було встановлено явище довготривалої післядії добової зміни дня і ночі на періодичність росту (у темряві). Крім того, Баранецький вивчав тропізми рослин: фототропізми і геотропізми у слизовиків (1875), рух витких рослин (1883), поведінку комахоїдних рослин (1877) [14].

В останній період своєї діяльності цей природодослідник виявив великий інтерес до анатомії рослин і присвятив цій галузі біології низку наукових праць – “Способ утолщения стенок паренхимы” (1886), “Образование постоянных тканей в вегетационных верхушках однодольных растений” (1897), “О так называемых биколлатеральных сосудных пучках” (1899), “О причинах направления ветвей деревьев и кустарников” (1901).

Слід зазначити, що Баранецький цікавився також питаннями тоді ще молодій галузі природознавства – мікробіології. Цьому питанню присвячені його праці “Об усвоении растениями свободного азота” (1894) та “Брожение и его физиологическое значение” (1901). В останній він зокрема висловив віталістичну концепцію про механізм шумування.

Й.В. Баранецький періодично брав участь у роботі Київського товариства природодослідників; з 1904 р. був обраний головою товариства. Наукові праці Й.В. Баранецького, присвячені вивченню різних аспектів життєдіяльності рослинного організму, увійшли в скарбницю світової науки і створили фундамент для подальшого розвитку фітофізіології на Україні.

Отже, І.Г. Борщов і Й.В. Баранецький були першими вченими, які наприкінці ХІХ століття проводили фітофізіологічні дослідження у Київському університеті. Аналіз робіт київських фізіологів показав, що незважаючи на те, що вони включилися у вивчення життєдіяльності рослин

ПОВІДОМЛЕННЯ

пізніше, ніж західноєвропейські колеги, ці вчені зайняли помітне місце у вивченні різних проблем життєдіяльності рослин, і більшість їх робіт отримала загальне визнання. Характерною особливістю досліджень українських вчених був біологічний підхід до вивчення онтогенезу з урахуванням екологічних факторів і фізіологічних особливостей рослинних організмів. У цьому відношенні великий практичний і науковий інтерес має зіставлення сучасних результатів із досвідом минулого. Це тим більше цікаво, що більшість досліджень “канули в літа”, залишаючись невідомими сучасникам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Развитие биологии на Украине: В 3-х т./ Гл. редкол.: Сытник К.М. (гл. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1984-1986. – Т. 1. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции / Редкол.: Новиков Б.Г. (отв. ред.) и др. – 1984. – 416 с.
2. Моргун В.В., Мусияка В.К., Яворська В.К. Історія розвитку фізіології рослин в Україні //Фізіологія рослин в Україні на межі тисячоліть: У двох томах./ Гол. ред. В.В. Моргун. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – Т.1. – С. 6-19.
3. Історія Київського університету. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. – 629 с.
4. Онопрієнко В.І. Історія української науки XIX – XX століть. – К.: Либідь, 1998. – 304 с.
5. Павленко Ю.В., Руда С.П., Хорошаєва С.А., Храмов Ю.О. Природознавство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах. – К.: Видавничий дім “Академперіодика”, 2001. – 420 с.
6. Борщов И.Г. О решетчатых паренхиматических элементах первичной коры *Сегарегіае arphyllae* и их соотношение с млечными сосудами // Университетские известия. – 1867. – № 4. – Отд. 2. - С. 1-32.
7. Борщов И.Г. О свойствах и частичном строении коллоидов, участвующих в построении тела животных и растительных организмов // Журн. рус. хим. о-ва. – 1869. – Т. 2. – Вып. 6. – С. 266-268.
8. Borcschoff I.G. Wirkung des rothen und blauen Lichtstrahles auf das bewegliche Plasma der Brennhare von *Urtica urens* // Bull. l'Acad. Sc. de St.-Petersb. – 1867. – Vol. XII. – P. 211-225.
9. Борщов И.Г. Заметка о растительных пигментах: цианине и ксантине// Зап. Киев. о-ва естествоисп. – 1870. - № 1. – Вып. 1. – С. 56-67.
10. Баранецкий О.В. Исследования над диосмосом по отношению его к растениям: Рассуждения на степень магистра ботаники. – СПб., 1870. – 42 с.
11. Баранецкий О.В. О периодичности «плача» травянистых растений и причинах этой периодичности: Рассуждение на степень д-ра ботаники. – СПб., 1872. – 284 с.
12. Баранецкий О.В. О периодичности истечения сока травянистых растений и причинах этой периодичности // Труды СПб. о-ва естествоисп. – 1873. – Т. 4. – Вып. 1. – С. 1-84.
13. Баранецкий О.В. Влияние света на плазмодии *Aethalium septicum* // Зап. Киев. о-ва естествоисп. – 1876. – Т. 4. – Вып. 3. – С. 235-266.
14. Баранецкий О.В. Плооядные растения. – Киев, 1877. – 231 с.

**УКРАЇНА В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: НОВА
НАУКОВА РОЗВІДКА ВИСОКОГО ҐАТУНКУ
[РЕЄНТ О.П., СЕРДЮК О.В. ПЕРША СВІТОВА
ВІЙНА І УКРАЇНА. – К.: ҐЕНЕЗА, 2004 – 480 С.]**

Події Першої світової війни за радянських часів свідомо замовчувалися й перекручувалися, їх аналіз витіснявся численними описами революційної боротьби більшовиків, громадянської війни в Росії. Значно більша увага приділялася висвітленню іншої світової війни, Другої. Через це вони залишилися маловідомими й недослідженими. Поміж тим, Перша світова війна була незнаною до того геополітичною катастрофою, яка визначально вплинула на всі наступні процеси та явища, що відбувалися в Україні, створивши, перш за все, об'єктивні передумови для Української революції.

У рецензованій монографії її автори Олександр Реєнт і Олександр Сердюк, відкинувши застарілі догми, нав'язані суспільству правлячим у свій час радянським режимом, здійснивши велику пошукову роботу й увівши в обіг багато нових документів та статистичних матеріалів, чи не вперше в українській історіографії розглянули в комплексі проблеми, породжені війною. У шести розділах монографії ґрунтовному аналізу піддано стан промисловості, сільського господарства та транспортно-залізничного комплексу України в роки війни, об'єктивно висвітлено роль України у забезпеченні армії та населення продовольством, вплив війни на суспільно-економічне становище населення та суспільно-політичне життя.

Спираючись на широку джерельну базу, автори доводять масштабність і різнобічність внеску української промисловості в обороноздатність Російської імперії, адже на підприємствах України виготовлялася солідна частка боєприпасів, а її металургійна промисловість стала фундаментом усієї системи озброєнь. Вугільна промисловість Донбасу, ставши фактично єдиним джерелом твердого мінерального палива для народного господарства імперії, в цілому забезпечила потреби споживачів, особливо залізниць і підприємств, які виконували військові замовлення. У той же час, зауважують дослідники, затягування війни спричинило тенденцію до занепаду промисловості України, що пояснюється недостатнім розвитком машинобудування й металообробки, припиненням відносин зі світовим ринком. Негативну роль відіграли нестача та різке зниження якісного складу робітників, брак палива та сировини. Потреби фронту призвели до мілітаризації економіки, прискореного розвитку одних промислових галузей і занепаду інших, зрештою стали причиною небувалого дисбалансу господарства.

Найуразливішою його ланкою виявився транспорт. Цій проблемі присвячений окремий розділ монографії, у якому на підставі ретельного дослідження джерел робиться висновок, що транспорт не спромігся забезпечити промислові підприємства паливом і сировиною, а населення продовольством, найнеобхіднішими речами. Напередодні усунення від влади династії Романових, зазначається в дослідженні, через гостру транспортну кризу створилася небезпечна тенденція до розрухи всього народного господарства (с. 332).

Загалом, за вражаючими цифрами нарощення мілітарного потенціалу все ще стояла економіка з нерозвиненою промисловою інфраструктурою і щодалі меншими можливостями у справі забезпечення населення мінімальними потребами. Це була реальна загроза для імперії, яку не усвідомлювала правляча еліта (с. 104).

Аналізуючи становище в сільському господарстві, автори підкреслюють, що на початку ХХ ст. воно залишалося провідною галуззю економіки імперії. І хоча його розвій в Україні гальмувався кріпосницькими пережитками у вигляді поміщицьких латифундій, селянським малоземеллям та недостатнім використанням досягнень науки й техніки, воно, ставши на шлях інтенсивного розвитку, дало значну частку усього виробництва й близько 40 % експорту царської Росії (с. 115): Україна була найбільшою житницею Європи. Однак у роки війни її продуктивний земельний ресурс помітно скоротився. В монографії всебічно аналізуються причини та негативні наслідки цього явища для продовольчої справи.

Не була втішною і ситуація у тваринництві, за рівнем розвитку якого імперія була позаду європейських країн, що спричинило гострі проблеми на м'ясному ринку в роки війни. У монографії доводиться руйнівний вплив війни на тваринництво. Саме з України, зазначають автори, інтенсивно постачалася худоба для армії та промислових регіонів, що призвело до різкого зменшення її чисельності, а мобілізація коней в армію створила загрозу проведенню сільськогосподарських робіт. Підбив машинної й технічної бази сільського господарства, яка також дістала об'єктивного аналізу, призвів до того, що, як влучно пишуть автори, "банальна, на перший погляд, коса, стала на третьому році війни надзвичайно важливим чинником, який впливав на суспільну свідомість. Її відсутність на ринку стала символізувати повне безсилля промисловості царської Росії, нездатності правлячого режиму задовольнити мінімальні потреби сільського господарства" (с. 143–144).

Отже, війна спричинила занепад сільського господарства України. Вона відірвала від землі мільйони робочих рук, чисельність мобілізованих в армію чоловіків перевищила критичний рівень, трудові ресурси в українському селі різко скоротилися. Посилилася міграція сільського населення до міст і промислових регіонів. Прискореними темпами руйнувався найтонший прошарок господарств, сформований за сім передвоєнних років. Частина селян повністю втратила землю, тягар війни ставав дедалі відчутнішим і для приватновласницьких господарств, і навіть для великого землеволодіння. На тлі цих явищ і за умов нееквівалентного обміну продовольчих і промислових товарів та дефіциту останніх відбулося згортання економічних зв'язків між містом і селом. У монографії підкреслюється, що це призвело з часом до ще більшого розбалансування економіки.

На сторінках рецензованої праці широко висвітлено першорядна роль України в забезпеченні армії та населення продовольством. Зазначивши, що у суспільстві царської Росії існувала впевненість у невичерпності сільськогосподарських ресурсів, автори показують оманливість цих сподівань. Вони аналізують продовольчі ресурси України (до війни надлишки хліба становили в середньому близько 10 пудів на одну людину), динаміку їх споживання. Надаючи важливого значення забезпеченню військ продовольством, правлячий режим зміг мобілізувати

ресурси для прохарчування військ, ігноруючи при цьому потреби цивільного населення. Детально розповідаючи про це, а також реформування продовольчого ринку, в тому числі, втілення в життя так званої продрозверстки Ріттіха, автори доводять, що основний тягар було покладено на Україну, зважаючи на її потужні ресурси, промислову базу для переробки сільськогосподарської продукції та географічне розташування поряд з театром воєнних дій. Але загальний занепад економіки, урядові промахи в регулюванні ринку продовольства призвели до неминучого загострення продовольчої кризи, яка з другої половини 1916 р. стала набирати необоротного характеру.

Особливу увагу автори приділили аналізу суспільних процесів у Наддніпрянській Україні, відтворенню загальної картини політичного, соціально-економічного, ідеологічного, етноконфесійного та культурного життя. У передвоєнні роки завдяки промислому піднесенню зростав життєвий рівень частини жителів, однак у спадок від кріпосницької епохи залишилися гострі протиріччя, поміж привілейованою верхівкою й широкими масами населення пролягала прірва. Внутрішньому ринку були притаманні примітивні норми регулювання торгівлі й обслуговування жителів міста і села, населення залишалося надзвичайно бідним.

Війна ще більше ускладнила соціально-економічне становище, принесла людям нові випробування. Значна частина сімей втратила годувальників, а побутові умови переважної більшості міських жителів через нестачу, а то й повну відсутність більшості промислових товарів, украй погіршилися. Зросла тривалість робочого дня. Через дорожнечу неухильно падала реальна заробітна плата. У містах з'явилася безліч біженців і безпритульних дітей.

Ці та інші негативні явища призвели до різкого падіння життєвого рівня населення. Автори доводять це, розкриваючи складові механізми та джерела фінансування війни, яке здійснювалося за рахунок усіх суспільних верств і прошарків. Вони з'ясовують причини продовольчих утруднень, від яких потерпали міста, особливо Донбасу і Придніпров'я, детально аналізують чинники, що вплинули на загострення продовольчої ситуації, та підкреслюють, що наслідками цих процесів було виснаження робітничого населення, зростання його незадоволення правлячим режимом, загострення суспільних відносин (с. 382). І хоча громадськістю України вживалися заходи для стримування спаду життєвого рівня міського населення (у монографії висвітлюються як ці заходи, так і стримуючі впливи селянських і міських кооперативів, страйкового руху), але зупинити його не вдалося.

Автори реконструюють суперечливу картину суспільно-політичного життя, на яке наклала відбиток архаїчність царської Росії. Верховна влада гальмувала потреби суспільного розвитку, роль буржуазії в державному управлінні була незначною. Через призму добродійної діяльності громадських організацій, у яких правляча бюрократія вбачала для себе загрозу, безплідних зусиль громадськості, спрямованих на реформування місцевого й господарського управління, проведення економічних реформ (у монографії доводиться, що вони не дали жодних позитивних результатів), відвертого гальмування урядовими установами кооперативного будівництва показано посилення протистояння між владою та силами

РЕЦЕНЗІЇ

ліберальної буржуазії, тріщина між якими “розширювалася й загрозувала перетворитися на безодню” (с. 437).

Поразки на фронті спричинилися до того, що, за висловом авторів, запас монархічних почуттів частини суспільства став танути, як сніг під весняним сонцем. Але сподівання ліберальної буржуазії та її лідерів на конституційні реформи, на свою визначальну роль в органах управління економікою, не справдилися. Монархія не бажала поступитися частиною владних прерогатив, однак для досягнення вирішального успіху в протистоянні громадськості правлячий режим уже не мав належного ресурсу (с. 444). Усе частіше давав збої механізм дискредитації опозиційних сил, а сама влада наочно демонструвала повну аморальність через зв'язки з распутінцями, чорносотенцями та іншими суспільними покидьками. Це призвело до подальшого загострення стосунків між владою і підприємницькою буржуазією, правлячою верхівкою та українськими національно-патріотичними силами, існуючою бюрократією й Державною думою, що свідчило про збереження авторитарного правління. Проте, зауважують автори, “вплив громадськості на суспільну свідомість виявився недостатнім, щоб позбутися застарілої системи управління реформістським шляхом” (с. 451).

Прокидаючись від вікового гноблення, попри невисокий на той час рівень загальної національної свідомості більшої частини населення, розмитість уявлень щодо розв'язання нагальних соціальних проблем, обмаль досвідчених керманців, українське суспільство починало усвідомлювати, що його майбутнє – у самостійному економічному, соціальному й національному розвитку

Монографію вирізняє те, що автори на замовчують і не обминають складних і суперечливих проблем економічного та суспільно-політичного життя, дають їм виважену оцінку, яка ґрунтується на досконалому вивченні значного масиву документів, періодики, статистики. Привертають увагу численні змістовні таблиці, які дають можливість зіставлення статистичного матеріалу. У рецензованій праці також окреслено чимало проблем, що потребують подальшого глибокого й масштабного дослідження.

Без сумніву, ця фундаментальна праця посяде чільне місце в низці кращих праць з проблематики Першої світової війни й загалом з історії України ХХ століття.

*Климов А.О., професор, завідувач кафедри історії України
Луганського національного педагогічного університету ім. Тараса
Шевченка*

АНОТАЦІЇ

Абакумова В.И. Становление двухпартийной системы в США

Освещаются основные этапы становления двухпартийной системы в Соединенных Штатах Америки.

Abakumova V.I. Becoming of the two-party system in the USA

This article tells about creating two-partied system in USA.

Барабаш Ю. В. Некоторые аспекты возникновения медицинских организаций на Луганщине в 20-х гг. XX ст.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с формированием сети медицинских учреждений в Луганском крае в 20-е гг. XX в. Обращено внимание на деятельность органов управления в области здравоохранения. Рассмотрен процесс открытия больниц, амбулаторий, поликлиник, которые оказывали соответствующие услуги населению.

Barabash U. V. Some aspects of becoming of medical establishments on Lugansk region in 20th XX cent.

In this article are scrutinized queries connected with the foundation of medical institutions in Lugansk region in 20th years of the XXth century. The attention is paid to the work of the organs of the health-care. There scrutinized the process of opening of hospitals, clinics, which rendered appropriate services to the population.

Борисова О.В. "Slavorum apostoli"

Статья посвящена анализу содержания Энциклики папы Иоанна Павла II «Slavorum apostoli» по линии главной темы документа – славянской миссии св. Кирилла и Мефодия.

Borisova O.V. "Slavorum apostoli"

The article is devoted to the analysis of the content of the Encyclica "Slavorum apostoli" by papa Ioann Pavel the II. It is based on the line of the important document of the slavonic mission by saint Cyril and Methodiy.

Бритюк А.А. Восточная Украина, как один из сырьевых центров в эпоху раннего металла

В работе рассмотрена возможность существования в эпоху раннего металла на территории бассейна р.Севрский Донец центра по добыче и обработке сырья для производства орудий – кремня и меди.

Brituk O.O. East Ukraine territory as one of the raw materials centers in halcolithic period

In the article author draw a conclusions about existence a sort of raw materials center in the Seversky Donets River basin territory. Are described processes of flint and bronze artifacts genesis and transporting from the territory of ancient East Ukraine.

Буранова Л.А. Изобретатели и рационалисты на Луганщине в середине XX века.

В статье исследуется деятельность изобретателей и рационализаторов на Луганщине середины XX в. Рассматриваются положительные и отрицательные стороны в проявлении новаторства. Анализируется значение открытий, их влияние на экономическое положение региона. Указываются стимулы творческой деятельности.

Buranova L. A. Yzobrytkely and rationalists on Luganschyne in the middle of XX age.

The article covers the activity of the inventors and the rationalesators in Lugansk region in the middle of XX century; examinants the positive and the negative features of

the innovation activity; analyses the importance of inventions, their influence on the economical development of the region.

Вовк С.О. Украинское законодательство об урегулировании приграничных сотрудничества Российской Федерации и Украины на рубеже XX – XXI ст.

Рассматриваются правовые вопросы приграничного сотрудничества между Украиной и Российской Федерацией в украинском национальном законодательстве.

Vovk S.O. Ukrainian legislation about the settlement of border-line collaboration of a Russian Federation and Ukraine on the border of the XX – XXI item

It is looking through the law and order in the main questions of the border friendship between Ukraine and Russian Federation.

Гедьо А.В. Греки северного Приазовья в историографии XIX – начала XX ст.

В статье освещаются вопросы формирования историографии XIX – начала XX вв., посвященной грекам Северного Приазовья, а также возникновения и формирования в ее рамках основных направлений исследований. Базируясь в основной своей массе на источниках и личных наблюдениях, историография данного периода отличается как численностью, так и проблематикой исследований. Более всего в поле зрения исследователей оказались вопросы политического и хозяйственного развития приазовских греков, а также их духовной жизни и этнического своеобразия.

Gedjo A.V. Greeks of north Pryazov'ya in historiography XIX – began XX st.

This article touches the issues of historiography formation in XIX – XX cc that is devoted to the Greeks of Northern Priazovie. It also deals with the creation and formation of the main branches of researches in this field. Having taken different resources and personal observations as a basis, it became evident that the historiography of the period differed a lot in its number and key research issues. The point that drew the most attention of the researchers was the development of political and every-day life of the Greeks of Priazovie as well as their spiritual and ethnic peculiarities.

Довжук И.В. Мануфактурная промышленность Надднепрянской Украины в середине XIX в.: некоторые аспекты развития

Рассматриваются такие отрасли мануфактурной промышленности, как суконная, изготовление стекла, кирпича, фарфора и фаянса. Показана география распространения этих производств в украинских губерниях, которые находились под властью Российской империи, стоимость производства, число работающих.

Dovzhuk I.V. Manufacturing industry of Naddnepryanskaya Ukraine in the middle of XIX century: some aspects of the developing

One scrutinizes such manufacturing branches like cloth, glass making, porcelain, highly glazed pottery and brick. The geography of spreading the industry in the Ukrainian regions are shown, they were under the power of Russian Empire. There are also shown the number of working people.

Закіров М.Б. К вопросу заселения украинцами Западной Сибири в XVII - в начале XX века

В статье сделана попытка определить причины, условия и масштабы переселения украинцев в Западную Сибирь в XVII - начале XX века. Автор прослеживает динамику численности украинцев в регионе, определяет основные направления миграций, обращает внимание на расположение украинских поселений, формирование районов их компактного размещения и вклад украинских переселенцев в экономическое развитие региона.

Zakirov M.B. . To the question of settling by the Ukrainians Zapodnoy Sebyry in XVII - at the beginning of XX age

An attempt to define reasons, terms and scales of migration of Ukrainians in Western Siberia in XVII is done in the article - beginning of XX age. An author traces the dynamics of quantity of Ukrainians in a region, determines basic directions of migrations, pays attention to the location of the Ukrainian settlements, forming of districts of their compact placing and deposit of the Ukrainian migrants in economic development of region.

Зиза М.М. Трансформация форм хозяйствования в аграрной сфере экономики Украины (50-е – 90-е годы XX ст.).

В статье комплексно освещены состояние и этапы изменений производственных отношений в сельском хозяйстве Украины в 50-х – 90-х гг. XX ст.

Zyza N.N. Transformation of forms of managing in agrarian sphere of economy of Ukraine (50th - 90th years of XXth century).

In article the condition and stages of changes of relations of production in an agriculture of Ukraine in 50th - 90th years of XXth century are covered in a complex.

Ивангородский К.В. Зарождение западноевропейской этнологической мысли (вторая половина XVIII – первая половина XX вв.).

Предпринята попытка комплексного обзора западноевропейской этнологической мысли во второй половине XVIII – первой половине XX вв. Определены основные парадигмы таких направлений, как эволюционизм, диффузионизм, функционализм, французская социологическая школа, американская школа исторической этнологии, этнопсихологическая школа. Анализируется их влияние на становление теории этноса и концепции этносоциальных процессов.

Ivangorodsky K.V. The origin of ethnological idea of West Europe (the second half XVIII – the first half XX centuries).

In this article the author attempts to give the summary of the ethnological idea of West Europe in of the second half XVIII – the first half XX centuries. The fundamentals paradigms principals currents: evolutionism, diffusionism, functionalism, French sociological school, American school of historical ethnology, ethno-psychological school are determined. The influence on formation of the theory of ethnos and conception of ethnosocial processes is analysed.

Иванов Е. В. Политическое и экономическое сотрудничество Болгарии и СССР во второй половине восьмидесятых годов XX в. в оценке советской официальной прессы

В статье на основе анализа советской прессы сделан вывод, что сотрудничество СССР и Болгарии в данный период было позитивным и продуктивным, но по ряду причин оно вступило в кризисную фазу в конце восьмидесятых гг. XX столетия. Его освещение в советской официальной прессе было сильно идеологизированным

Ivanov E. V. Political and economic cooperation of Bulgaria and USSR in the second part eightieth of XX century in the official press.

Article concerns questions of cooperation of Bulgaria and the USSR. The special attention is devoted to economic and political aspects. The conclusion is made, that cooperation was positive and productive, but for some reasons it has entered a crisis phase in the end eightieth years of XX century

Кальницкая Н.Д. К вопросу об идеологической основе казацко-крестьянских восстаний конца XVI в.

Статья посвящена вопросу изучения истоков формирования казацкой идеи государственного строительства. Рассматривается идеологическая суть казацко-крестьянских восстаний конца XVI в.

Kalnitskaya N. D. For the question of the ideological essence of the Kazak-Peasant revolts of the ending of XVI century.

The article is devoted to question about beginning of foundation of idea Kazaks building state. The ideological essence of the Kazak-Peasant revolts of the ending of XVI century are examined.

Коротун О.В. Проблемы повоенной юнионизации в контексте внутренних мотивационных побуждений.

В статье исследуются процессы юнионизации украинского общества в контексте внутренних мотивационных побуждений. Автор рассматривает основы, на которых базировалось профсоюзное членство в послевоенный период, определяет причины и внутренние мотивы, которые побуждали трудящихся вступать в ряды массовой общественной организации.

Korotun O.V. Problems of povoennoy yunyonyzatsyy in the context of internal motivational motives

In this article the process of unionization of ukrainian society is investigated in the context of inner motives. The author examines the grounds on which the postwar trade union membership was based, concludes the reasons and inner motives which induced the workers to join the mass social organization.

Кривуля О.О. Суспільно-політична діяльність жінок-робітниць важкої промисловості України у 1929-1938 рр.

В статье освещается участие работниц тяжелой промышленности Украины в общественно-политической жизни страны. Анализируются особенности решения женского вопроса в процессе утверждения гендерной демократии.

Krivulya O.O. Social and political activity of women workers of heavy industry in Ukraine in 1929-1938 yy.

The article informs about the participation of women working in heavy industry of Ukraine in the social-political life of the country. The peculiarities of women's question solution in the process of approving of gender democracy are analysed.

Кухарченко М.К. “Греческий проект” в политике Российской империи в последней четверти XVIII ст.

Стаття присвячена “грецькому проекту” Катерини II, який є одним з напрямків східної політики Російської імперії. Автор приділяє значну увагу стратегічним планам Росії щодо Балканського півострова; досліджує вплив імперії на світову зовнішньополітичну ситуацію, а саме: взаємини з Кримським ханством, партнерські стосунки з Австрією та російсько-турецькі війни 1768-1774 та 1787-1792 років.

Kuharchenko V. K. «Greek project» in the policy of the Russian empire in the last fourth of XVIII Item

The article is devoted to the “Greek project” of Katherine II, which is one of the directions of the Eastern policy of Russian Empire. The author pays much attention of the strategical plans of Russia concerning Balkan peninsula; studies the influence of the empire on the world external political situation, exactly: relations with Crimean Khanate, partner ship with Austrian Empire, Russian-Turkish wars 1768-1774 and 1787-1792.

Ладыга Л.И. . Издание источников по истории коренизации национальных меньшинств Украины (20-е – начало 30 х годов XX в.) в 90 е годы XX века.

В статье анализируются источники с истории коренизации национальных меньшинств изданные в 90-х гг XX века. Предлагается их классификация по проблемному принципу. Из широкого спектра источников посвященных национальным меньшинствам выявлены те, которые касаются политики коренизации в Украине.

Ladiga L. I. . Edition of sources of history of korenzatsiya of national minorities of Ukraine (20th - began 30th XX century) in 90th XX ages.

In the article sources are analysed from history of korenzatsiya of national minorities in 90th XX ages. Their classification is offered on problem principle. From the wide spectrum of sources of devoted to the national minorities those which touch the policy of korenzatsiya in Ukraine are exposed.

Литвиненко В.Ф., Шведчикова І.О. О.М. Коняев – один из фундаторов отечественного тепловозостроения

В статье на фактическом материале впервые в отечественной историографии комплексно освещается деятельность главного конструктора Луганского тепловозостроительного завода в 1960-1969 гг. Коняева Алексея Николаевича – ведущего разработчика и организатора серийного выпуска многочисленных моделей современных локомотивов железных дорог.

Litvinenko V. F., Shvedchykova I.O. O.M. Konyayev is one of fundatorov of domestic teplovozobuilding.

In the paper on the factual material firstly in the native historiography the activity of Lugansk locomotive building plant chief designer in 1960-1969 years Konyayev Alexey Nikolayevich is complexly illuminated. He was the leading developer and organizer of serial production of numerous models of contemporary railways locomotives

Михайловская О. Г. Историко-политические предпосылки формирования институтов гражданского общества в Украине

В статье автор попытался проанализировать предпосылки становления институтов гражданского общества в Украине, определить специфику культурно-исторических и общественно-политических условий этого процесса.

Mykhaylovskaya O. G. Historiko – polytycheskye pre-condition of forming of institutes of civil society in Ukraine

The author of the article tried to analyse preconditions of formation civil society institutions in Ukraine, to define specificity of cultural – historical and social – political conditions of this process

Михальский І.С. Археографические проблемы истории украинских политических партий начала XX ст..

Проанализировано издание документов по истории украинских политических партий конца XIX - начала XX вв. Отмечено, что недостаточный объем их публикаций требует активизации археографической работы. Сделан вывод о необходимости сосредоточения в Украине архивных материалов в едином научном центре с использованием современных компьютерных технологий.

Mikhalskiy I. Archeographic problems of the history of Ukrainian political parties of the beginning of the XX-th century.

In the proposed article there has been made the analysis of publication of documents in history of Ukrainian political parties of the end of the XIX-th – beginning of the XX-th centuries. It is noted that the fact of lack of their publications requires a more active archive work. The conclusion is it is necessary to concentrate archive materials in the single centre in Ukraine by means of computer technologies.

Нагорная Т., Нагорный В. Современные подходы к проблеме классификации течений православного происхождения в Украине в новое время.

В статье рассматриваются дискуссионные вопросы классификации течений православного происхождения в Украине в новое время (староверы, духовные христиане и другие). Авторы анализируют подходы современных исследователей к разрешению этой проблемы.

Nagorna T., Nagorny V. The question of trends clasification of the orthodox origin in Ukraine (the XVIII — XIX th centuries): the historiography of problem.

245

This article tells about the problems of classify trends of the orthodox genesius in Ukraine in the XVIII — XIX th centuries. The article defines the views of the scientists of the XIX — the beginning of the XX th centuries about this problem.

Пилипчук О.О. Вклад деятелей Киевского отделения Российского технического общества в создание политехнического института им. Александра II в Киеве

В статье отображается деятельность членов Киевского отделения Русского технического общества и украинской научной интеллигенции в целом в деле развития высшего политехнического образования

Pilipchuk O.O. Deposit of of members of the Kiev separation of Russian technical society in creation of politechnical institution named afte. Alexsander II in Kiev

Activity of members of the Kiev separation of Russian technical society and Ukrainian scientific intelligentsia on the whole on business of development of higher polytechnic education is represented in the article Рижева Н.О. Промышленная база речного судостроения

Рижева Н.О. Индустриальная основа речного судостроения в Украине в годах 20–30-х гг. XX в.

Исследуется развитие речного судостроения Украины на основании источникового материала по истории ведущих предприятий в 20–30-е гг. XX в.

Ryzheva N.O. Industrial basis of river shipbuilding in Ukraine in 20th–30th years of 20th century

Development of river shipbuilding in Ukraine is investigated on a basis of source documents about history of major undertakings in 20th–30th years of 20th century.

Санжаров С.Н. Проблемы в изучении позднеабашевских древностей Восточной Украины

В статье автор подробно рассматривает различные позиции исследователей на оценку украинских памятников позднего этапа абашевской культуры. На примере погребальных древностей раскрывается необходимость комплексного изучения памятников, акцентируется внимание на неустойчивости взглядов и предположений, если они базируются только на данных одного из видов источников. Автор приходит к заключению о наличии на территории Восточной Украины памятников абашевской культуры, которые являются синхронными местным позднекатакомбным материалам.

Sanzharov S.M. Problems of East Ukrainian Late Abashevo Antiquities Reseach

In the article author in details make out different attitudes of researches on Ukrainian monuments of late Abashevo culture. Are shown the nesseseary of complex method of researches. Pay special attention to the invalidity of inference, based at one of sources type. The author draw a conclusion about existence of Abashevo monuments in the same time with Late Catacomb materials in the territory of Eastern Ukraine.

Саржан А.О. Розвиток машинобудівної промисловості Донбасу у другій половині 80-х рр. XX ст.

Анализируются проблемы развития машиностроительной промышленности Донбасса во второй половине 80-х годах XX века. Освещены как количественные, так и качественные изменения, которые произошли в отрасли, исследованы факторы, которые обусловили нарастание кризисных явлений в машиностроении региона.

Sarzhan A.O. Development of machine-building indastry of Donbass in the second half 80th XX cent.

Problems of development of a machine engineering industry of Donbass in 80th years of XX century are analyzed. Are covered both quantitative, and qualitative changes

which have taken place in branch, are investigated factors which have caused increase of the crisis phenomena in mechanical engineering of region.

Сафонова Н.М. Образование как способ формирования будущего государства.

Проанализированы основные направления модернизации высшей школы Украины в 90-х гг. XX ст. – в начале XXI ст., нацеленные на оптимизацию структуры и порядка деятельности высших учебных

Safonova N.M. Education as method of forming of the future state

Main directions of modernization in the system of Higher Education in Ukraine in the 20th and 21st centuries are analysed. They are directed to the optimization of the structure and order activity in the system of Higher Education Institutions in the sphere of market economy.

Сиволапов В.А. Конфесійні школи німецьких колоній Луганської округи Донецької губернії у 20 -х рр. XX ст. та їх радянизація.

У статті висвітлюються деякі аспекти одержавлення та радянизації системи освітніх установ німецьких колоній у 20-ті роки XX ст. на терені Луганської округи, прослідковуються процеси впливу радянської влади на традиційну систему освітніх німецьких установ, що були зумовлені специфікою національної політики більшовицького тоталітаризму, розглядаються заходи радянської влади щодо підготовки національних педагогічних кадрів та відкриття в німецьких колоніях навчальних закладів радянського типу.

Sivolapov V.A. Confessional schools of German colonies in Lugansk district of the Donetsk province during the 20th years of the XX century and their sovietisation.

Some aspects of governmentalisation and sovietisation of the educational institutions' system in German colonies during the 20th years of the XX th century in Lugansk district, the soviet influence on the traditional German educational institutions' system caused by specificity of the national politics of the Bolshevistic totalitarianism and actions of the Soviet power referring to preparing of national pedagogical personnel and foundation of educational institutions of the soviet type in German colonies are covered in the article.

Сугацкая Н.В. К вопросу историографии Холокоста

В статье раскрываются вопросы историографии Холокоста на постсоветском пространстве. Наиболее активно проблемы Катастрофы исследуются в Украине, России и Белоруси. Автор анализирует основные направления, специфику и перспективы исторических исследований этой многогранной проблемы на протяжении конца XX – начала XXI вв.

Sugatska N.V. To the question of the Kholokosta historiography

The article is devoted to the historiography of the Holocaust in post-Soviet area. The problems of catastrophe are the most actively researched in Ukraine, Russian and Byelarus. The author analyses the main branches, specialities and outlooks of the historical researches of this versatile problem during the end of the XX – beginning of the XXI centuries.

Хроболова А. В. Кадрове питання в архівній справі Луганщини у 1920-1930-х рр. XX ст.

Статья освещает вопрос положения архивных кадров на Луганщине в конце 1920-х – начале 1930-х годов, которое характеризовалось значительной текучестью кадров, отсутствием квалифицированных архивных работников и низким социальным престижем профессии архивиста. Эти явления негативно влияли на развитие архивного дела в регионе.

Khrobolova A. V. The personnel of archives in Lugansk region in the end of 1920s – beginning of the 1930s

The article takes up questions connected with the state of the personnel of archives in Lugansk region in the end of 1920s – beginning of the 1930s, which can be characterized with the labor fluidity, lack of skilled personnel and with low level of social prestige of archivist's profession. These factors influenced negatively upon the development of archive keeping in the region.

Христовая Т.Е. Научное наследие фитофизиологов Киевского университета (конец XIX века)

Освещено становление фитофизиологических взглядов в Киевском университете в XIX веке. Подчеркнут весомый вклад И.Г. Борщова и О.В. Баранецкого в разработку отдельных аспектов физиологии растений.

Khristovaya T.E. The scientific heritage of Kiev university phytophysiologists (the end of the XIX century)

The making of phytophysiological views in Kiev University in XIX century is elucidated. The significant contribution of I.G. Borshova and O.V. Baranezhkogo in elaboration of plant physiology separate aspects is stressed.

Щукін В.В. Евреи в органах местного самоуправления Новороссийского края в II половине XIX – нач. XX ст.

В статье затронуты вопросы о представительстве еврейского населения в городских Думах и земских учреждениях в южноукраинском регионе. Автор отмечает, что количество гласных из числа евреев в этих органах было значительно меньшим, чем процент еврейского населения среди жителей края. Причиной такого несоответствия была ограничительно – дискриминационная политика российского царизма в национальном вопросе.

Shukin V.V. Jews in the organs of local self-government of the Novorosiysk region edge in the II half XIX – nach. XX item

The membership of the Jewish population in city and regional elected bodies of self-government (Duma and zemstvo) in the South of Ukraine is affected in the article. The author marks that the amount of Jewish deputies in these bodies was considerably less then the percent of the Jewish population among the habitants of the region. The reason of such disparity was restrictively discriminatory national policy of Russian czarism.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абакумова Вікторія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Барабаш Юлія Василівна – студент факультету історії та політології, спеціальність «Архівознавство» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Борисова Ольга Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Бритюк Алексей Алексеевич – научний сотрудник НДАЦ «Спадщина» СНУ ім. В.Даля.

Буранова Людмила Анатоліївна – студент факультету історії та політології, спеціальність «Архівознавство» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Вовк Світлана Олександрівна – асистент кафедри політології та правознавства Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Гедь Анна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Донецького національного університету, старший науковий співробітник відділу “Кабінет українсько-грецьких відносин НАН України” Інституту історії України НАН України.

Довжук Ігор Володимирович - доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Закіров Марат Борисович – викладач кафедри теорії та історії держави та права Луганської академії внутрішніх справ імені 10-річчя незалежності України.

Зиза Миколай Миколайович – методист консультативного відділення у м. Привілля.

Івангородський Костянтин Васильович - аспірант кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького, заступник директора музею історії ЧДУ.

Іванов Євген Валентинович – аспірант кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова.

Кальніцька Наталія Дмитріївна. – доцент кафедри історії України СНУ ім. В. Даля.

Климов Анатолій Олексійович - кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Коротун Оксана Володимирівна - аспірантка кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Кривуля Ольга Олександрівна - старший викладач кафедри всесвітньої історії факультету історії та політології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Кухаречко Марія Костянтинівна - аспірантка Інституту історії України НАН України відділу "Кабінет українсько-грецьких відносин НАН України", асистент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного гуманітарного університету.

Ладига Л.І. - аспірант Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Литвиненко Віталій Федосійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Шведчикова Ірина Олексіївна – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри прилади Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Михайловська Оксана Георгіївна - асистент кафедри політології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Михальський Ігор Сергійович- доктор історичних наук, завідувач кафедри політології та правознавства Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

Нагорна Тамара Віталіївна — аспірантка кафедри історії України Полтавського державного університету імені В.Г.Короленка.

Нагорний Віталій Віталійович — студент історичного факультету Полтавського державного університету імені В.Г.Короленка.

Пилипчук Оксана Олегівна - аспірантка Центру досліджень науково-технічного потенціалу ім. Г.М. Добровпа.

Рижова Надія Олександрівна - кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського.

Санжаров Сергій Миколайович - кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Саржан Анатолій Опанасович - доктор історичних наук. Завідувач кафедри історії і права Донецького національного технічного університету.

Сафонова Наталія Михайлівна - асистент кафедри історії України, Східноукраїнський національний університет ім. В.Даля.

Сиволапов Василь Олексійович. - старший викладач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля

Сугацька Наталія Василівна – зав. відділенням, старший викладач Миколаївського навчального центру Одеської національної юридичної академії.

Христова Тетяна Євгенівна – кандидат біологічних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, докторант, історія фізіології рослин на Україні.

Хроболова Ганна Володимирівна - студент факультету історії та політології, спеціальність «Архівознавство».

Щукін Володимир Володимирович - старший викладач Миколаївського комплексу Одеської національної юридичної академії.

ЗМІСТ

СТАТТІ

Абакумова В.І.	СТАНОВЛЕННЯ ДВОПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ В США	3
Барабаш Ю. В.	ДЕЯКІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ МЕДИЧНИХ УСТАНОВ НА ЛУГАНЩИНІ У 20-Х РР. ХХ СТ.	10
Буранова Л.А.	ИЗОБРЕТАТЕЛИ И РАЦИОНАЛИЗАТОРЫ НА ЛУГАНЩИНЕ В СЕРЕДИНЕ ХХ ВЕКА	15
Вовк С.О.	УКРАЇНСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО ПРО ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРИКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ І УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ ХХ – ХХІ СТОЛІТЬ	24
Гедьо А.В.	ГРЕКИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я В ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	30
Закіров М.Б.	ДО ПИТАННЯ ЗАСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦЯМИ ЗАХІДНОГО СИБІРУ У ХVІІ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	37
Зиза М.М.	ТРАНСФОРМАЦІЯ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ В АГРАРНІЙ СФЕРІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ (50-ТІ – 90-ТІ РОКИ ХХ СТ.).	46
Івангородський К.В.	ЗАРОДЖЕННЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХVІІІ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТ.)	52
Іваницький В.Р.	ОБЪЕДИНЕНИЕ ЕГИПТА И БЛИЗНЕЧНЫЙ МИФ. К СЕМАНТИКЕ ОДНОГО ИЗ ИЗОБРАЖЕНИЙ НА ПЛИТЕ НАРМЕРА	58
Іванов Є.В.	ПОЛІТИЧНЕ І ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО НРБ З СРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ВОСЬМИДЕСЯТИХ РОКІВ ХХ СТ. В ОЦІНЦІ РАДЯНСЬКОЇ ОФІЦІЙНОЇ ПРЕСИ	63
Кальницька Н.Д.	ДО ПИТАННЯ ПРО ІДЕОЛОГІЧНУ СУТНІСТЬ КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКИХ ПОВСТАНЬ КІНЦЯ ХV СТ.	71
Коротун О.В.	ПРОБЛЕМИ ПОСТВОЄННОЇ ЮНІОНІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ВНУТРІШНІХ МОТИВАЦІЙНИХ СПОНУКАНЬ	77
Кривуля О.О.	СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК-РОБІТНИЦЬ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ У 1929-1938 РР	84
Кухаречко М.К.	“ГРЕЦЬКИЙ ПРОЕКТ” В ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХVІІІ СТ	93

Литвиненко В.Ф., Шведчикова І.О.	О.М. КОНЯЄВ – ОДИН ІЗ ФУНДАТОРІВ ВІТЧИЗНЯНОГО ТЕПЛОВОЗОБУДУВАННЯ	99
Михайловська О.Г.	ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	106
Михальський І.С.	АРХЕОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ПОЧАТКУ XX СТ.	115
Нагорна Т.В., Нагорний В.В.	СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ РЕЛІГІЙНИХ ТЕЧІЙ ПРАВОСЛАВНОГО ПОХОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД НОВОЇ ІСТОРІЇ	120
Рижева Н.О.	ПРОМИСЛОВА БАЗА РІЧКОВОГО СУДНОБУДУВАННЯ В УКРАЇНІ В 20–30-І РОКИ XX СТ.	128
Сафонова Н.М	ОСВІТА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ МАЙБУТНОСТІ ДЕРЖАВИ	142
Сиволапов В.О.	КОНФЕСІЙНІ ШКОЛИ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ ЛУГАНСЬКОЇ ОКРУГИ ДОНЕЦЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 20 -Х РР. XX СТ. ТА ЇХ РАДЯНИЗАЦІЯ	148
Сугацька Н.В.	ДО ПИТАННЯ ІСТОРИОГРАФІЇ ГОЛОКОСТУ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ	163
Хроболова А. В.	КАДРОВЕ ПИТАННЯ В АРХІВНІЙ СПРАВІ ЛУГАНЩИНИ У 1920-1930-Х РР. XX СТОРІЧЧЯ	172
Щукін В.В.	ЄВРЕЇ В ОРГАНАХ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НОВОРОСІЙСЬКОГО КРАЮ У II ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧ. XX СТ.	176
ПОВІДОМЛЕННЯ		
Борисова О.	“SLAVORUM APOSTOLI”	182
Бритюк А.А.	ВОСТОЧНОУКРАИНСКИЙ РЕГИОН КАК ОДИН ИЗ СЫРЬЕВЫХ ЦЕНТРОВ В ЭПОХУ РАННЕГО МЕТАЛЛА	189
Довжук І.В.	МАНУФАКТУРНА ПРОМИСЛОВІСТЬ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ XIX СТ.: ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ	192
Ладига Л.І.	ВИДАННЯ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ КОРЕНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ (20-ТІ - ПОЧАТОК 30-Х РОКІВ XX СТ.) У 90-Х РР. XX СТ.	197
Пилипчук О.О.	ВНЕСОК ДІЯЧІВ КИЇВСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ	202

	РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА У СТВОРЕННЯ ПОЛІТЕХНІЧНОГО ІНСТИТУТУ ІМ. ОЛЕКСАНДРА ІІ-ГО У КИЄВІ	
Санжаров С.Н	ПРОБЛЕМЫ В ИЗУЧЕНИИ ПОЗДНЕАБАШЕВСКИХ ДРЕВНОСТЕЙ ВОСТОЧНОЙ УКРАИНЫ	209
Саржан А.О.	РОЗВИТОК МАШИНОБУДІВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 80-Х РР. ХХ СТ.	218
Христова Т.Є.	НАУКОВА СПАДЩИНА ФІТОФІЗІОЛОГІВ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (КІНЕЦЬ ХІХ СТОЛІТТЯ)	223
РЕЦЕНЦІЇ		
Климов А.О.	УКРАЇНА В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: НОВА НАУКОВА РОЗВІДКА ВИСОКОГО ГАТУНКУ [РЕСНТ О.П., СЕРДЮК О.В. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І УКРАЇНА. - К.: ГЕНЕЗА, 2004 - 480 С.]	237
АНОТОЦІЇ		241
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ		249

CONCLUSION

ARTICLE

Abakumova V.I	BECOMING OF THE TWO-PARTY SYSTEM IN THE USA	3
Barabash U. V.	SOME ASPECTS OF BECOMING OF MEDICAL ESTABLISHMENTS ON LUGANSK REGION IN 20TH XX ITEM	10
Buranova L. A.	YZOBRYTKELY AND RATIONALISTS ON LUGANSCHYNE IN THE MIDDLE OF XX AGE	15
Vovk S.A.	UKRAINIAN LEGISLATION ABOUT THE SETTLEMENT OF BORDER-LINE COLLABORATION OF A RUSSIAN FEDERATION AND UKRAINE ON THE BORDER OF THE XX – XXI ITEM	24
Gedjo A.V	GREEKS OF NORTH PRYAZOV'YA IN HISTORIOGRAPHY XIX – BEGAN XX ST.	30
Zakirov M.B.	TO THE QUESTION OF SETTLING BY THE UKRAINIANS ZAPODNOY SEBYRY IN XVII - AT THE BEGINNING OF XX AGE	37
Zyza N.N.	TRANSFORMATION OF FORMS OF MANAGING IN AGRARIAN SPHERE OF ECONOMY OF UKRAINE (50TH - 90TH YEARS OF XXTH CENTURY).	46
Ivangorodsky K.V.	THE ORIGIN OF ETHNOLOGICAL IDEA OF WEST EUROPE (THE SECOND HALF XVIII – THE FIRST HALF XX CENTURIES)	52
Ivanitskiy V.R.	ASSOCIATION OF EGYPT AND BLYZNECHNY MYTH TO SEMANTICS OF ONE FROM THE IMAGES TO THE ON FLAG NARMERA	58
Ivanov E. V	POLITICAL AND ECONOMIC COOPERATION OF BULGARIA AND USSR IN THE SECOND PART EIGHTIETH OF XX CENTURY IN THE OFFICIAL PRESS	63
Kalnitskaya N. D.	FOR THE QUESTION OF THE IDEOLOGICAL ESSENCE OF THE KAZAK-PEASANT REVOLTS OF THE ENDING OF XVI CENTURY	71
Korotun O.V.	PROBLEMS OF POVOENNOY YUNYONYZATSYY IN THE CONTEXT OF INTERNAL MOTIVATIONAL MOTIVES	77
Krivulya O.O.	SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY OF WOMEN WORKERS OF HEAVY INDUSTRY IN UKRAINE IN 1929-1938 YY.	84
Kuharchenko V. K.	«GREEK PROJECT» IN THE POLICY OF THE	93

	RUSSIAN EMPIRE IN THE LAST FOURTH OF XVIII ITEM	
Litvinenko V. Shvedchykova I.O.	F., O.M. KONYAEV IS ONE OF FUNDATOROV OF DOMESTIC TEPLOVOZOBILDING	99
Mykhaylovskaya O. G.	HISTORIKO – POLYTYCHESKYE PRE-CONDITION OF FORMING OF INSTITUTES OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE	106
Mikhalskiy I.	ARCHEOGRAHIC PROBLEMS OF THE HISTORY OF UKRAINIAN POLITICAL PARTIES OF THE BEGINNING OF THE XX-TH CENTURY.	115
Nagorna T., Nagorny V.	THE QUESTION OF TRENDS CLASIFICATION OF THE ORTHODOX ORIGIN IN UKRAINE (THE XVIII — XIX TH CENTURIES): THE HISTORIOGRAPHY OF PROBLEM	120
Ryzheva N.O	INDUSTRIAL BASIS OF RIVER SHIPBUILDING IN UKRAINE IN 20TH–30TH YEARS OF 20TH CENTURY	128
Safonova N.M.	EDUCATION AS MEAN OF FORMING OF FUTURE OF THE STATE	142
Sivolapov V.A.	CONFESSIONAL SCHOOLS OF GERMAN COLONIES IN LUGANSK DISTRICT OF THE DONETSK PROVINCE DURING THE 20TH YEARS OF THE XX CENTURY AND THEIR SOVIETISATION	148
Sugatska H.B.	TO THE QUESTION OF THE KHOLOKOSTA HISTORIOGRAPHY	163
Khrobolova A. V.	THE PERSONNEL OF ARCHIVES IN LUGANSK REGION IN THE END OF 1920S – BEGINNING OF THE 1930S	172
Shukin V.V.	JEWS IN THE ORGANS OF LOCAL SELF- GOVERNMENT OF THE NOVOROSIYSK REGION EDGE IN THE II HALF XIX – NACH. XX ITEM	176
INFORMATION		
Borisova O.V.	«SLAVORUM APOSTOLI»	182
Brituk O.O.	EAST UKRAINE TERRITORY, AS ONE OF THE ROW MATERIALS CENTERS IN HALCOLITHIC PERIOD	189
Dovzhuk I.V.	MANUFACTURING INDUSTRY OF NADDNEPRYANSKAYA UKRAINE IN THE MIDDLE OF XIX CENTURY: SOME ASPECTS OF THE DEVELOPING	192
Ladiga L. I. .	EDITION OF SOURCES OF HISTORY OF KORENYZATSIYA OF NATIONAL MINORITIES OF UKRAINE (20TH - BEGAN 30TH XX CENTURY) IN 90TH XX AGES.	197

Pilipchuk O.O.	DEPOSIT OF OF MEMBERS OF THE KIEV SEPARATION OF RUSSIAN TECHNICAL SOCIETY IN CREATION OF POLITECHNICAL INSTITUTION NAMED AFTE. ALEXSANDER II IN KIEV	202
Sanzharov S.M.	PROBLEMS OF EAST UKRAINIAN LATE ABASHEVO ANTIQUITIES RESEACH	209
Sarzhn A.O.	DEVELOPMENT OF MACHINE-BUILDING INDASTRY OF DONBASS IN THE SECOND HALF 80TH XX CENT.	218
Khristovaya T.E.	THE SCIENTIFIC HERITAGE OF KIEV UNIVERSITY PHYTOPHYSIOLOGISTS (THE END OF THE XIX CENTURY)	223
REVIEW		
Klimov A.O.	UKRAINE IN FIRST WORLD WAR: NEW SCIENTIFIC SECRET SERVICE OF HIGH SORT [REENT O.P., SERDUK O.V. FIRST WORLD WAR AND UKRAINE. - K.: GENEZA, 2004 - 480 C.]	237

ОГОЛОШЕННЯ

Постановою президії ВАК України від 11.12.2002 р. № 4-11/11 створено в Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля МОН України **спеціалізована рада К 29.051.04** із правом приймати до розгляду та проводити захисти дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальностей

07.00.01 – історія України

07.00.02 – всесвітня історія.

З метою розширення географії наукових пошуків запрошуємо здобувачів з різних регіонів України подавати дисертації до вказаної ради.

Адреса: 91034, м. Луганськ, кв. Молодіжний, 20а, кафедра всесвітньої історії.
Телефон (0642) 41-92-43.

*****

Редколегія **наукового збірника „Історичні записки”** - фахового видання України, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (постанова президії ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7) запрошує науковців надсилати свої статті.

Орієнтири для авторів наукового збірника „Історичні записки”

Мета та тематична спрямованість видання: висвітлення проблем з вітчизняної та світової історії, історії освіти, науки, техніки в контексті світового розвитку в різні періоди існування держави.

Приймаються наукові статті, які мають такі **необхідні елементи** (Бюл. ВАК № 1, 2003): постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями (5-10 речень); аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор (до 0,75 сторінки); виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття, формулювання цілей та завдань статті (до 0,5 сторінки); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження; перспективи подальших розвідок у даному напрямку (2-3 проблеми).

Матеріали для публікації (обсяг в межах 0,5-0,75 д.а.) подаються на дискеті 3,5 дюйма в редакторі Word разом із одним надрукованим примірником на аркушах формату А 4.

Вимоги до електронного варіанту тексту Текст статті складається з наступних елементів у такій послідовності:шифр ББК; прізвище та ініціали автора; назва статті (великим літерами); текст (посилання в тексті супроводжуються цифрами у квадратних дужках з позначенням номера цитованого видання в списку літератури, а потім через кому подаються сторінки, наприклад: [1, 34]; список літератури, коротке (1-2 речення) резюме російською та англійською мовами.

Вимоги до відомостей про автора Відомості про автора складаються з прізвища, ім'я, по-батькові, вченого ступеня, звання, посади, місця роботи. Відомості подаються повністю, без скорочень, одним реченням, через кому.

Адреса автора Бажано надати номер телефону або E-mail (на випадок необхідності швидкого зв'язку з автором) та поштову адресу (для розсилки примірника накладом).

Текст статті, резюме, відомості про автора, адреса складають єдиний

257

електронний файл, який має назву згідно прізвища автора.

Статті подавати за адресою: 91034, м. Луганськ, кв. Молодіжний, 20а, кафедра
всесвітньої історії. Телефон (0642) 41-92-43.